

ТОПЛИЧКИ УСТАНАК

19

Б

др Миливоје Перовић
– револуционар, правник и писац –

Аутор овог дела др Миливоје Перовић, рођен је 5. октобра 1912. у месту Туларе у Јабланици, данас Општина Медвеђа. Гимназију је учио у Приштини, Призрену и Лесковцу. Правни факултет је завршио у Београду, где је и докторирао 1940. године из области економских наука. На Београдском универзитету укључио се у напредни студентски покрет.

После завршетка студија, Перовић се враћа у Лесковац (1939.) где ради као судски и адвокатски приправник до 1941.

Кад су 1941. отпочеле устаничке активности, Перовић од првих дана устанка приступа Народноослободилачком покрету и игра важну улогу у борби народа Јабланице, Пусте Реке и шире. Као истакнути интелектуалац, са великим личним угледом и угледом породице у којој су вазда неговане слободарске традиције, вршио је снажан утицај на опредељење људи свога краја за НОП.

Био је 1941/42, заменик команданта Кукавичког партизанског одреда, а у новембру 1943. постао је заменик команданта 2. јужноморавске бригаде. Почетком 1944. постао је командант 2. јужноморавске (4. српске) бригаде и на њеном челу учествује у бројним борбама.

У лето исте године учествује у припремама за сазив и конституисање Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, која се састала у новембру 1944.

Миливоје Перовић, је као угледан човек и стручњак, као револуционар и члан АСНОС-а, постао повереник АСНОС-а за привреду, а у првој народној влади федералне Србије, формираној почетком априла 1945. постао је министар за индустрију и рударство. Перовић је све своје способности и знање ставио у службу економске обнове и изг-

ралне земље. До 1957. био је на разним државним дужностима у Републици Србији и Федерацији. Био је економски саветник југословенске амбасале у Лондону, државни секретар за општу управу и буџет НРС и државни секретар за правосуђе НРС.

Дужност државног секретара за правосуђе НР Србије напустио је 1957. на свој захтев и посветио се адвокатури.

У адвокатури је Миливоје Перовић развио велику активност и стекао велики углед, не само као врелп познати адвокат нашег позитивног права, већ и као борац најједноставно, друкчије правосуђе, за законитост и правду. Као добар стручњак и упоран и смео борац, веома је много допринео јачању угледа адвокатури као значајне јавне службе. Адвокатуром се Перовић бавио до краја живота. Умро је 29. децембра 1975. године у Београду.

Миливоје Перовић, међутим није био само ратник и револуционар, ниги само правник и адвокат. Подеједнако, ако не и више, Перовић се истакао као писац више дела у којима он, као сведок догађаја и истраживач, али и као познатица људи и прилика, оставља снажне и упечатљиве документе о југу Србије. Склоност ка писању исказивао је још од гимназијских дана, објављујући краће приповеетке, па чак и једну мању збирку приповедака.

Као зрео писац Перовић се јавио почетком 50-тих година, пре свега као хроничар ратних и револуционарних збивања. Тада су настала дела „Хроника о Пустој Реци“ (1951), „Устанак народа на југу Србије 1917“. (1954.) која су следећим издањима јавља као „Топлички устанак“ (1959.), затим „Јужна Србија“ (1961.). Упоредо пише запажене романе и приповетке. Објавио је романе: „Големаши“ (1955.), „Бели квадрати“ (1957.), „Седам ока земље“ (1959.), „Планина Влаина“ (1962.), „Дан осми“ (1968.), „Последње брдо“ (1971.), „Летопис моравски“ посмртно (1976.), као и збирку приповедака „Поред Мораве“ (1958.). Написао је и велики број репортажа и путописа, објављених у периодичној штампи, као и више стручних чланака.

Дело „Топлички устанак 1917.“ настао је као резултат вишегодишњег истраживања. Међутим, писац не даје у овој књизи само документе. Он описује стање окупационој Србији, окрутност окупаторске војске и власти, али и слободарски дух народа Топлице, Јабланице, Пусте Реке, описује патриотизам и спремност људи да гину за своју слободу. У ту борбу су их повели војвода Коста Војиновић, Мита Димитријевић, браћа Влаховић и др. Међутим, Перовић описује и издајство у редовима вођства устанка, илентификујући носиоце издаје (Косту Пећанца и др.). И док су устаници водили борбу на живом и смрт, а народ свесрдно помагао ту борбу, с друге стране су неке самозване војводе на челу са Костом Пећанцом настојали да разбиду ту борбу.

Књига која се гада налази пред читаоцем издаје се на иницијативу и у сарадњи са Удружењем Топличанау Београду, а поводом 70-те годишњице Топличког устанка, која је обележена у току 1987. у више места, пре свега на југу Србије (у Лесковцу, Прокупљу, Нишу), као и у Београду. У ствари ово је поновљено издање из 1971. без икаквих измена, сем додавања ових биографских и библиографских података.

А. ДИПОНТ

МАТЕМАТИКА

ТОМАШКИХ УСТАВАХ

ТОМАШКИХ УСТАВАХ
1917

Б

МИЛИВОЈЕ ПЕРОВИЋ

ТОПЛИЧКИ УСТАНАК 1917

„Култура“ књижевно-издавачка задруга
Београд, 1988.

За издавача
Александар Јовановић

Уредници издања
Бранко Китановић
Миодраг Шијаковић

Рецензенти
Проф. Радошин Рајовић
Раде Војводић

Издавач: „Култура“ књижевно-издавачка задруга
Београд, Маршала Тита 2, тел: 685-018.

Штампа: Књигопластика,
Стара Пазова

КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ (СР)

949.711"1917"

ПЕРОВИЋ, Миливоје

Топлички устанак 1917 / Миливоје Перо-
вић. - Београд: Култура, 1988. - 391 стр.;
20 см

Библиографија: стр. 391-[392]

ISBN 86-429-0006-7

ПК: а. Топлички устанак 1917

Обрађено у Народној библиотеци Србије, Београд

*Не иде ти Кулин капетане,
Нит ти иде нити ће ти доћи,
Нит се надај нити га погледај,
Храни сина па шаљи на војску,
Србија се умирит не може.*

(Народна песма)

*Рањен Мирко на Булици лежи,
крвљу својом на камен бележи:
„Ој Топлице, колевко јунака,
не дај да те газе олош свака“.*

(Народна песма о партизанском
комесару Мирку, који је поги-
нуо на Великој Булици, нај-
вишем врху Јастрепаца, лета 1942)

Др. МИЛИВОЈЕ ПЕРОВИЋ

ТОПЛИЧКИ УСТАНАК

1917.

ПРЕДГОВОР

Прво издање ове књиге писао сам, поред осталог, мање-више споредног изворног материјала који је цитиран, углавном на основу докумената — српских, бугарских и аустријских — који се налазе у Војном историјском институту ЈНА у Београду. Још у то време, међутим, наилазио сам на нејасне трагове о томе да се још нека архива, можда најважнија, налази у Софији. А кад ми је недавно било омогућено да одем тамо и прегледам је, уверио сам се да је то тачно: да је, наиме, права архива топличког устанка у Софији, и то цивилни део (заробљене четничке архиве и други грађански документи), у четрнаест лепо сређених и очуваних фајлова у бугарском Централном државном историјском архиву (ЦДА), а војни део, од око хиљаду табака, у бугарском Војноисторијском архиву.

Вредност архиве о топличком устанку која се налази у нашем Војном историјском институту не само што није ни приближна софијској, него је у, неким чињеницама и документима и проблематична. По мом мишљењу, три су основна разлога за то. Прво, гро те наше архиве састављен је и писан после рата, то јест позивани су поједини учесници из борби који су давали опширне исказе према свом сећању. И не само

што су ти искази давани често по десет и више година после догађаја те се много могло заборавити, него је у природи људи да своје ратне доживљаје и подвиге прекрајају и удешавају онако како је њима најбоље. Други, исто тако важан разлог био је тај што су сви потајно веровали и тврдили, а такве су биле и званичне инструкције, да ће се добити већа ратна штета ако се устанак представи искључиво као резултат насиља окупаторских власти, те да се пажљиво мора укривати сваки детаљ из кога би произишло да су устанак подигле поједине вође, или чак и саме српске масе. Међутим, трећи и најважнији разлог јесте тај што су ови документи писани и сачињавани баш у психози најжешће истраге — ко је крив за устанак ... Велики број докумената који се налази у нашем Војно историјском институту (ВИИ) сакупио је баш скупштински Анкетни одбор за време те своје дуге и упорне истраге. Лако је разумети тада што су поједини „кривци“ за устанак гледали да то некако ублаже или да „своју кривицу“ пребаце на другог, чиме је у сваком случају помућена веродостојност многих докумената.

Што се тиче архиве у Софији, она је заиста комплетна и драгоценна за историју овог народног устанка. Централни државни историјски архив, на пример, садржи комплетну Војновићеву архиву, све његове дневнике, једном речју, скоро сваку цедуљицу коју је он од почетка четовања па до смрти неке или неко њему написао. Тамо је и дневник Тошка Влаховића, затим многи други дневници, документи, фотографије итд. Напомињем и то да су сви ови документи веома пажљиво сложени и сачувани. Обилнији је, мада не и важнији, онај други део архиве о топличком устанку који се налази у бугарском Војноисторијском архиву и који се састоји искључиво од докумената бугарских окупационих команди за време устанка. Дужан сам да напоменем да у том архиву нисам радио ја него друг Драгољуб Најман који је преписао око хиљаду докумената и љубазно ми их ставио на располагање.

Тако ново издање ове књиге представља у ствари темељиту прераду, па чак можда и нову књигу. Многе основне поставке о устанку и другом крупним питањима у вези са њим мислим да су сада много правилније и историјски тачније. Доживео сам и извесно морално задовољство и олакшање што сам био у стању да исправим неке своје погрешне оцене.

Као што се види, промењено је и само име књиге. Наиме, устанак је избио у Топлици (почео је заправо у Косаоници), ту је био за цело време најинтензивнији и Топлица му је била центар, те је ради тога касније назван Топлички устанак, и под тим именом и данас је познат. Међутим, мисао на ту буну зачета је једнако у души целог народа на југу Србије и кад је устанак избио, захватио је скоро једновремено и несмањеном жестином не само Топлицу него и цео копаонички и крушевачки крај, Јабланицу и Пусту Реку, јужно Поморавље, власотиначки крај и Запаље, Мораву око Ниша и Алексинца, околину Сокобање, па чак и Сврљиг и источну Србију и долину Тимока. Ослобођена територија се такође протезала и ваг Топлице и обухватала Јабланицу и Пусту Реку, услед чега постоји мишљење да би се овај народни покрет могао назвати Топличко-јабланички устанак. Но, и то би, бесумње, било ако не погрешно а оно преуско и недовољно. Писац је сматрао да би било неправедно везивати овај устанак за релативно мањи крај, сводити га на ужи појам, јер би свако, па и тако, кроз име, сужавање ове племените и трагичне народне буне која је била заједничко дело целог народа на југу и истоку Србије могло кроз тако створен општи појам да умањи нешто од њене величине.

Међутим, ипак сам се вратио на име Топлички устанак делом и зато што је онај први наслов био предмет неких нетачних па и незгодних коментара, али углавном зато што мислим да се и кроз овај наслов и из Топлице као центра устанка може сагле-

дати сва његова величина, и сви догађаји и борбе у оно време у Србији. Топлица је свакако заслужила да се устанак назове по њој.

Потребно је направити још једну важну напомену за читаоце ове књиге. Наиме, ради се о датумима. Комите су датуме бележиле по старом календару, а окупатори — Бугари и Аустријанци — по новоме, дакле, за тринаест дана унапред. Датуми су негде прилично збркани и нетачни што је појмљиво кад се зна да људи у шуми често нису знали нити су могли знати тачно дане и датуме. Писац се трудио да ту збрку у хронологији догађаја што више расплете и уреди.

ПОСВЕТА

Студирајући дуго историју овога устанка, од књига које су давно штампане у Паризу, преко пожурелих дењкова архива у Београду и Софији, па до избледелих и већ распалих писама и цедуљица које су некада у шуми на кундаку пушке писале полуписмене комитске руке, а затим квасиле кише и крв у њиховим џеповима и читајући, повремено, документе о историји и прошлости овога краја — три ствари су ми нарочито пале у очи и увек ми је била жеља да једну овакву књигу баш њима посветим.

Прво, узмите карту Србије и погледајте доле, на југу, онај угао између две Мораве, Западне и Јужне. У томе углу, од масива Копаоника на северу, па преко Кукавице на југу, живи особит српски сељак. Он живи између забачених брда у селима која су раштркана по гудурама и изгубљена по шумама. Долинама тих река пролазили су одвајкада каравански друмови, трговци и војске. И пожари. То су економски неразвијени крајеви, богу иза леђа, како се каже. Та земља, упрочеће зелена, а ујесен златно-жута, често је бивала црна од паљевина. Опустите се по њој слободно вуци шетају, па опет нагло оживи, а вуци беже у дубоке планинске алуге. Дођите једном доле у долину Јужне Мораве и

погледајте плавичасте нитове планина унаоколо. Ћуте? Чини вам се оне веома гласно зову и показују шта треба радити ако мрски туђин ту наиђе. — Прво, дакле, тим планинама.

Затим, њиховом сељаку што носи суро сукнено одело, лети иде бос, храни се пројом, чува овце, тачно зна који облак доноси кишу и на којој се планини појаваљује, непписмен је али му је машта неизмерна. Он не подиже кућу покрај пута као равничар, него, напротив, бежи подаље од пута. И подиже је обично на ивици шуме, ту, на месту где му је већ неколико кућа изгорело. Тај сељак воли пушку, воли је више него ишта на свету, а његове грубе и жуљевите руке држе ту пушку скоро вештије него плуг. Гусле су његова песма и плач, књига и историја. Његове су њиве између шума, а ливаде обавијају голе врхове планина одакле се види надалеко. Многа места око његовога села зову се Хајдучки Кланац, Комитски Гроб, Збег, Црна Чука, Стража или Граница. Свак у селу још од малена зна брдо где треба истрчати кад буде узбуна најдубље место у шуми где се може сакрити, шупљи дуб у коме се унутра пушка може обесити згодно, брег на коме се пале машале. Тај сељак обично роди сина па иде у рат да погине. Кад син поодрасте, долази нови, његов рат, у који сада иде он. Зато су та села увек пуна црних марама. Но, ништо зато, нико не плаче и не жали — тако то од некуда и мора да буде и бивало је од земана.

О том сељаку чувени војни стручњак за герилско ратовање Ерхард (Ehrhardt) каже на самом почетку поглавља у коме говори о овоме устанку, ово:

Окупаторске трупе имале су посла са опасним противником који је имао велике ратне способности. Врло искусне у свим облицима герилског ратовања, неумољиве и обузете страшно мржњом према освајачу, а заштићене љубављу и дивљењем највећег дела становништва, српске чете су још дуго времена биле стално узнемирене окупаторској управи. Уз њих је био ратоборни народ који је поштовао своје комите као јунаке. Затим им је помогло дугогодишње искуство стечено у комитским борбама, а њихово пространо земљиште, богато гудурама, које су добро познавали, служило им је као заштита.

И најзад, човеку и борцу као што је био Коста Војиновић. Архиве устанка, суве и растргане, ратничке и сурове, бројеви убијених људи и попаљених села — ти суморни подаци лепше него ма која књига описују лик и дело Косте Војиновића. Његово јунаштво није било јунаштво левенте, јунаштво из разметања или очајања, нешто неочекивано, неразумно, или чак лудо, нешто што само за тренутак блесне и заслепи својим сјајем. Напротив, у то јунаштво, иако пуно младичке бујности и импулзивности и помало патетичног схватања части српског официра, Војиновић је уносио толико свести и дубоког схватања суштине своје борбе за слободу: борити се мора, а хоће ли та борба бити моментана и успешна, шта ће коштати, ко ће је преживети — све је то споредно. То што је било битно у његовој борби мислим да је он сам најбоље изразио једним пасусом свога писма које је, априла 1917, упутно бугарском поручнику Генчову, команданту села Блажева:

Српски народ робовао је петстотина година па је опет слободан постао, па још толико нека робује, ипак не може и не сме изгубити наду да ће ускоро бити слободан. И догод не postanемо слободни, дотле неће престати да буде људи који ће ићи по народу и опомињати га да је време да се сам ослободи као што су наши стари одили, па ако не буде Војиновића, биће других.

Дакле, ту је важно једино слобода! Све друго је споредно, Војиновић такође. Аустријски генерални гувернер из Београда пише му писмо и нуди му, ако се преда: да му пусти породицу из интернације, да се са њим поступа као са српским официром, а са његовим борцима као са српским војницима, да му да сто хиљада круна итд., а он одговара:

Предаћу се само ако се усвоје сви моји услови које сам вам раније поставио.

Ти услови су били следећи: да му се породица пусти из ропства; да му се надокнади штета од сто хиљада динара које су му окупационе власти причиниле;

да му се изда објава да може слободно и са оружјем ићи где хоће; и, најзад, да му се од стране окупационих власти осигура живот као и живот свих његових четника и устаника, да се свима дозволи да могу код својих кућа мирно живети, и да не могу бити интернирани. Разуме се да су то биле фантастичне ствари! Така погађања са онда силном Аустро-Угарском нису тада имала никаквог изгледа на успех. Али Војиновић ипак даље каже:

Иначе се ни у ком случају жив предати нећу. Може само мртв. Часном српском официру никако не доликује предати се женски, ја се најмање бринем за мој живот кад су у питању животи хиљадама моје браће, јер сам га жртвовао за свој род ... Имајте на уму и то да ја нисам вођа разбојничке банде који се напљачкао пара па се предаје да помоћу истих живот спаси, већ сам ја српски официр који је позван да дању и ноћу бди над својим народом и упућује исти да не заборави своју народност, веру и отаџбину. За своју се родбину не бринем и радујем се што страда за своју отаџбину. Ако останем жив наћи ћу пута и начина, па ма и после свршетка рата, да се осветим онима који су ми ту судбину створили.

А Генчеву пише даље:

За нашу слободу проливају своју драгоцену крв данас Енглези, Велика Русија, Французи, Талијани, Белгијанци, Португалци, Румуни, Јапанци, Американци — па ако буде дошло да мора да ове велике државе пропадну од Немачке и Аустрије, Турске и Бугарске, онда ни Србији не треба независност. Али, ни у том случају не би вам се Војиновић предао већ би сам себи неку славну и достојну српског официра смрт задао.

У таквом времену његове тешке кораке кроз поробљену земљу која букти у пламену описују ти давни акти на којима се још понегде виде трагови крви. А стопе су му остале дубоке, као у камену урезане. За писано је да су га на преко двадесет места опколили и то многоструко надмоћнији непријатељски одреди, па опет ништа; увек се пробијао из обруча. Како — то бележе сами аустријски официри:

Наједном се зачује: Јуриш! Ура! На ножеве!

Његовим борбама се не зна броја, јер је био непрекидан пут под борбом и ватром, и дању и ноћу, зими

и лети. То је било само прелажење са положаја на положај, пробијање кроз обруче и заседе, гођење непријатеља или повлачење пред њим.

Па ипак, његово срце није од камена, његова глава је довољно бистра да разуме шта се спрема и шта ће доћи: зима, слом, смрт . . . И кад је сам, кад на косяма Копаоника пред плодном равницом Топлице води свој дневник и записује у њега своје битке, Војиновић нехотице застаје, упира уморне и жудне очи према далеким замагљеним планинама на југу и — ослушкује . . . Стално му се чује пуцањ топова: то се српска војска приближава са југа. Тако и пише:

„данас су цео дан грували топови око Скопља”.

Што лето више пролази, он све грозније слуша и све чешће помниће те топове у дневнику. Чује их и око Призрена, па чак и на северу код Београда. Помиње разговор са сељацима који су му рекли да им је један бугарски официр казао: за двадесет дана биће мир . . . Нехотице, сурово и ратнички, али у дубини тихо и тужно као опало јесење лишће, шушти кроз његов дневник та јака српских топова. А тешко да их је он икако могао чути — далек је био од Копаоника Кајмакчалан и Солунски фронт.

И, ево, устанак је малаксао, савладан. Најбољи другови су већ изгинули, многи су се разбежали из ових крајева, а остали се свакодневно предају појединачно или у групама. Предају се чак и четовође Војиновићеве. А што је најгоре — и у дневнику се осећа на свакој страни Војиновићева чемерна жалба — они што су се предали не само што предводе бугарску војску већ, и сами образују своје чете које заједно са Бугарима гоне Војиновића.

Пуста и ледена зима тешко је притисла поробљену земљу. Снег је свуда попрскан крвљу, а мутни облаци, чији рубови висе са планина око Топлице, румене се од пожара. А Коста Војиновић иде и даље. Израњављен је, крвав, сам. Никога више око њега нема. Наоколо се чују само бугарске пушке и писка јадне српске

нејачи. Окрвављеном руком Војиновић стеже пушку и разбија једну заседу, повлачи се пред другом, трећа бежи испред њега. Он се не предаје, не бежи у други крај, не тражи заклон, нити се крије. У облачном небу за њега више нема наде, он зна да неће стићи даље од оних мутних брда пред собом, да никада више неће видети пролеће и сунце кад се ови облаци размакну, нити слободу. Па ипак, не спушта главу. Јер ту није ни важан један Војиновић. Да би испунио своју мисију до краја. Он ту треба и да погине. Жив, био је народна изданица. Мртав — страшна опомена непријатељу да увек мисли на то чију је земљу окупирао. Гроб ће вршити и даље мисију Војиновићевог живота — расветљаваће намучену душу народа и бесунчане дане његове. Бугари већ стижу. Рањени Војиновић мирно лежи на својој брзометки и чека. Затим пуца, убија их, задњи пут се бори. Но, последњи метак пажљиво чува за себе. И у тој задњој борби надмудрио је непријатеља: оставио је цедуљу да га закопају баш ту где је погинуо. Бугари су му ту жељу испунили, јер нису разумели њен смисао. Тако је Војиновићев гроб остао усред Топлице. На таквим местима стари народи су дизали огромне могиле од камена које се виде из далека и са свих страна . . .

Теби, земљо моја — српска Мораво, твојим четата које су увек „врло искусне у свим облицима герилског ратовања” . . . „неумољиве и обузете страшном мржњом према освајачу, а заштићен љубављу и дивљењем народа”, успомени Косте Војиновића и свих других твојих Војиновића које си увек рађала да гину за твоју слободу, теби, земљо моја рођена и вољена неопевана и историјом неописана, теби о којој још нико није компоновао симфоније, гудурама твојим где никада није угаснула ватра слободе, човеку твоме који роди сина за будући рат а сам одлази да погине у овоме рату, — посвећујем ову скромну књигу.

I

НЕКОЛИКО ГЕОГРАФСКИХ, ИСТОРИЈСКИХ
И ДРУГИХ ПОДАТАКА О КРАЈУ ГДЕ ЈЕ
УСТАНАК ИЗБИО

Југ Србије захвата централни брдовити и планински део Балканског полуострва, пресечен по средини Јужном Моравом и траком поља уз њене обале, местично ширим или ужим. На истоку је готово оивичен каменитим, безводним и скоро непроходним планинским венцем који се од југа, дуж бугарске границе, диже као зид и завршава се Сувом планином; са југа планином Кукавицом, и брдима која се одатле дуж старе српско-турске границе продужавају према северозападу; и најзад на западу Копаоником, а на северу Јастребцом и долином Западне Мораве. Ниједна од њих, као ни брда између њих, није особито висока планина; све су беспутне, са стрмим и кратким долинама, без шума или са веома мало шуме, без много рудних богатстава.

Целом долином Јужне Мораве, све до места где се код Сталаћа састаје са Западном, са леве и десне стране утиче у њу неколико река које међу овим плани-

нама стварају веће или мање котлине: Власина и Нишава са десне, а Јабланица и Топлица са леве стране.

Ови крајеви су одувек били пољопривредни, аграрно-сточарски, а једини јак индустријски центар који је у њима био израстао до задњег рата, био је Лесковац. Тај град се подигао захваљујући, углавном, конопљи, која је одувек расла у долини Јужне Мораве и још од давнина била позната и чувена. Моравско подручје је у гајењу све културе све до најновијег времена имало монопол за цео Балкан. На бази конопље се у Лесковцу још одавно развио ужарски занат, а затим трговина ужаријом и конопљем па је тим путем Лесковац — трговински град у време ослобођења од Турака, крајем XIX века прерастао у индустријски град.

Највећи град у овој области је Ниш, али се он као привредни центар оформио тек од недавно. Иначе, за своју бројност има вероватно да захвали томе што се налази на важној раскрсници међународних комуникација. Остали градови су мањи, новијег датума, оформљени или као административна средства или као економски центар своје ближе околине.

Просечно узевши, данас овај крај није густо насељен: на целој овој територији (изузев источне Србије где је такође било устаничких борби, али која овим подацима није обухваћена) живи близу два милиона људи. У средњем веку, пак, ови су крајеви били прилично густо насељени, кад су по њима биле српске жупе, а особито у време интензивне рударске делатности која је цветала у рејону Копаоник — Горња Јабланица — Ново Брдо, и у време кад су овуда водили каравански друмови (Дубровачки друм: Дубровник — Нови Пазар — долина Топлице — Ниш — Софија — Цариград) на којима су биле караванске станице, трговачке колоније и градови.

Тај, у неку руку, привредни развој, познат нам је бар за ужи део, за Топлицу. Она је, према историјским подацима, била у време Немањине владавине „пустиња над пустињама“, како то примећује Никита Аноминат, крај обрастао густим и непроходним шумама, опустео у доба великих војевања и сељакања средњег века.

док је раније, у римско доба, овај крај био густо насељен колонијама римских ветерана. Још у XIV веку је Топлица била насељена и људи су у њој почели да се баве земљорадњом, воћарством и виноградарством. Путници у XVI и XVII веку истичу колико је Топлица предео богат воћем и цвећем, врло плодан житом, пањацима и обиљем воде.

Етнички састав становништва је многострук, али се углавном може поделити на два дела којима је граница сама Јужна Морава. На њеној левој обали, особито од планине Кукавице па на север све до Западне Мораве, живе досељеници из свих крајева Србије, Црне Горе и Херцеговине, људи већином сточари, горштаци, бунтовници и борбени, великих традиција и прилично високе материјалне културе. На десној, пак, обали, особито у равницама и у самом пољу поред Мораве, живе староседеоци, равничари и земљорадници, сваки се од њих презива по очевом имену, а шта је пре његовог оца било нико и не зна; густо су насељени, са мало земље, вечити печалбари, фаталисти, ћутљиви и тврди да поднесу све, а и кад треба да умру, онда да то буде без гласка. Тако су, углавном, груписани и дијалекти и говорна наречја: на левој обали Мораве оштар и звучан помешан екавски и јекавски, а на десној мекани, онај са „гу“ и „га“ Слично је и са ношњом, обичајима и другим.

Историја ових крајева је штура и сиромашна, скоро заборављена и непозната; једва се може реконструисати из детаља и фрагмената који се налазе у старим летописима и забелешкама појединих путописаца. По нашем мишљењу, разлог томе је што овај крај, југ Србије, у својој целини, никада, ни пре Турака а нити под њима, није сачињавао једно јединствено политичко, административно или економско подручје, него је увек био пролазна област, на границама зона и држава, култура, народа, па чак, у неку руку, и између Истока и Запада. Међутим, историја народа који је живео око Јужне Мораве, стешњен између две границе, бугарске и српско-турске, у ко-

глини коју су заграђивале високе планине, отвореној уско према југу, а нешто шире према северу, ипак није празна него је само писана на други начин: многим траговима средњовековних српских жупа, ожиљцима кула и друмова, предањем и песмом, и неизмерном жудњом за слободу за коју никаква цена није скапа — тај народ је сам своја историја. И то заборављају и тако писање не умеју да читају они којима његова историја изгледа празна. Од куле Николе Скобаљића преко Новог Брда које су Турци на превару заузели и разорили, и кула косовских јунака по Топлици, па све до Чегра крај Ниша и Геле-куле коју су Турци сазидали од српских глава, и до оне од земље у којој је 1942 погинуо на Јастрепцу Никодије Стојановић — многе је куле овај народ подизао и на њима се борио за своју слободу, куле од камена, земље и брвана, или од својих глава.

Дубочица (моравско поље око Лесковца) и Топлица почињу се помињати још у време Стевана Немање. Дубочицу је, према Стевану Првовенчаном, византиски цар Манојло 1159 у Нишу предао Немањи. Топлица, особито њен горњи део, изгледа да је чак била централна Немањина област јер је он ту, према Јиричеку, имао своју престоницу, а, према Никити Аноминату, ту је био и сам његов двор „од дрвета и камена”. У сваком случају, код Куршумлије су до данас очувана два манастира за које је утврђено да су Немањине задужбине. У време доцнијих Немањића постоје о овим двама српским покрајинама извесни подаци у хрисовуљама и манастирским летописима.

У XIV веку почињу из Азије да проваљују на Балкан Турци, освајачки и војнички необично добро организован народ, у коме су веома строге и веома необичне верске догме створиле висок морал, док су социјална организација и економски односи унутар ње представљали вишу форму од феудалне, коју су заступали на Балкану. Српске земље, час уједињене, а много чешће распарчане, па чак и у међусобним трвњима и сукобима, свака за себе и вођене самостално

од својих кнежева и власти, одупирале су се више од једног века непрекидним и све новијим таласима Турака који су ударили на њих.¹

У последњој четвртини XIV века Турци су већ били господари великог дела Балканског полуострва. Тада је свима почело да бива јасно да то нису само случајни намерници, пљачкаши и авантуристичке хорде, већ да се они задржавају и стално настављају на освојеним подручјима, па чак да ту и државу своју стварају. После Маричке битке 1371 године ово је било нарочито јасно. Отада су Турци све дубље продирали на запад освајајући по једну феудалну државицу. Ниш је пао 1386 године и тиме је био отворен пут Турцима низ Мораву и уз Топлицу. Султан Мурат I заиста је пошао уз Топлицу према Косову али га је војска кнеза Лазара дочекала и потукла код Плочника 1387 године. Мурат је припремао нову велику војску и са југа поново стигао на Косово где се, 15 јуна 1389 године, одиграла позната косовска трагедија која је тако дубоко остала урезана у душу нашега народа. Позната легенда је све ове догађаје око Косова искинула, а народно предање створило имена косовских хероја, међу којима и топлничке војводе: Југовића из Прокупља, Топлицу Милана чија је кула била на брду изнад села Виче, и Косанчић-Ивана чија је кула била у Косаници на месту које се и данас зове Иван-кула.

После косовске катастрофе, у овим крајевима владају као турски вазали кнегиња Милица, односно њен син Стеван. У једној кнегињиној повељи (тада већ монахиње Евгеније) из 1395 године Прокупље се први пут помиње и то као „град св. Прокопија“.

Но, средњовековна Србија још није покорена, још се на многим местима грчевито и очајно воде мање и веће борбе за слободу и самосталност. У првој половини XV века историчари бележе да су се свуда по Србији прикупљале мале војске, да су великашн по-

¹ Погрешно је, наиме, веровање да је средњовековна Србија изгубила своју слободу и била дефинитивно поробљена у једном мах, после битке на Косову 1389. На југу Србије, у крајевима о којима је овде реч, то се десило тек 1454 године.

кушавали да учвршћују савез, да су се на све стране грозничаво подизали нови градови и утврђене куле и обнављали стари и порушени. Како је то био очајан напор види се из предања о зидању Куле Николе Скобаљића у подножју планине Кукавице код села Вучја, које вели да се на грађњи те куле сакупио сав околини народ и постројио се у ред, дуг више километара, те су људи ланчано један другоге додавали камен из руке све до куле, — радиле су чак и жене те је једна од њих „љуљала седамдесет и седморо деце у колевкама”.

Око 1412 године упао је у ове области султан Муса и по византијском историчару Дуки одвео све младиће из ових крајева.

Године 1413 је султан Муса поново опустошио ове крајеве „порушивши Крушевац, Петрус, Сталаћ, Копријан (не зна се да ли је ово Прокупље, Балајнац — село 16 км с-и од Прокупља или Курвинград у теснацу Мораве између Ниша и Прокупља), Скопље и безброј хришћана уби, посече, покла и изгуби”. И Константин Филозоф каже да је Муса, заузевши Копријан, сав народ „несекао”.

Муса је погинуо исте, 1412 године, те је деспот Стеван тада ове крајеве добио натраг од Турака. Но мирно стање није дуго трајало. 1426 године Турци су поново упали у деспотовину и опљачкали је са југа све до Крушевца. Следеће године је исто то учинио султан Мурат II који је заузео Ниш и безуспешно опседао Ново Брдо.

То су, свакако биле најтеже године у историји овога народа. Робља је било толико да су турски војници мењали најлепше робинје за пар чизама, а човека за једну капу. Свуда су се вукли чопори босоног и полуголог, претученог и окованог робља и сва тржишта робова била су препуна. Један историјски податак каже да је у то време из српске деспотовине (вероватно највише из њенога јужног дела) било одведено као робље 200.000 душа.

У периоду 1443—1444 предузета је контраофанзива деспота Ђурђа и Јанка Хуњадича (Сибњанин

Јанка) против Турака. Тада су ове земље још једном биле ослобођене и присаједињене деспотовини јер је Хуњади на западу допро до Косова, док је једно крило њихове заједничке војске продрло дубоко уз Мораву. Сегединским миром ови крајеви су били опет присаједињени српској деспотовини. Хуњади је још једном, 1448, преко Топлице са својом војском излазио на Косово.

Међутим, судбоносни час, крај слободе и независности, приближавао се брзо и неминовно. Мехмед II, освајач Цариграда, у периоду 1454 — 1455 дефинитивно је ставио под турску власт и југ Србије. Ове последње борбе описао је Константин Јаничар. Према њему, кад је Мехмед пошао да осваја деспотовину био је обавештен да се тамо налазе две војске, једна у Дубочици, а друга у Ситници. Ове војске су тражиле од деспота Ђурђа да им дође у помоћ јер „ . . . пре него што ћемо дати наше жене и нашу децу пред нашим очима отимати и одводити међу поганике, волимо изгубити наше главе и сњима се бити”, — писали су они. Деспот им је одговорио: „Не могу тако брзо саставити војску јер краљ Владислав сад није у Угарској, који би ми хтео у том дати помоћ и зато оставите се за сада свега, па ако се турском цару предате, ја ћу вас божијом помоћи опет ослободити”.

Војска у Дубочици, која је између Новог Брда — једног од најважнијих турских циљева — и оне друге војске у Ситници, била прва на удару, није послушала деспота већ је храбро напала Турке код Бање (Сијаринска Бања у срезу јабланичком?) у уторак 24 септембра 1454 године и тако их жестоко разбила да Константин Јаничар каже да су ту погинули многи Турци па и знаменита господа њихова. Тада је тамо похитао сам Мехмед II са главнином своје војске. Властелин Никола Скобаљевић, који је командовао војском у Дубочици, наоко са много мање војника, дао је Турцима одлучан отпор у бици 16 новембра 1454 године (место се тачно не зна, али се претпоставља да је то било испред његове куле у јужном делу Дубочице), али је ту био разбијен и поражен, као рањен ухваћен

и заједно са својим стрицем набијен на колац. О овој бици Константин Јаничар каже: „Сами Турци тако приповедају, да они како живе није се чуло никада за такву битку од тако мало људи противу тако велике силе; па кажу, да сви они горе споменути људи ту скупа бијаху саједињени (мисли вероватно на обе поменуте војске, ону у Дубочици и ону у Ситници) за цело би турски цар од њих до ногу разбијен био; али овако су они сиромаси разбијени били, неки у побитијени а други се разбегли, а један господин, именован Никола Скобаљевић, са својим стрицем набијени су живи на колац“. Исте, 1454 године, летописи кратко бележе „Године 1454 узе Мехмед II опет Топлицу и пороби Србе“.

Ови крајеви на југу Србије остали су под Турском окупацијом и влашћу скоро четири и по века, све од 1454 до 1877 године. Међутим, никада нису били мирни нити се осећали побеђенима.

У аустријско-турским ратовима крајем XVII и почетком XVIII века цео југ Србије узима најактивнијег учешћа. Године 1689 аустријски генерал Пиколомини, после неколико победа над Турцима на Морави, заузео је Ниш, целу Топлицу и преко ње избио на Косово. Други један аустријски генерал, Лаудан, продирао је уз Мораву ка југу. У то време су пећици патријарси, уз помоћ аустријске војске, успели да окупе у једну лабаву, али ипак видљиву, целину све српске земље на југу. Но, кад се ратна срећа преокренула и Аустријанци почели да одступају на север, масе српског народа из ових крајева, бојећи се страшне турске освете, пошле су са њима на север Србије, а нарочито у крајеве преко Саве и Дунава. Колико су те сеобе заиста биле масовне најбоље сведочи чињеница што је народ из среза јабланичког просто пренео са собом у нову отаџбину и свој манастир из села Војловца. Тако је у то време дошло до великих сеоба и миграција, до скоро потпуног етничког пражињења ових крајева које су затим одмах почели насељавати Шиптари, преливајући се у масама преко планинског венца који је те

крајеве одвајао од Косова. И ту је најзад и објашњење чудне појаве, тј. да је у народу који је касније, по ослобођењу, населио ове крајеве, била прекинута скоро свака традиција.

Почетком XIX века, у време српских ослободилачких устанака у Шумадији, народ на југу Србије, већ назирући светле хоризонте слободе на северу, почиње да се све интензивније буну, да се диже на оружје и бори. У лесковачком крају буну је дизао Цветко Врановачки, у Јабланици, у власотиначком крају, Илија Стреља² и Цветко Декић у Запаљу. Све су то били Карађорђеви борци из ових крајева, а слати су са његовим овлашћењима. Разлози за те немире били су не само тежња за слободом, која се после толико векова ропства назирала на северу, него и погоршани положај раје — Срба, изазван корумпираношћу турског феудалног режима који се распадао, а нарочито бесом масе Турака који су бежали са севера, насељавали ове крајеве и ту хтели да се освете за све оно што су од устанка претрпели на северу. На тај начин ове побуне имају не само национални него и социјални карактер. Такав један устанак помиње се у Јабланици и Власотинцу 1809 године, а затим Бојанска буна 1841 године.

Ратови против Турака за време првог устанка, а нарочито они на југу Србије око Делиграда, навели су устанике на помисао да зађу Турцима за леђа и с бока и да ударе на њих преко Јастребца и Топлице. Вођа

² Године 1807 Карађорђе је одредио свога војводу Илију Стрељу да подигне устанак на југу Србије из којих је крајева иначе био родом, а нарочито да са својих 450 „бећара“ затвори Грделичку клисуру — „Просечницу“ — чиме би Турцима био пресечен један од најважнијих путева не само за довлачење појачања са југа него и за снабдевање гарнизона у јужним пределима Србије који су постали веома важни с обзиром на устанак што је пламтео на северу. Стреља је заиста подигао буну у пределима око Јужне Мораве и однео неколико већих победа над Турцима! Међутим, неопрезношћу или издајом, његова војска била је разбијена од Турака код Дедобарскога Хана у близини Власотинаца. Стреља се тога момента налазио у Власотинцу и кад је чуо за ту несрећу само је викнуо:

одрела који је ово извршио био је Станоје Главаш који је, по Карађорђевој наредби од 2 септембра 1806, одвојено од Делиграда 2.500 пешака, 500 коњаника, и један дрвени топ, те са њима прешао Јастребац, спустио се кроз Јанкову Клисору у Топлицу и 8 септембра ослободно Прокупље. Иако је овом операцијом Станоје Главаш постигао свој циљ натеравши Турке на повлачење од Делиграда, он се окренуо западу да изврши још један напад, то јест, да кроз Топлицу удари на Косово, вероватно да би спречно долазак Шиптара у помоћ Нишу. Већ 9 септембра је Главашева коњица заузела Куршумлију, а сам Главаш је преко Иван-Куле напао Лаб и Косово. Тамо се састао са својом коњицом која је ишла од Куршумлије, али се убрзо повукао према северу. Тако је ово остало само епизода у низу других борби 1806 године.

Југ Србије, до Ристовца и старе српско-турске границе на западу, ослобођен је и присаједињен Србији 1877. Тада су се Шиптари повукли натраг и ове крајеве, који су одувек били класична српска старина поново су населили досељеници из свих крајева Србије, Црне Горе и Херцеговине, па чак и Баната тако да су они постали најлепши српски етнички мозаик.

— Хаткињу!

Власотинчани га опколе и навале на њега питањима и прекорима:

— Шта то би? Шта учини од нас да од бога нађеш? Гурну нам угарак у кућу па сад бежиш?

Стреља пуши, ћути, никога не гледа. Изведоше му бедвију. Он уста, прекрсти се, баци јој се у седло, па одбивни густ облак дима, проговори:

— Власотинчани! ја Просечницу не запитих, дружину изгубих, ваие куће сагорех и вас поробих. — Сад идем да све то платим главом. Али, Власотинчани! Наш ће траг остати — њега керови не могу полизати! По нашем трагу доћи ће други, доћи ће трећи, доћи ће четврти... Што не могасмо ми, моћи ће неки. Који ће то бити? Кад ће доћи? Ја не знам. Али да ће доћи тако знам као што вас гледам.

То изговори, хаткињу ободје, и као муња одлете ка Каменици, ка српској војсци.

Новија историја ових крајева несумњиво је ствар за себе и њено захватање би и по обиму и по компетенцији прелазило оквире овога рада.

Сада се поставља питање шта је у овим крајевима и то баш на овоме терену, изазвало народни устанак против Бугара 1917 године.

*

Већ први акти које су почеле да издају бугарске окупационе власти показивале су народу каква му се судбина спрема. Заповест Моравско војно-инспекцијске области од 14 децембра 1916 бр. 4 са потписом команданта области генерала Кутинчева, где се прво каже да ће се за окупацију Моравске области — дела Србије који је припао Бугарима и који се састојао углавном од слива Јужне Мораве и десне обале Велике Мораве — употребити 6 (Бдинска) дивизија и 3 бригада Прве (Софиске) дивизије и да се окупирана територија има поделити на бригадне, пуковске и батаљонске рејоне, и даље вели:

... т. 9 Сви војници од 18 до 50 година старости који су служили у српској војсци, сви официри, бивши учитељи, свештеници, новинари, бивши посланици, војни чиновници и сва сумњива лица треба да се похватају и интернирају у унутрашњост царства, према већ за те случајеве датој наредби. Интернирање ће се вршити по распореду и према наређењима команданата бригада и команданта града Ниша.

И службена Бугарска је тврдила да Србије више нема. 26 априла 1916 бугарски Црвени крст, под потписом председника Гешова, упутно је овај акт Интернационалном одбору Црвеног крста у Женеви:

Господо, ми смо примили из Женева писмо са заглављем српског Црвеног крста датирано 31 марта, у коме нам се траже потпуне листе српских заробљеника и интернираних грађана у Бугарској као и детаљи о пошљикама или кореспонденцији грађана негдашње Србије. Ми бисмо вам били веома благодарни ако бисте хтели да обавестите ту господу која се потписује за српски Црвени крст, да ми са њима не можемо општити нити им давати информације о становништву бивше Србије, које је постало бугарско, и које се сад третира по бугарским законима.

II

СТАЊЕ ПОД БУГАРСКОМ ОКУПАЦИЈОМ

Кад се 1915 искрвављена српска војска повлачила пред великом аустроугарско-немачком према југу, Бугари су је нанали с леђа, мучки и без објаве рата, пресекали јој одступницу ка Солуну и набацили је на Косово и Албанију. Одмах затим, октобра 1915, они су окупирали југ и исток Србије, што су Аустријанци већ били учинили са осталим нашим крајевима. Граница између њих је ишла од Ибра на извор реке Топлице, а одатле планинским венцем од Велике Огледне до Пожара; затим се спуштала у Топлицу, остављајући Блаци Аустријанцима, пела се опет на Јастребац и између Рибарске Бање и Крушевца избијала на Јужну Мораву, а одатле Јужном и Великом Моравом на Дунав, остављајући све пределе Србије источно од ових река Бугарима.

Овакав је акт, природно, представљао само окупацију. Међутим, Бугари су одувек имали неке сулуде идеје да је област Јужне Мораве, као и источне Србије, етнички чисто бугарски крај. Ово и поред тога што се из историје ових крајева, коју смо и ми овде дели-

мично дали, јасно види да су они класична српска старина и да у низу бунтовних политичких покрета код народа у њима за последња два века (1804, 1815, 1839, 1842, 1858, 1883, 1903) не само што није било неке националне буне у корист Бугара него није било ни једне једине такве сепаратистички изражене тежње, нити икаквог помена о Бугарима.³

И поред најсвеснијег трагања да се ти бугарски докази пронађу и најбоље воље да се савесно и објективно изнесу, ми бар у материјалу који нам је био доступан, нисмо могли наћи друге, веродостојније а и мање апсурдне. Пре свега, у државу некога од бугарских царева још пре десетину векова спадале су и ове области. Притом су Бугари заборављали (баш као што су увек заборављали и великосрби кад су тражили све области Душанове државе) да те и такве ондашње државе нису биле националне (онда уопште националних држава није ни било), него је у тим привременим империјалистичким творевинама (које су се обично распадале одмах после смрти свога творца) било увек много народности.

Други доказ је био дотадањи рад бугарског Егзархата у овим крајевима. То је она Егзархија чије је оснивање, као словенске, одобрио у Цариграду султан 1870, а Бугари од почетка узели у своје руке, и направили је инструментом своје политике. Но, историја не би требало да остави незаписано да је та Егзархија била у рукама Бугара више убилачка него религиозна

³ Овде бисмо поменули случај Црне Траве, једнога краја уза саму бугарску границу, у коме народ заиста има доста етничких, етнографских, па и говорних сличности са Бугарима. Па, ипак, ту се за цело време окупације у задњем рату 1941—1944, и поред најстрашнијег терора, никада није нашао ниједан једини човек који се декларисао као Бугарин. Исто тако, поред најбешње бугаризације и најсуровијих злочина који су је пратили, за време окупације 1915—1918 у самом граду Врању, сем два попа и четири општинска служитеља, нико није хтео да потпише изјаву да је Бугарин; у целом срезу власотиначком, који се граничи са етничком бугарском границом, такву изјаву је онда потписало свега неколико десетина људи.

установа, да су јој комитаџије, бомбе и кама били важнији органи него крст и јеванђеље и да су њени трагови кроз све наше земље куда је прошла били и остали само крвави. Најбољи линк те „божанствене установе“ види се баш по томе што су под њеним окриљем само 1915 — 1916, и то само у врањском округу убијена 42 свештеника, а до 1918 се број српских свештеника, побијених на територији, окупираној од Бугара, попео на неколико стотина. Главни и једини наредбодавац за сва ова убиства није био нико други него баш сам Неофит, бугарски митрополит у Скопљу. Цитирамо извод из једног извештаја бугарског Министарства спољних послова, упућеног 27. XII. 1918 генералу Кретјену, команданту савезничких трупа у Бугарској, о резултатима истраге која је по питању убијања српских свештеника била наређена Бугарима од стране савезника.

... 1.— У актима се тврди да су 41 српски свештеник били убијени у околини Сурдулице, округ Врање. Комисија је заиста установила да је неколико српских свештеника убијено у тој области. Њихов тачан број и имена не могу, међутим, бити установљени и утврђени док се не утврди да ли се међу именима, означеним на списку, појављују свештеници који су интернирани у Бугарску и после тога ослобођени. Треба напоменути да, док су у одговарајућим документима наименовани као „свештеници који су убијени у Бугарској“, извесне групе тих свештеника имају напомену „нестао“. 2.— Према документима по питању 37 српских свештеника који су били затворени у Нишкој тврђави, а затим убијени на путу према Белој Паланци, као и да је 10 свештеника било затворено у Зајечарској гимназији, почетком децембра 1915, и исто тако бијено изван града, — комисија је установила да је било српских свештеника који су на несрећу убијени у те две области али, као и у првом случају, засада се не могу установити њихова имена нити њихов број. 3.— Комисија је установила да су српски епископ Вићентије и његов ђакон Цветко убијени на путу у Качанику. 4. — Комисија наставља са истрагом по документима који се односе на српске свештенике за које се сматра да су убијени или нестали.⁴

⁴ Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général commises de 1915—1918 par les Bulgares en Serbie occupée — Tom I 302, 303 (cit. — Documents).

За доказ о „Бугар-Морави“ било је и других тврђења, као: Никола Пашић је Зајечарац те је, према томе, рођени Бугарин, а како се декларисао као Србин, значи да је издајник. Зајечарска буна 1883 је устанак бугарског народа против српске окупаторске власти.⁵ Марко Краљевић је исто тако Бугарин и све песме о њему су бугарске. Хајдук Вељко такође. Чак је и Притловница, среско место моравског среза код Алексинца — „град Радославов“. Даље, одмах по „ослобођењу“, Бугари довлаче из Софије многе своје професоре („зналце“) који почињу да претурају камење по гробљима, оглашавајући све старе натписе где би се нашло „дебело“ (Ѣ) или „меко јер“ (Ѧ) за бугарске, итд.

Но, најјачи аргумент је био, наравно, сила. Чим су посели ове крајеве, Бугари су приступили безобзирној, суровој и крвавој бугаризацији и однарођивању нашега живља. „Реч Србин треба потпуно да се изгуби и нико не сме да је изусте. Сви треба да је потпуно забораве“. Тако се дословце каже у једној бугарској наредби коју ћемо мало касније потпуније цитирати. У ту сврху се већ одмах по окупацији ужурбано прикупљају и сређују подаци на основу којих обавештајна служба прави читаве елаборате: о народној одбрани пољопривредним друштвима, о људима који су били у управним одборима тих друштава, о предавањима која су држана — јер су та друштва и ти људи морали бити опасни по циљеве које су Бугари себи поставили у тим областима. Исто тако су пажљиво били прикупљени подаци о политичким приликама у земљи: спискови странака, колико је гласало и на којим изборима, ко је коме био политички противник, шта је ко писао у новинама, чак и какве су песме певане на забавама, итд. Намера је била јасна: сви ови и овакви људи, „опасни и штетни“, треба да се уклоне, истребе, да их нестане.

⁵ „У току 1883 године, после ослобођења Бугарске, у Моравској области избио је устанак под именом: „Зајечарска буна“ (Бугари под овим мисле на познату „Тимочку буну“).

Руководиоци и учесници овог устанка су људи који неоспорно воде порекло из Бугарске“. „Моравски глас“ стр. 11.

Рад на бугаризацији био је нарочито усмерен против српског језика и српске књиге, против српске историје и традиције, и то како кроз школе тако и кроз цркве. У том циљу је, 16 маја 1916, Бојна инспекција Моравске области из Ниша послала следећи распис свим окружним начелницима на свом подручју: „На основу наређења Штаба армије бр. 7438 од 3 о. м. наређујем вам да конфискујете у јавним установама, књижарама и приватним кућама све српске књиге, слике и мапе. Одаберите оно што је најважније и пошаљите Министарству просвете, а остало спалите. Комисија треба да је састављена, колико год је то могуће, од поверљивих људи, који треба да изврше преглед књига. Књиге које могу да се користе и имају за нас неку историјску вредност треба да пошаљете у Министарство просвете. Овај посао треба вршити брзо и пажљиво. Књижаре могу да наставе са продајом, али искључиво писаћег материјала, бугарских књига, штампаних ствари и књига на другим страним језицима, сем српског“.⁶

Врањски окружни начелник је, 6 децембра 1916, упутио свим подначелницима овакву опомену: „Административно и политичко одељење Министарства унутрашњих послова извештава својим актом бр. 17961 од 25 новембра ове године, да су сви подначелници у Моравској области заборавили бугарски језик и да су усвојили српски, јер се у својим актима служе српским речима. Обавештавајући вас о овоме, скрећем вам пажњу, господине подначелниче, на ову чињеницу: одлучио сам да казним кривце за употребљавање српских речи у говору и писму. Ви сте позвани да испошљите извештај на народ, а не да и сами потпадате под утицај тога разбојничког језика“.⁷

Између многобројних аката које су Бугари издавали у овом смислу и чији су оригинали нађени после рата, поменућемо укратко још два. Прво, распис који је начелник Среза бујановачког издао подручним уста-

⁶ Documents, том I 267.

⁷ Documents, том I 268, 269.

новама: „Према акту“ Војне цензуре из Куманова бр. 32 од 26 фебруара ове године, објавите господине председнице, да је кореспонденција на српском језику апсолутно забрањена у свим крајевима Краљевине Бугарске и да ће дословно сва писма, написана на том језику, бити уништена, пошто сва морају бити написана на бугарском језику“.⁸

Други акт је опет истога начелника: „Објавите најбржим начином следеће: Убудуће нико не сме да употребљава речи као што су банка, динар, председник, прота и др. јер су то српске речи. Они који се не буду покорили овом наређењу биће врло строго кажњени. Пошаљите копију овог наређења чиновницима полиције да би водили рачуна о његовом извршењу“.⁹

Кад су овакви били службени акти власти, од којих су само неки ухваћени и који су, разуме се, морали бити блажи и уздржљивији, лако је појмити како су они од стране извршилаца — бугарских војника и жандарма — спровођени у живот. Цео тај систем мера кретао се отприлике од табли које су биле постављене на свакој општинској згради и јавној установи: „Овде је забрањено говорити српски“ — па до случаја у којима су поједини органи бугарске власти напред улице једноставно убијали човека од кога би чули ма и једну српску реч.

Све српске школе, ниже и више, биле су одмах затворене. Где су били у могућности, Бугари су отварили своје, и њих је било све више, а где не, нарочито по селима, није више ни било школа. Сви српски учитељи и професори били су интернирани, растерани и побијени, а на њихова места дошли су други, из Бугарске. Бугарским буџетом од 24 новембра 1916 изгласани су расходи за 270 нових сеоских школа, 450 нових учитеља и 50 професора за „ослобођене крајеве Бугар-Мораве“, а исто тако је вотирано сто хиљада лева за разне књиге и публикације које су се имале бесплатно делити томашњем народу.¹⁰ То се дешавало

⁸ Documents, том I 282, 283.

⁹ Documents, том I 300.

у исто време кад су бугарске новине писале како се српске књиге у Бугарској употребљавају за паковање ствари по бакалницама. У новим школама се, наравно, учило само на бугарском језику и ту се, наместо науке, у првом реду вршила опсежна и систематска бугарска пропаганда. Чак су се и наше народне песме преводиле на бугарски и предавале као бугарске. У низу градова, као у Љесковцу, Пироту, Зајечару итд. отварале су се бугарске гимназије. Сва су деца приликом уписивања у школе добијала нова, побугарчена презимена. Посећивање бугарских школа било је обавезно. Родитељ који не би послао дете ризиковао је, у најбољем случају, да изгуби право на снабдевање животним намирницама. Каквих су просветних квалитета и спреме били ти нови, на брзу руку склепани бугарски учитељи и просветитељи, најбоље се види из ове песме која се предавала у љесковачким основним школама и коју су сви малишани морали знати напамет:

„Худавица госпожица,
расхожда се по улица“.
Бела чипка при костим,
сва мирише на парфим.
„С ркавице на рце,
кило пудер на лице“.¹¹

¹⁰ „Балканска политика“ од 24 новембра 1916.

¹¹ Шта се све дешавало по тим школама сведочи овај случај који се десио са једним дечком у једној школи у источној Србији. Ђорђе Марковић ученик I разреда гимназије у Неготину, није хтео да научи и декламује једну песму зато што се у њој вређа Србија. Опоменут од наставнице, остао је упоран. Кад ни савети директора гимназије, Бугарина Христа Јанкова, нису помогли, овај га је опшамарио. Бак зајеца, а заједно са њим и сви ђаци, тако да цела учионица удари у плач. Зачуђени и увређени наставници водили су ислеђење и нашли су да је саосећање Марковићевих другова било спонтано, а не унапред припремљено. Родитељима је наређено да своју децу саветују на послушност, јер ако би се такав случај још једанпут поновио, родитељи тога ђака били би интернирани.

Исто тако пиротски војвода, професор Јован Радовић, забележио је касније да је једнога дана, крећући се по брдима изнад села Козарја у Власотиначком срезу, изненада наишао на једно босо и голишаво чобанче које је ишло за козама и

Судбину школа и учитеља поделили су и цркве и попови. У највећи број цркви доведени су бугарски попови који су држали службу и вршили проповеди на бугарском језику. О односима Бугара према српској цркви и свештенству наводимо следећи пасус из извештаја Међусавезничке комисије: „У мржњи према српској цркви, Бугари су терали до бестијалности. Они су поганили српске цркве и олтаре у њима, скидали голе српске калуђерице, јахали српске попове и калуђере, пљували им на браду, затварали их у најгорим ћумезима и, у случају интернирања, терали их пешке без зимског одела и обуће, и још тукли кундацима. У заробљеничким логорима употребљавали су их за прање соба, изношење ђубрета и чишћење клозета. Они су били у тако бедном стању да је један од њих умро од вашију. Од силног злостављања неки су свештеници померили памећу, а неки, насупрот свим забранама своје вере, извршили самоубиство“.¹²

Као и судске и све административне, тако су и црквене архиве биле сасвим уништене, спалене или побацане у реку, сем што су из црквених архива сачувани, због регрутовања, протоколи крштених. Сви српски натписи по црквама, као и фреске и иконе, имали су да ишчезну. Бугарски митрополит Неофит упутио је старешини једне цркве наредбу да се фреске у његовој цркви поправе.¹³ Касније је једна стручна комисија утврдила да су те „поправке“ које је Неофит препоручивао „с позивом на милост бојју“ и као „посредник ваших жеља пред Исусом“ — састојале у покривању слика које су представљале српске свети-

читало неку књигу, но коју је брзо сакриво у недра. Кад му је Радовић пришао и казао да је Србин, дете је дрхћући извадило испод поцепане кошуљице неки стари и изгужвани српски буквар до кога је дошло ко зна на који начин.

¹² Rapport de la Commission interalliée, spécialement désignée pour constater les violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915 à 1918 par les Bulgares en Serbie occupée (cit. — Rapport).

¹³ Documents, том I 273.

теље сликама бугарских светаца. Кад је Рајс¹⁴ одмах после ослобођења вршио анкету у Власотинцу, па посетио и томашћу цркву, утврдио је да су у њу за време окупације затварани коњи и волови, да су сви црквени ормани и касе били опљачкани и разбејени и да су „Бугари намерно остругали натписе на сликама српскога краља Уроша и његове жене и надоместили их именима бугарског краља Бориса и његове Јене“.¹⁵

По црквама, у школама, по јавним установама и приватним кућама, свуда где су нашли, Бугари су опљачкали све културне и историјске споменике, кипове, једним мањим делом, послали за Софију.¹⁶ Забрањена је слава (обичај који су од Јужних Словена једино Срби задржали). Забрањена је била чак и српска ношња, опанци са каишима, шумадијско одело, али су Бугари испољавали нарочиту мржњу и нарочито свирепо поступили према ономе ко би се још усудио да носи шајкачу. Презимена се више нису смела свршавати на „ић“ него на „ов“ или „ев“. Попови су новорођенчад крштавали само бугарским именима. Трговачке фирме са српским натписима одмах су уништене и могле су се истаћи нове, али бугарски написане. На забавама, вечеринкама, у кафани, цркви или школи, на обавезним предавањима, на приредбама које су се свакога празника одржавале на отвореном простору,

¹⁴ Р. А. Рајс, професор универзитета у Лозани. Основао нову школу криминалне патологије која је изучавала примену нових научних метода у криминалистици. У Лозани је основао чувени Лозански полицијски институт. У време рата са Аустро-Угарском српска влада га је позвала да види и прикаже свету злочине аустријских војника приликом првог улада у Мачву. Том приликом он је заволео Србију и наш народ те је ту и остао да живи. Био је у Солуну где је прикупљао податке и писао о зверствима Бугара. Тај посао је наставио и после рата. Његова анкета је објављена на француском језику под насловом: »Enquête faite par M. R. A. Reiss«. (cit. Reiss).

¹⁵ Documents, том I 105.

¹⁶ Софијске новине „Дневник“ од 26 фебруара 1916 јављају да је у Софију приспео са моравске територије један вагон пун надгробних споменика.

— свуда се говорило на бугарском језику, о бугарској култури и хероизму, о бугарском пореклу моравског становништва, о уласку њихове војске који су они приказивали само као поновно заузимање раније отетих крајева, а сваки се говор завршавао увредом Срба, њихове историје и културе. Продавале су се једино бугарске новине и будно се пратило ко их не купује и не чита. У Нишу се основао лист „Моравски глас“ који је за цело време окупације био стожер бугарске пропаганде и денационализаторске политике. Новинари из те редакције, а нарочито неки Арнодов, јурили су свуда, држали предавања, задахнута крајњом мржњом према свему што је српско, а затим подносили листе и, помоћу војника, натеривали људе да потпишу и да се декларишу као Бугари. Све српске просветне, хумане и друштвене организације и друштва су, наравно, растурили и забрањени, а место њих су се оснивала нова, бугарска друштва: у Нишу „Бугарски орел“, у Пироту „Друштво за подизање споменика ослободиоцима“ (Бугарима), итд.

На сектору државне управе било је исто: од председника општина па све до највиших управних органа смењено је све раније српско чиновништво и доведено ново, углавном бугарско, или, уколико је таквих било (а било их је, као што смо видели из оне наредбе подначелницима у Бујановачком срезу), од опортуниста, слабића и шпијуна који су се декларисали као Бугари. За њих су одмах образовани посебни курсеви да би што пре научили бугарски. Из Бугарске је, наравно, дошао само олош који је својом управом убрзо компромитовао и саме бугарске намере и овакве методе чији је циљ био да обезглаве и однороде ове српске крајеве. Чак и ондашњој Бугарској ово њено цивилно становништво почело је да задаје бригу и главобољу. Малинов, вођ бугарских демократа, интерпелисао је у Собрању владу Радославова што у „ослобођене“ крајеве шаље као чиновнике „проблематичне типове“. То исто потврђује и командант места у Нишу који извештава да је стање зло и несносно због неспособног и несаве-

сног чиновништва. А Асен Цанков¹⁷ указује на потребу да се тај чиновнички апарат што пре мења. Сам бугарски министар унутрашњих послова, расписом окружним начелницима у Моравској области¹⁸ саопштава дословце ово: „Министарство унутрашњих послова добило је много примедби и оправданих жалби становништва Моравске области и Македоније против окрутног поступања и неисправног става од стране државних службеника. Известан део тих жалби прегледале су специјалне комисије и установиле, на нашу велику жалост, чињенице које нису ни мало ласкаве за нашу бирократију ... Поступак наших државних органа, у поређењу са властима других земаља, очигледно је назадан и то много потстиче народ против бугарског режима како по селима тако и по градовима... То жалосно стање ствари нагони министра, господине начелнике, да вас замоли да позовете управне органе власти, користећи свој ауторитет, да се односе према народу, како у извршном тако и у административном погледу, са потпуном одговорношћу“. Тако је најзад и сам Радославов морао у Собрању да обећа да ће све то чиновништво сменити и разјурити.

По међународном праву и обичајима, на окупираној територији се задржава примена домаћег законодавства све до краја рата и коначног решења државноправног положаја побеђене државе. Ни бугарска држава, а још мање њени чиновници, нису наравно, поштовали ни овај принцип, већ су одмах огласили за неважеће и погазили све српске кривичне, управне, финансијске и грађанске законе.¹⁹

Да су бар увели своје законе и гарантовали им снагу и поштовање! Не, слободно се може рећи да за цело време окупације у поробљеној Србији није уопште

¹⁷ „Препорац“ — 16 јуни 1916.

¹⁸ Documents, том I 271, 272.

¹⁹ „Препорац“ објављује да је већ од 7 октобра 1916 почело купљење пореза по бугарским законима. „Мир“ 27 октобра исте године пише да је српски новац поништен. „Народна правда“ објављује многобројне продаје покретних и непокретних „безвластичких имања“.

било никаквог закона, него је народ био потпуно и без икакве заштите изложен подивљалом бесу и разбуктаним нељудским страстима ове ни од кога контролисане и необуздаване војске и њеног цивилног чиновништва. Владао је и управљао како је ко хтео и желео. Намети су били нечувени. Корумпирано чиновништво је крало, пљачкало и отимало. Убиства, злостављања и силовања била су свакодневне појаве по свим селима и градовима. Земља је мало давала јер није имао ко да је обрађује, а пољопривредни инвентар је био опљачкан и уништен. Но, и оно што је рађало, такође је отимано и одношено у Бугарску или на фронтове. Ови богати српски крајеви убрзо су опустели.

Заведени су неки сасвим нови порези, као, на пример, беглук — порез на стоку. Разрезивање пореза вршено је без икаквог критеријума, потпуно самовољно. Поред пореза, биле су уведене и многе нове таксе које је посебно прописивао сваки председник општине за себе. Овакве таксе су се плаћале на свирање и певање, на одлазак из места у место, па чак и на одлазак на своје имање ван села (ова такса је била: један одлазак — један лев). Поред пореза, заведене су и контрибуције, и то отворено казног карактера; често је за најмању ситницу разрезивано по 50 хиљада лева на село. Редовне су биле и реквизиције „свакога добра што је на српској земљи родило и оплодило се“, које су до крајње мере економски исцрпљивале ионако већ осиротело становништво. Докле су те реквизиције ишле најбоље се може видети по томе што су реквириране чак и черге и асуре — „чулови и чулови“, па и каце. Пљачка се јављала као редовна пратња свих војних и цивилних мера бугарских власти. Официр би реквирирао стан у граду, а кад пође, потпуно би га опљачкао. Док се његов посилни задовољавао ситним стварима, оделом и рубљем, официр је паковао цео намештај и слао га у Софију. Кад би одред војника дошао у кућу неког сељака, потпуно би упропастио цео домазлук, а при одласку би још отерао и сву стоку. Пљачке су вршене нарочито приликом преметачина

koje su vrlo često naređivane, tobož radi iznalažeња оружja ili srpskih kњiga. Kad bi neko bio interniran, pravilo je bilo da mu se odmah zatim opljačka cela kuća, a pogotovu kad je neko bio ubijen. Pored obične pljačke vršene su i ucene. Obično bi Bugaru od nekog zatražili veću sumu novca da ne bi bio ubijen ili interniran pa bi ga, kad novaц добију, ipak ubijali ili slali u internaciju. Uveden je bio i kuluk radi prenošeња hrane i municije, radi kopaња šančeva i rovova, podizaња utvrđeња, građeња puteva i slično. Kuluk je trajao neograničeno i često se vršio na velika odstojanja. I kuluk je bio kaznena mera za „srbomane“ te su ove љude tom prilikom mučili i ubijali.

Ipak je sve to bio samo jedan, i to maњи deo, celoga zla. Narodna duša se bila pritaјila ali je ostajala tvrda i tvrdo srpska. Trebalo je, dakle, iz srca toga naroda iščupati svaku svest o његоvoj istoriji, kulturi i nacionalnosti, svaku nadu na srpsku voјsku na Solunskom frontu i uopšte svaku љubav prema Srbiji. Trebalo je, prema tome, iz његоve sredine iščupati svakog човека koji je mogao biti „opasan i štetan rečju, trebalo je uništiti svu narodnu inteligenciju i sve његоve voђе и прваке“.

Počelo je s interniraњem, a nastavilo se ubijaњem. Prvo pojedinačno, zatim sve češće и најзад u masama.

Narочito treba imati u vidu da se sve ovo дешавало od prvoga dana bugarske okupacije, dakle mnogo pre nego što je u ovim kraјevima začeta и sama misao na pobunu. Da bi se sa ove strane осветлио режим okupacije Bugara и њихова не само денационализаторска него, слободно се може рећи, и криминална политика, као и време kad су се сви ови злочини дешавали, — много пре устанка који су они и условили а не обратно, како су Бугари тврдили, да су они били само последица устанка, — овде ћемо се послужити подацима из два веродостојна документа. Прво, анкетом

коју је одмах после рата спровео Рајс. Други докуменат је већ поменути извештај Међусавезничке комисије.²⁰ Већ првога дана по уласку у Врање, октобра 1915. Бугари су убили неколико људи, опљачкали град, а 30 грађана недељу дана држали затворене без хране. Првог новембра исте године Бугари су интернирали за Пловдив 300 Врањанаца којом приликом су већ у самом граду убили десетак од њих. У децембру су почела хапшења. Затим је образована бугарска комисија која је послала у интернацију нових 200 људи. Фебруара 1916, по трећи пут су сакупљени сви мушкарци „од 18 до 100 година“. То је био почетак масовне интернације како грађана тако и сељака из околне Врања. Разуме се, и ову су иницијативу пратила разбојништва и убиства (тада су наред Врања убили 11 свештеника који су били дотерани из Гњилана). О оваквом стању у врањском округу одмах на почетку окупације, 1915 — 1916, најбоље сведочи извештај врањског окружног начелника Димитрова, упућен 2 фебруара 1916 начелнику Војне инспекције Моравске области у Нишу²¹ у коме се, поред осталог, вели:

Господине Генерале,

Чим сам стигао у Врање и узео власт у овоме округу, морао сам да посветим сву своју пажњу на масу жалби, писмених и усмених, од стране мештана, а које се жалбе односе на интернирце, без позива и без разлога, и са жаљењем сам установио све ово што се уосталом догађало и пред мојим очима. Нешто после тога примио сам Ваше наређење бр. 2 од 5 јануара ове године у коме се каже да је учињено много грешака у погледу интернирања људи и у коме је наређено како поглаварима области тако и осталим надлежним органима да се не понове те грешке, на пример, да се не интернирају инвалиди, болесни, богаљи, који претстављају само терет за бугарску државу. Упркос те наредбе и противу ње, настављено је са интернирањем без оправданих мотива, те сам био претоварен жалбама због тога. О томе сам команданту позадине послао писмо под бр. 107 од 16 јануара ове године чију сам копију слободан да и Вама у прилогу доставим како бисте се уверили да сам говорио само истину.

²⁰ Rapport.

²¹ Documents, том I81—85.

Димитров даље у документу наводи 20 имена и 20 случајева интернације за које је чак и он сматрао да су неисправни и који заиста показују како су ту Бугари били свирепи и безобзирни. Један старац од 60 година, пошто су му реквирирали све вино, замолио је — на уљудан начин, како се каже у извештају — да му се бар мало вина остави, услед чега су га интернирали. Они су чак интернирали људе од 70 година, слепе, инвалиде без ногу, затим људе против којих ништа није стајало до каква злонамерна и то анонимна достава, као и људе којима је претходно узет новац те да се не би могли жалити или га тражити натраг бугарски командант гарнизона у Врању хтео је да силује жену једног лекара, па кад није успео, интернирао јој је мужа. Интернирана је једна мајка због тога што није хтела да Бугарима доведе ћерку. Димитров у писму даље наставља:

Чини ми се, господине генерале, да су ових 20 конкретних и типичних случајева довољни да објасне разлоге због којих тражим да се избегавају немотивисане интернације. Рекох избегавају, а не уопште забране, немајући притом намеру да критикујем Ваша поштована наређења. Ове интернације без мотивације иду на уштрб бугарског престижа и толико вредне бугарске војске... Разумљиво је да ће истрага коју предлажем открити и друге чињенице, јер све ово што сам навео, само је незнатан део онога што се догађа. Нове чињенице, сигуран сам, поткрепиће још више моја тврђења...

Слично је било и у осталим градовима. У Лесковцу, из чије је околине интернирано на хиљаду људи, десио се, например, овакав случај: један бугарски поручник сликао се код фотографа Енглезовића и тражио одмах слику, а како му овај то није могао да сврши моментано, поручник је наредио војницима да га одмах убију. Ту је било седиште злогласног 42 бугарског пука и његовог још злогласнијег команданта Калканџијева.

Из јабланичког среза су, у току децембра 1915. интерниране три групе грађана од чијег је укупног броја остала у животу свега око једна четвртина. У варошици Медвеђи, у истоме срезу, на дан свога уласка,

3. новембра 1915 године, Бугари су од народа све опљачкали: храну, одећу, стоку и живину, покућанство, жито, зимницу — све, тако да је народ остао пука сиротиња. Ко је имао пара откупио би једну краву или две овце, али су му их Бугари после тога опет одузели. Тога дана су Бугари у Медвеђи извршили прва два злочина: убили су једнога старца који се успротивио кад су хтели да му силују ћерку и једног другог човека који није знао да каже бугарски „добар ден“ него је рекао српски „добар дан“.

Но, Сурдулица „српска касапница“ — „The slaughter house of Serbia“²² то је поглавље за себе. Нећемо се задржавати на томе колико је људи из ове варошице и њене околине убијено и интернирано, нити колики је био бес Бугара који су, да би имали дрва за ватру, рушили читаве куће у Сурдулици и како је све што је овај, и иначе сиромашни, печалбарски народ имао, било одмах реквирирано и опљачкано. Реч је о томе да су интернирци са целог југа Србије на своме путу за Бугарску морали да прођу баш кроз Сурдулицу, а одатле их је у најбољем случају само половина настављала пут — остали су бивали убијени. За прегледање ових несрећника и одређивање који ће бити убијени, у Сурдулици је успостављен „Бугарски ратни суд“ који су сачињавали: два поручника и два наредника из 42 пука. Они су обилазили зграде где су интернирци били затворени, одвајали за стрељање (не зна се на основу каквог критеријума), прво их опљачкали, а затим ноћу са војском упућивали ван града. Војници су вршили убиства на три начина: прво стрељали из пушака, али како је то било незгодно јер се чуло — ножевима, а на крају и моткама. Ако би неки јадник пао у раку још жив, дотукли су га камењем. Но, војници су на крају одбили да даље извршавају ова убиства. „Ратни суд“ је морао да попусти те је тражио да се упуте специјалне, за ову врсту убијања већ обучене, комитске чете, које су ускоро стигле у Сурдулицу и

²² Villiam A. Drayton: »Repport on Bulgarian Atrocities in Serbia« — Union Club, New York. (cit. — Drayton).

наставиле посао. О Сурдулици Рајс²³ каже, између осталог, и ово: „Две или три хиљаде лица из ове околине или доведених из далека убијено је у Сурдулици. Сведоци не могу да их наброје, било их је сувише много... У току јануара па све до марта 1916, свакога дана довођене су групе Срба, из разних крајева Србије, по 120 људи у групи или више од којих је у Сурдулици бивало обично убијено најмање половина”.

Драјтон²⁴ каже: »The country round that village must be one vast cementary, and is aptly called the slaughter house of Serbia, for during Novembar — Decembar — January and Bebruary 1915 — 16, every day from 200 to 400 Serbs were led off en toute for Bulgaria, a large portion of each day's quota being murdered«. — („Крај око ове варошице (Сурдулице) јесте само пространо гробље и зато се и зове „српска кланица“, јер је током новембра, децембра, јануара и фебруара 1915—16, свакога дана довођено 200 до 400 Срба на путу за Бугарску, од којих је свакодневно велик део бивао убијен”).

У Сурдулици је и онај раније поменути начелник врањског округа упутио 23 марта 1916 један извештај министру унутрашњих послова у Софији, који, у изводу гласи:

Дубоко сам убеђен да, коликогод да су били племенити и патриотски мотиви да се неко интернира, да је било људи који су неоправдано интернирани па после убијани да би се то њихово неискриво интернирање сакрило. Исто тако силоване су жене и кћери интернираних и плачкана њихова имовина. Резимирајући све ово додајем да су злочинства Калканџијева и његових следбеника кобна за Бугарску и да ће бити потребно најмање 10 година док се поправе сва зла ових људи који су у народу учинили у име Бугарске. Иста оваква недела вршена су и у Нишу, о чему сам већ известио лично господина министра, тражећи брзу и непристрасну истрагу. Но, нико није хтео да ме послуша. Рачунам на ваше наређење за истрагу против оваквих наших чиновника, убица, лопова и целата... После овога можете замислити овдашњу ситуацију. Могу са сведоцима да докажем да су два војника, који су присуство-

²³ Reiss

²⁴ Drayton 192

вали страшним сценама у Сурдулици, полудела, а друга двојка су умрла касније у првonoј кризи. Познавајући сувише добро ту атмосферу, ја сам већ досада много пута предузимао све што могу да спасем интересе земље и да изменим овакву ситуацију ...²⁵

Циљ свих ових интернирања и убиства био је јасан: што пре обезглавити поробљени народ да би се лакше бугаризирао. Досег тих мера био је неограничен, а са интернирањем и истребљењем треба наставити све док се не постигне циљ. Никаквих услова нити других ограничења нема. Одвођени су интелектуалци, највиђенији људи, а затим и други, па најзад целе породице. Интернирцима се није дозвољавало да узму ни најнужније ствари, чак су их и по улицама хватали. Депортовани су боси и голи по највећој зими. Успут су их бугарски војници непрекидно злостављали и убијали. У Сурдулици су бивали преполовљени, а остатак је теран у Бугарску. Смештали су их у мочварну равницу између Софије и Кнежева, у неке провизорне баракe где су и даље умирали од глади и исцрплености. Према ноти коју је српско Министарство иностраних послова 24 фебруара 1917. упутило савезничким и неутралним државама, на тај начин је, само до краја 1916, дакле пре него што је у Србији било икакве буне, интернирано из окупираних српских области око 10 хиљада породица. Према послератним анкетама, укључујући и Рајсову, Бугари су од новембра 1915 до априла 1916 побили само у врањском округу 500 интелектуалаца (учитеља, лекара, попова, других виђенијих људи и просветних јавних радника) и око 3.000 осталих грађана. Треба добро имати на уму да ни у једном од ових случајева, ни дотада ни касније, није било ни помена о каквом суђењу, саслушавању или подизању оптужнице.

О зверствима са којима су ова убиства вршена, нећемо ни говорити највише зато што ово писање има историјске претензије, те му стога то и не би био

²⁵ Documents, том I 81—85.

предмет. Ипак, понешто се мора поменути — бар случај убиства детета Анђелка Шопића.²⁶

Анђелко Шопић, свештеник из Брлога, Среза нишавског повлачио се 1915 године са својим једанаестогодишњим синчићем Владиславом до Приштине. Одатле их Бугари спроведу у Лесковац и пуковник Калканџијев са црним списком упути у Сурдулицу. Успут, у крчми у једном селу, механика, видећи изнурено дете, рече Анђелку: „Дај ми, попе, то дете под своје, иначе немам деце“. Поп се насмеши на то а она му додаде шапућући, да бугарски војници не чују: „Истину ти кажем, остави дете, јер они такву дену убијају у Сурдулицу“. Поп сав пребледе, но у том спроводници наредише да се пут продужи даље.

У Сурдулици су их држали у затвору само догле док се није смркло. За то време ређали су се сви бугарски војници и пљачкали, скидали су капуте, ципеле сатове, прстење али највише тражили новац. Но, главна пљачка извршена је пред само убијање. Пошто је поп видео да им је живот питање само неколико десетина минута, а верујући и даље да ће дете бити поштеђено, предаде му кријући мало пара и показа како ће продужити свој мученички пут да се врати мајци. Када их изведоше из затвора и почеше везивати, поп клече на колена и бризну у плач: „Тако вам деце ваше, поштедите ово невино дете, оно ништа није криво“ — „Везуј!“ — дрекну старшија — „оно ште бидна поголем шовинист и комита од башта“.

Кад везаше дете оно повика: „Немојте ме везати, нећу да бежим!“ Тада се окрете оцу и рече му: „Опрости ми, тато, ако сам те кадгод наљутио“. Отац му приђе, пољуби у чело своје чедо и дрхтавим гласом рече: „Ниси ме, сине, ти никад наљутио, опрости ти тати што те довео овако до чељусти смрти, мислећи да те спасе“. И тада их потераше на губилиште. Владислав је био у ланцу свезан за три-четири човека даље од оца те није ни приметио кад се Анђелко некако одвезао и удаљио у страну од колоне коју је терало двадесет бугарских војника у пустој новембарској помрчини уз Врлу Реку. Велика је борба била у очевој души за неколико тренутака. У том размишљању прекиде га плотун из пушка и глас његовог детета: „Јао, тато, убише ме!“ Он потрча к сину али га заустави други плотун те скрену у страну и остаде жив да прича ову страшну историју смрти свога синчића.

Све у свему, циљ је био јасан: за најкраће време свим средствима, па ако треба и оним које људи међу собом у историји никад нису употрељавали, избри-

²⁶Сретен Динић: Бугарска зверства у Врањском округу, књига II 11, 12. (цит. — Динић).

сати сваки траг српског имена у „Бугар-Морави“. Деца? — Убијати и њих! Зашто да не? Па и дете је Србин и из њега ће постати и пораста „голем шовинист“ и „комит“. Нема разлике — нема милости, и децу убијај! Наш век, ипак, изгледа није одмакао далеко од онога кад је египатски фараон, тражећи Мојсија, наредио да се свако јеврејско мушко дете баца у Нил и од оног времена кад је, нешто касније, Ирод, тражећи Христа, поклао сву децу у Витлејему. Јер, ево, још се ори исти слаби детињи крик: „Јао тато, убише ме!“ А шпански конквистадори, ти највећи нељуди у историји, оставили су белешку да су се чудили кад су код дивљих домородаца у Америци виђали призоре како они једни другима убијају децу. Кажу да чак ни пас, па ни вук, неће да кидише на дете. Само би Достојевски и Ломброзо заједно могли некако да растукаче и опишу душу ових модерних ирода — децеубица.

То су, ево, факта. Србе је требало уништити, а појам Србије за вечита времена избрисати. Радославов је јавно рекао: „Може се Србија обновити, може Србија после рата и да се повећа, али у Србији више неће бити Срба“. А Макензен: „Србија је већ сада допола без живота“.²⁷ Вазов и Христов, песници—савест једнога народа, певали су у то време овакве стихове: „Нека се мирис од сагорелог тела непријатељских пење у небо, мирис тако драг Олимпу бугарских богова!“²⁸ Други њихови песници су слагали стихове у којима су се непријатељска црева умотавала око копита њихових коња. Најомиљенија песма бугарских војника је: „По пет на нож!“ Бугарски пуковник Дарвингов изјавио је на једном ручку у Прокупљу да „најрадије једе печено српско месо“, а Стојков, професор универзитета у Софији, као шеф полиције у Лесковцу, својом руком је батином убијао људе наред улице.

Већ први акти које су почеле да издају бугарске окупационе власти показивали су народу каква му се

²⁷ Documents

²⁸ Динић

судбина спрема. Заповест Моравске војно-инспекцијске области од 14. децембра 1916. бр. 4 са потписом команданта области генерала Кутинчева,²⁹ где се прво каже да ће се за окупацију Моравске области — дела Србије који је припао Бугарима и који се састојао углавном од слива Јужне Мораве и десне обале Велике Мораве — употребити 6. (Блинска) дивизија и 3. бригада Прве (Софијске) дивизије и да се окупирана територија има поделити на бригадне, пуковске и батаљонске рејоне, и даље вели:

... т. 9. Сви војници од 18 до 50 година старости који су служили у српској војсци, сви официри, бивши учитељи, свештеници, новинари, бивши посланици, војни чиновници и сва сумњива лица треба да се похватају и интернирају у унутрашњост царства, према већ за те случајеве датој наредби. Интернирање ће се вршити по распореду и према наређењима команданата бригада и команданта града Ниша.

И службена Бугарска је тврдила да Србије више нема. 26. априла 1916. бугарски Црвени крст, под потписом председника Гешова, упутио је овај акт Интернационалном одбору Црвеног крста у Женеви:

Госпо, ми смо примили из Женева писмо са заглављем српског Црвеног крста датирано 31 марта, у коме нам се траже потпуне листе српских заробљеника и интернираних грађана у Бугарској као и детаљи о пошиљкама или кореспонденцији грађана некадашње Србије. Ми бисмо вам били веома благодарни ако бисте хтели да обавестите ту господу која се потписује за српски Црвени крст, да ми са њима не можемо општити нити им давати информације о становништву бивше Србије, које је постало бугарско и које се сада третира по бугарским законима.³⁰

Погрешно би било, дакле, претпоставити да су бугарске теренске власти на своју руку вршиле све ове злочине. Напротив, систем да се истребе Срби и да отада за вечита времена ово буде Бугарска израдило је

²⁹ Војно-историски архив — Софија цит. ВИА Софија). Напомињемо још једном да је све документе из овог Архива преписао и мени их љубазно ставио на располагање друг Драгољуб Најман.

³⁰ Documents.

централно државно руководство у Софији и оно је формално његово извршење. А тај план није могао другонајаче ни бити извршен. Тако су бугарска влада и њени органи на окупираној територији неразлучно повезани у овоме послу, док је рад других произилазио из закона и наредба првих.

Но, ипак се не може рећи да је ова бугарска денационализаторска и свим законима и обичајима људским противна политика спровођена од свих подједнако осино и слепо. Било је људи који су настојали да трезвено гледају на ствари и да, не одричући се циља — потпуног бугаризирања и асимилирања ових крајева у бугарску етничку целину — ипак позову на умереност и перспективност једнога таквога процеса, постављајући ствар у свој њеној истинитости. То је, на пример, случај са извештајем бр. 7079 од 20. новембра 1916. који је под потписом генерала Кутинчева, но по свој прилици израђен од његовог секретара Мустанова, упућен од штаба Моравске војно-инспекцијске области штабу Бугарске оперативне армије у Ћустендил.³¹ То је, уствари, једна опширна анализа Моравске области и то како за време српске тако и дотадашње бугарске владавине и то са свих аспеката: географског, административног, привредног итд. С обзира на важност тога документа нека нам буде дозвољено да се њиме позабавимо у нешто ширем обиму.

У том документу најпре се излаже опште стање по окрузима којих је образовано 7, и то: врањски, пиротски нишки, зајечарски, неготински, ћупријски, пожаревачки. Нас овде највише интересује политички аспект тог извештаја: са колико оправданости и како су Бугари могли полагати право на Моравску област као део етничке територије.

За град Врање ту се каже да је у то време имао 9.577 становника од чега 9.008 Бугара, 62 Србина и 507 других народности. Но одмах затим се додаје:

Историски и етнографски становништво Врањског округа, према доста верним и ауторитативним доказима било је бугар-

³¹ VIA Sofija.

ско, али данас у њему није остало ништа бугарско са изузетком ношње која, уколико је бугарска, остаје да дају своје мишљење специјалисти по том питању. Можда је ово становништво имало некада бугарска осећања али је живело дуго под утицајем добро организоване српске пропаганде и не само што је изгубило свој бугарски карактер, него је посрбљено до фанатизма. Оно се плаши да јавно покаже своје незадовољство према новим господарима и ћутљиво, послушно трпи засада њихову власт, али кад би се човек загледао пажљивије, сагледао би њихову мржњу према нама. Град Врање је било у српско доба центар највећих непријатеља бугарштине уопште а посебно македонских емиграната.

И даље:

Наивно би било да се верује да је врањско становништво засад бугарско, или би могло ускоро да се асимилира у такво. На ово се становништво мора гледати још низ година као на становништво непријатељски расположено према бугарској владавини, али с тактом, умешношћу и систематским радом моћи ћемо да успемо са асимилацијом тога становништва.

Што се тиче пиротског округа, извештај тврди да у њему живи 101.931 Бугарин и 870 других националности али:

Становништво округа, које се пре 40 година осећало бугарским и осећавало у националним борбама, данас је посрбљено и осећа се правим Србима; живи са српским осећањима и стрпљиво очекује успостављање српске краљевине.

И мало даље:

Добија се утисак да се цело становништво помирило са новом ситуацијом, али ово не треба да нас vara. Нађене су неке породице које још увек живе са својим старим утисцима епохе у којој су се борили за одржавање својих бугарских права, а нарочито таквих који су настрадали од српског режима после 1895. године, али они су у мањини, а и време је избрисало из њиховог памћења те догађаје те се и они данас налазе у нејасном и неодређеном положају. Међутим, кад буде склопљен мир и ово становништво се анектира у оквире старе Бугарске, оно ће лакше и брже прихватити нашу ствар него становништво у другим окрузима области.

Што се тиче нишког округа, у извештају се каже:

Становништво округа је у већини бугарско, шопског порекла, али све је посрбљено и данас живи и осећа се српским.

Према статистичким подацима од маја ове године, од становништва округа 170 хиљада су Срби, 31 Бугари, а остало су друге националности . . . Језик становништва, нарочито сеоског, приближује се са мањим изузецима шопском дијалекту из Софиског округа, а по осећањима оно више симпатизира Србе и живи са вером и надом да ће се српска држава поново успоставити.

Што се тиче тимочке области и области Велике Мораве, претензије овог извештаја не иду ни изблизи тако далеко као код јужно-моравског краја. „У граду Зајечару“ — вели се даље, — „као и у неким селима око њега, на пример, у Великом Извору и другим, има доста насељеника из Старе Бугарске углавном из плеванскога краја који нису заборавили свој матерњи језик, али су и они, као Бугари у другим местима, давно посрбљени“. У неготинском округу иначе преовлађује број Срба мада: „По свом пореклу становништво се састоји од великог процента посрбљених Бугара, један део од којих су били пресељени са разних места северне и јужне Бугарске и Македоније. Срби, желећи да пред светом претставе што је могућно већу компактну масу чистих Срба, регистровани су у статистици као Србе све оне народности које говоре српски језик и исповедају православну српску веру.“ Међутим, у статистици није обележено какве су народности они који не знају српски већ говоре друге језике.

После анализе свакога појединог округа у извештају се прелази на опште карактеристике па се, у погледу становништва, одмах констатује: „Становништво у оном делу бивше Србије које данас сачињава Моравску војну инспекцијску област у својој већини сматра се српским.“ После дужег разматрања румунске мањине у источној Србији, у извештају се даље вели:

Што се тиче осталог дела становништва у области, нарочито у Поморављу и јужним крајевима, оно је чисто српско или бар себе сматра таквим. У културном погледу ово се становништво налази на доста високом нивоу; у својој већини оно је писмено и прожето силним национализмом. Чак је и сама српска маса шовинистичка и малобројни су они који показују

знаке да подлегну једној евентуалној асимилацији, — ово би се могло рећи делимично за становништво пиротскога краја, али и њему не би требало веровати. Дух становништва је, неоспорно, српски, па чак и у оним крајевима које ми сматрамо бугарским. Мирноћа становништва која се свуда види само је привидна. Становништво се није помирило и неће се тако лако помирити са новим положајем. За његову асимилацију мора се предузети после рата низ мера са једним систематским и доследним радом у току низа година да би се преломио дух ондашњег становништва у корист новог управљања, у корист нове отаџбине. За сада смо у очима овдашњег становништва „наметљивци“, „словенски издајници“ и „ћубре које се мора избацити“. Погледи овдашњег становништва уперени су ка ближој будућности одакле се очекује „спасење“. Оно се нада и живи са убеђењем да ће приликом склапања мира Србија бити успостављена у најмању руку у њеним ранијим границама. Маса се труди да буде у сталном контакту са српском интелигенцијом која је остала, а и са оном која се враћа, да би од ње добила нове наде и нове потстрекe за брзо васкрсење српске државе. Најопаснији елеменат и истовремено највећа препрека за брзу асимилацију становништва претставља интелегенција која је остала и коју претстављају богати трговци, рентијери, стари чиновници, жене — учитељице и удовице бивших српских чиновника, жене официра, свештеници и други који су остали неинтернирани. С обзиром на изузетан положај и очигледну опасност, становништво је принуђено да се понаша помириљиво према нашим војним и административним властима. Оно је послушно и покорно али то не треба да нас vara. Има случајева, иако не установљених пред судом са доказима, када су људи, нарочито они неуздржљиви, говорили против бугарске власти коју називају привременом и у исто време хушкају месно становништво на пасивну непокорност као, на пример, на одуговлачење извршења неких наредби и одлука (рушења извесних споменика, скидање фирми и друго), да не иду у цркву, да не ору све њиве, зато што се храна одузима за бугарске војнике, и друге. Нису откривена тајна друштва и договор против наше власти, али би било врло наивно и неопростиво кад бисмо помислили бар за тренутак да не постоје тајни састанци са агитационим и националистичким тежњама. Опште узето, становништво се понаша мирно и чека стрпљиво крај догађаја који се развијају. Да би се видело какве све мере треба предузети за све будуће мирнодопско управљање Моравском облашћу, потребно је да се зна како је васпитан српски народ у националном погледу у последњих 30 година. У бившој Србији изграђена је за то време једна интелигенција привржена својој земљи, која би по својој активности служила на част свакој нацији. Ова интелигенција, свесна улоге коју је требало да одигра српска краљевина на Балкану, била је себи поставила задатак да организује народ

тако да буде спреман да дочека догађаје кад наступи прави тренутак. Зато је било потребно, пре свега да се посрбе сви ови крајеви где је српска свест била слаба, да се уздигне и ојача национални дух маса.

У извештају се даље каже за ту интелигенцију да је била састављена углавном од професора, учитеља, свештеника, адвоката, лекара, официра, чиновника и других. Она је основала друштвене институције које су имале за циљ дизање и јачање националне свести код српског народа, припремање младежи, на пример кроз „Соко“ за физичко и душевно здравље, да се одржавају везе између Срба у Србији и оних ван ње, да се на још већу висину подигну српски духовници и учитељи. „Сваки српски грађанин је *непоправим шовинист*.“ — каже се даље у извештају са подвлачењем две задње речи. — „Он је до сржи прожет националном гордошћу, поносан тиме што је члан српског племена. За њега је све српско најлепше, најбоље, најузвишеније“. Пошто се даље до танчина анализира стручна, морална и уопште интелектуална спрема српских учитеља и свештеника као главних носилаца српске политике на селу у овим крајевима, у извештају се даље каже:

Васпитан на овај начин десетинама година, нарочито у последњих десет година, овај се народ прожео толико jakim патриотским и шовинистичким осећањима да је стигао до фанатизма. Зато би било наивно, па чак и злочин, веровати да ће се он помирити са својим положајем, да већ симпатизира нашу власт и да би у догледно време могао да ради у корист наше ствари. Напротив, он нас прикривено мрзи, не подноси и очекује са прикривеном злобом да се баци на нас у најнезгоднијем моменту. Била би велика грешка и велика заблуда са стране наших чиновника и официра ако би веровали да ће се српско становништво у најскорије време и лако асимилirati и да ће радо признати нашу власт кад се буде склопио мир. Напротив, оно више воли да се пресели, да промени чак и своју религију него да постане бугарско. Нису ретки случајеви када су, на пример, људи искрено и јавно изјављивали: „Кад већ не можемо остати, Срби, више волимо да идемо на друго место па да будемо чланови једне велике државе, да учимо културни језик, да живимо слободније него да се мучимо у малој полукултурној земљи...“

Једна госпођа из Пожаревца, мајка седморо деце, дозволила је чак себи једном приликом да каже: „Имам седморо деце, а кад бих их имала и седамдесет, ни једно не бих дала у бугарску школу.“

Зато, ако Бугари хоће да придобију ово становништво за своју ствар и да га орасположе те да се током времена постепено сâмо асимилира, потребно је да предузму читав низ целисходних мера. Извештај препоручује да најпре, као што су победили на бојном пољу, тако треба да они, нови и природни господари ових крајева, победе и на пољу културе и просвете и да се покажу достојним звања ослободилаца.

За постизање овога циља за ову земљу треба бирати најбоље и најинтелигентније учитеље, нарочито за градове, тако да ако не можемо да надмашимо Србе у том погледу, да бар не останемо иза њих и да се не бламирамо пред становништвом и интелигенцијом. У моравском крају питање учитеља и свештеника је једно од најважнијих и најтежих. Од њега зависи наша будућа владавина у овим крајевима, и зато оно заслужује да буде проучено највише и најбрижљивије у старој Бугарској

Следећи проблем је питање административних чиновника за ове крајеве.

Претставници администрације морају бити строго часни, носиоци високих карактерних квалитета и особина и морају поседовати све личне, моралне и интелектуалне квалитете. Они морају бити свестрано припремљени — научно и практично — да би са неоспорним достојанством могли преузети висок и тежак задатак који им је постављен.

Треће, као што је већ речено:

Српски свештеници су били у првим редовима у националном и политичком васпитању народа; скоро сви они имали су средње и факултетско образовање, били људи учени и добро припремљени за задатак који су имали да изврше у масама. Зато је питање избора свештеника који треба да се поцаљу у ове крајеве једно од најкрупнијих. Садашњи свештеници који су из старе Бугарске послати у бивше српске крајеве уопште не одговарају намени. Мањи број њих својим примерним понашањем служи на част цркви и позиву, али већи доу до научном погледу стоји много ниже, понаша се неприлично према становништву, нису чисти, испољавају зло-

чиначке склоности, траже од становништва високе таксе за државне услуге и друго, а најглавније је то што су неки од њих оптукеви и ухањени у тешким преступима који изазивају одвратност како међу становништвом, тако и код наших власти.

И најзад четврто:

За обезбеђење бугарске националности у новим земљама биће потребно да се Моравска област опаше почев од Дунава и Мораве чисто бугарским оклопом који би је сачувао од евентуалних будућих аспирација суседних страних политичара који би потстрекивали и узели под своје покровитељство стране држављане и приврженике династији који би били у вези са Србима осталим код нас.

У закључцима ове доста дуге и доста објективне анализе каже се најпре:

Већина становништва у области, иако је бугарског порекла, посрбљена је до те мере да се уопште не може познати. Досада није забележен ни један једини случај добровољног изучавања и служења бугарским језиком од стране старијих људи. За асимилацију маса биће потребан систематски, пажљив и строг мирнодопски рад, уз искључиво војни режим, дуго после склапања мира. Овде неће морати дуго да се воде страначке борбе. Везано за земљу, као и становништво старе Бугарске, српско становништво ће се ускоро потпуно помирити са својим положајем и у новој власти потражиће заштиту и пријатељство, а исто тако ће јавно признати своје старо порекло.

Уосталом, мегаломанија и слепи егоизам изазвали су пропаст српског народа. Васпитање маса било је усмерено ка мржњи свега што је бугарско и зато нас српски народ толико мрзи и не подноси. Ми смо дужни да водимо рачуна о тој мржњи и да будемо трезвени, умерени и уздржани у односима према посрбљеним народима. Не треба испуштати из вида да становништво још увек гледа на будућност са вером у васкрсење српске државе чак и њено повећање и проширење помоћу победе савезника. Овај народ много верује у један овакав исход. Ово је примећено и код становништва у Пиротском и Зајечарском округу старог бугарског порекла, које сматрамо себи најближим, у погледу језика и навика.

Искрена жеља од стране становништва за зближење са нама, или неке симпатије према нашој националној ствари, нису испољене нигде. Привидно зближење појединих Срба са нашим службеним лицима врши се једино са жељом да се искористи покровитељство власти за личне, трговачке циљеве и друге интересе, а не због привржености нама.

Но, не само што ова и све овакве опрезне анализе нису имале утицаја, већ је на окупираном подручју дошла још једна, крајња мера која је у ствари изазвала ус- танак, мада су га све ове раније условиле. Крајем 1916. године Бугари су наредили да се регрутују и узму у њи хову војску са окупираних српских територија сви спо- собни мушкарци од 18 до 45 година.³² Сваки мушкарац тога доба добио је „свидателство“ да подлегне наборној комисији тога и тога дана. Исто тако су све општине до- биле наређења да припреме спискове и остало што је по требно за рад „наборне комисије“, за одређени дан. Сви софнјски листови објавили су распоред регрутације—та ко „Народно право“ и „Мир“ објављују да ће се регру- тација у Нишу обавити 14. фебруара 1917. године, у Јабланичком срезу 7. јануара, а у Топлици 20. до 27. фебруара.

У бугарском званичном листу „Војни извештај“ од 14. фебруара 1917. гувернер Моравске области објавио је да сви људи између 19 и 40 година из Нишког округа имају да се јаве регрутној комисији у Нишу од 21. до 27. марта, у Куршумлији од 21 до 22 фебруара, у Параћину од 11—15. марта и у Великом Градишту од 19—22. марта.

³²Велики рат Србије . за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига XXI. стр. 760 (цит. ВРС XXI 760). У погледу старости обвезника подаци се не слажу: неки тврде да је било између 17 и 50 а други 18 до 40 година. Узели смо Пећанчеве податке јер је то он свакако најбоље морао знати. Пећанац исто тако тврди да је оваква наредба за регрутацију дошла 5. јануара 1917. године

III

ПИТАЊА ОКО ПОДИЗАЊА УСТАНКА

**Ту кнезови нису ради кавзи,
Нит су ради Турци изјелице.
Ал је рада сиротиња раја,
Која глоба давати не може,
Ни трпјети турскога зулума**

(Народна песма)

Још раније је постављено питање шта је у овим крајевима и условима изазвало народни устанак против Бугара? Устанак је био велики како по војним резултатима тако и по жртвама, циљевима и начинима на који су постигнути. То је, пре свега, за цело време првог светског рата, који је захватио сву Европу и многе земље и народе подвргао окупацији, био једини устанак иза фронтова. Устанком ослобођена територија имала је неколико стотина хиљада становника, била је слободна неких двадесетак дана и њена је војска бројала наоружаних и организованих 12.762 пешака и 364 коњаника. Да би је уништиле, централне силе су морале да са осталих фронтова одвоје три дивизије са свим помоћним деловима. Та „комитска државица“ 1917 године, заједно са свим овим што се дешавало пре њеног постанка и по-

сле уништења, „иako није имала пресудног утицаја на велике ратне догађаје, ипак је много муке задала централним силама“.³³ Због ње је доста пута заболела глава не само Радославова у Софији него и самог Лудендорфа и Хинденбурга у Берлину.³⁴

³³Херман Вендел, „Политика“, 17. фебруара 1925.

³⁴На дан 7 марта 1917 штаб бугарске оперативне војске у Ђустендилу издаје овакав билтен: „Данас, 7 марта, на руском и италијанском фронту ништа ново. У Србији железнички пут Сталаћ — Ниш поправљен. Код Блаци се води борба са губицима за противника. Од аустријске стране један официр и 15 војника убијени и 35 рањених.“

Главномандујући бугарске војске, генерал Жеков, послао је у марту фелдмаршалу Хинденбургу следећи телеграм: „Журиш да обавестим ваше превасходство да су за угушење нереда који су се појавили у окупираној области Србије и осигурање железничких линија предузете све неопходне мере, како за одашиљање нужног броја војске за непосредно осигурање пруге и за гоњење устаника . . .“

Но, немиран је био и сам бугарски цар преко кога је Хинденбург интервенисао. Тако је и дошло до телеграма пуковника Протогеровога, команданта Моравске окупационе области, саме цару — 13. марта 1917. у коме се, поред осталог, каже: „Пуковник Генчов данас ми је рекао телефоном да је фелдмаршал фон Хинденбург телеграфисао да је положај на македонском фронту озбиљан и да се генерал фон Билев боји због озбиљног устанка у Моравској области да не би била прекинута железничка веза јужног фронта са Бечом и Цариградом“. У истом телеграму Протогеров даље каже: Ваше Величанство може да увери како генерала фелдмаршала Хинденбурга тако и генерала фон Билова да ће железничке везе бити чуване.“

Главномандујући бугарске оперативне војске генерал Жеков у своме писму смењеном команданту Моравске војноинспекцијске области генералу Кутинчеву каже 13. априла 1917. између осталог: „ . . . господине генерале, да по избијању Моравског устанка, за чије је угушење наступила нужа да се што пре пошаље војска са ризикум да се још отежа и без тога тешко стање на бојним фронтовима . . .“

Шеф армијске групе централних сила у Скопљу генерал Билев у свом телеграму штабу бугарске окупационе армије у Ђустендилу каже 1. марта 1917. између осталог: „Сама растућа активност непријатељских чета у тој области захтева много ширу одбрану и заштиту железница. У томе циљу, до даље наредбе, на линији Скопље — Београд и обратно, сви возови

Па што је изазвало овај велики народни устанак и стварање све „комитске државе“ која је иначе до сада остала скоро заборављена — без своје историје?

Пре свега, под аустро-бугарском окупацијом 1915 до 1918. цела Србија је, по старом обичају, била немирна и комешала се. Мада у северним и западним крајевима није било не само устанка него и већих борби, ипак се из једне скице нађене у тајној архиви аустријске окупационе команде у Крушевцу види да је и по Шумадији и Западној Србији било устаничких чета, додуше мањих, но које ипак довољно јасно сведоче да се народ ни тамо није мирио нити сматрао побеђеним.

Остали делови Србије окупирани од Бугара, исток а нарочито југ, од Ристовца до Тимока, са вулканским центром у Топлици и Јабланици, водили су за све време окупације нераван, страشان и величанствен рат. Устанак је избио непосредно из озлеђене народне душе; народ га је сам дигао и то му није био први већ само један беочуг у ланцу многих таквих његових устанака, сам је водио и добијао борбе, сам подлегао у неравном боју и, најзад, сам за њега платио страшну цену.³⁵

Устанак је обухватио цео слив Јужне Мораве, Нишаве и Тимока. Разуме се да је био све слабији уколико се удаљавао од свога центра, уз долину Нишаве и низ Тимок. Али да га је и тамо било, нарочито у долини Тимока, то ни Бугари не крију.³⁶

да се прате стражама које ће бити у јачини најмање један подофицир и 10 војника.”

(Сви ови документи у оригиналу налазе се у бугарском Војноисторијском архиву у Софији).

³⁵ „Покрет који се појавио у Моравској области није нов и изолован догађај, већ једна карика другог, већег по својој замисли и организацији покрета који се простире ван границе области и обухвата целу бившу Србију”. — Пуковник Протогеров у свом извештају штабу Оперативне армије 25. марта 1917. (cit. VIA Sofija).

³⁶ Командант Моравске војно-инспекционе области генерал Кутинчев каже 13. јула 1916. у свом писму команданту 3 бригаде 6 дивизије, између осталог, да се у Ћуприји и Параћину води акција против бугарске власти, те стога у тим крајевима треба појачати

Поставићемо још једном питање како је дошло до подизање устанка?

Коста Миловановић-Пећанац, резервни поручник, родом од Пећи, али који је дуго пре рата живео у Куршумлији, послат је 1916. од стране Штаба српске Врховне команде у окупирану Србију. Инструкције које су му 21. августа 1916. на потпис саопштене у Оперативном одељењу Врховне команде у Солуну гласе:

Штаб Врховне команде

О. бр. 4605

Поручнику Кости Пећанцу,

Ви ћете, према вашем пристанку, бити пребачени у предео Косова.

Задатак ће вам бити:

1.— да у пределу Топлице и Јужне Мораве пронађете наше тамошње обвезнике, да им саопштите наш скори долазак и да их организујете за четничку акцију;

2.— да ступите у везу са Арнаутима на Косову, Карадагу и пределу око Митровице и да гледате да их придобијете за нашу ствар. Прогласи за њих отштампани су и предају Вам се. Ове прогласе растурићете тек кад се осети да Бугари почињу напушта-ти Македонију;

3. да нашем народу дате на знање да ћемо ми ускоро доћи и да му изложите општу ситуацију у Европи;

војне снаге и предузимати строге акције у циљу разоружања становништва. Приликом тога претреса само је трећа пешадијска бригада и то само августа 1916 у околини ова два града запленила преко 7 хиљада пушака и готово толико осталог ратног материјала.

И у другим бугарским војним документима јавља се о нередима у долини Тимока, око Ниша и Пирота, а нарочито на линији Алексинац — Соко бања. Додуше, Бугари кажу да су то претежно акције разбојничких банди али и сами даље признају да међу тим четама има идејно-револуционарних што, уосталом, показује и број људства неких од тих чета (преко 50) у ком броју „разбојници“ никада не иду. Уосталом, само такве чете могле су да скидају пругу Параћин — Зајечар и омстају рад у руднику Мајданпек на шта се Бугари жале. У „Месечном билтену“ о четничком устанку у Моравској војно-инспекционој области од 10 августа 1917 каже се дословце да „у северним рејонима устанак има тенденцију да се од разбојничког претвори у идејно-револуционарни, док око Соко бање још од самог почетка носи тај, идејни карактер.

4.— да четничку акцију отпочнете тек онда кад се буде јасно видело да Бугари отступају и да је наша војска близу. Уопште, Ваше бављење мора да остане у највећој тајности. Бугарске власти не смеју сазнати за Вас и Вашу акцију, како не би предузимале репресивне мере према становништву;

5. — експлозивом који будете понели вршићете рушење мањих објеката на железницама и друмским мостовима како би ометали транспорте непријатеља. Ово ћете предузети тек онда кад се буде јасно видело да смо ми близу и да се Бугари повлаче. Веће објекте немојте рушити;

6.— Ви ћете сами бити у арнаутском оделу, а у случају да паднете у шаке непријатељу, не треба одати ко сте, нити да сте послани од Оперативне војске.,

21. VIII. 1916

Солун

Шеф, пуковник
Дан. Калафатовић.

Саопштено ми је, резервни поручник

К. М. Пећанац

О стању у Србији, о својим намерама у вези са њим и о слању Пећанца, Врховна команда није уопште обавештавала владу нити икога другог. О томе није знао ништа чак ни сам генерал Божа Терзић, који је у то време био министар војни.³⁷

Калафатовић, начелник Обавештајног одељења и генерал Бојовић, начелник штаба Врховне команде, потврдили су доцније да Врховна команда збиља није обавештавала владу о слању Пећанца и директивама које је он добио, нити је од ње тражала пристанак за то, јер би то „с погледом на одржавање тајности могло бити од недогледно штетних последица“. А што се тиче Народне скупштине, она је о свему томе, па и о устанку, први пут, била обавештена тек 1918. кад је цела ствар

³⁷ На саслушању код скупштинског Анкетног одбора после рата он је дословце изјавио ово: „За време шиљања Косте Пећанца у Србију 1916, ја сам био члан владе као министар војни, али ми ништа није било познато какви су узроци руководиоци Врховну команду да изашиле Косту Пећанца у Србију, а још мање да ме је Врховна команда о том свом поступку известила.“ Исто тако ништа није знао ни Љуба Јовановић, ондашњи министар унутрашњих дела.

била већ надуго и нашироко избило пред међународну јавност.³⁸

Даље чињенице о слању Пећанца и избијању устанка су следеће:

Ступањем Румуније у рат 1916. очекивао се преокрет у корист земаља Антанте, и то у сваком случају бар на солунском фронту. Врховна команда српске војске у Солуну припремала је у то време чак и офанзиву која је једним делом и спроведена. Тада је дошло и до слања Косте Пећанца у Србију. Његов задатак је очигледно био у вези са планираном офанзивом — имао је да организује и припреми тајну четничку организацију која би ступила у дејство у време кад српска војска са југа преко Македоније уђе у долину Мораве. Но, његова је акција морала да буде увек и искључиво диверзантска — ангажовати народне масе у устанку није смео.

Све ово потврђује налаз „Анкетног одбора Народне скупштине за извиђење узрока побуне у окупационим Топличког, Врањског, Нишког и другима, штетне последице тих побуна и одговорност лица која су их изазвала“.

У том налазу се на три места каже следеће:

Тих дана Румунија ступа у рат, очекују се повољни резултати. У перспективи је наша успешна офанзива. Ако би наше чете око Прокупља, Ниша, Врања, Куманова биле формиране и у наступању почеле да дејствују у позадини, олакшале би продирање наше и савезничке војске. Такви су били планови Врховне команде и тако она прихвата Пећанчев предлог и шаље га у Србију али тај одлазак везује за извесне услове који се састоје у овоме: Пећанац има да формира тајну четничку организацију у циљу ометања непријатељских операција. Чете се имају образовати посебно за свако место и ниједна не сме да зна за другу. Разместити се по друмовима и крај железничких пруга. Кад наступи офанзива и Савезничка се војска приближи Скопљу, официри ће са аероплана дати знак за устанак. Знак ће бити црвене

³⁸ (Народни посланик Благоје Илић на 93 састанку Народне скупштине, одржаном 12 априла 1918 на Крфу, у дебасти која је била посвећена овом питању, узвикнуо је: „Е, господо, ја као народни посланик обавештен сам о томе догађају и о свим овим детаљима тек после годину дана!“ — стенографске белешке 93-ег састанка Народне скупштине).

плакате у дужини од једног метра а широке 40 сантиметара. Тада ће четници отпочети да руше мале објекте. Но народ мора остати миран и не сме се ангажовати.³⁹

Акција Румуније, коју је Антанта очекивала одмах после напада Аустрије на Србију, и по уговору и по иден тичним интересима, дошла је тек 16. августа 1916. када је ова објавила рат. Перипетије кроз које су пролазиле преговори, дате бенефиције и гаранције и, најзад, помпезно саопштење у страниј штампи да је Румунија објавила рат и како се од њене акције очекује обрт у ратној срећи — предочавају нам један сјајан успех. Једно то, а друго што смо ми у изгнанству горели од нестрпљења да се вратимо своме дому, учинило је те је Врховна команда наредила офанзиву 1916. заједно са Владом. Побуде су идеалне. Неуспех не лежи у нама нити у нашим неизведеним плановима, већ у погрешкама и слабости наших суседа.

Скуп свих околности императивно је налагао и Влади и Врховној команди офанзиву 1916. и она је једним делом и предузета.”

Пећанац је, дакле, дошао у Србију да припреми тајну четничку организацију која ће ступати у дејство у време припољивања српске војске, и то само диверзантски. Народне масе није смео ангажовати нити устанак дизати. Због тога је после рата и морао дуго да одговора и да се брани што је до устанка ипак дошло, доказујући да за то он није ништа крив, да је устанак избио не само против његове воље, него чак и упркос свих његових напора да га спречи.

То да није хтела устанак у Србији, Врховна команда никада није порицала него је, шта више, у оно време, а и после рата, упорно инсистирала на питању „кривице“ за устанак, о чему ћемо мало доле и ми рећи неколико речи. Да устанак у Солуну нису хтели потвр-

³⁹ Извод из исказа пуковника Калафатовића, начелника Обавештајног одељења Врховне команде и војводе Петра Божића, начелника Штаба Врховне команде.

ђују и директиве које су дате капетану Јовану Илићу кад је авионом био упућен у Србију октобра 1917. и у којима се, поред осталог каже:

Време када треба ове чете да предузму своју акцију биће Вам одређено од стране Врховне команде. То ће бити тек онда када наша војска буде стигла у предео Скопља и када непријатељ буде у пуном отступању. Тада ће аеропланом бити пребачени други официри у предео Топлице да Вас нађу и да Вам донесу наређења, тада ће и наши аероплани бацити прокламације над нашом територијом да обавесте наш народ о нашем скором доласку.

То ће бити време кад ваше чете треба да предузму четничку акцију. Сваки у своме рејону рушиће објекте и непријатељске комуникационе линије и уопште узнемирати непријатеља у бекству и повлачењу. На првоме месту треба порушити железничке мостове на пругама Скопље — Београд и Ниш — Софија или ако су они добро чувани, онда и саме шине на прузи бирајући за то кривине пруге и њихову спољну страну. Даље, рушити и мостове на обичним путевима, сећи телеграфске линије и палити магацине, нападати комору, и опште узнемирати непријатеља — на много места и са малим четима.

Али тада треба да дејствују само те мале чете на разним местима без дизања опште побуне. Ни Ви, ни остали четници немате право дизања општег устанка и треба да увек будете свесни да једна таква озбиљна мера повлачи страховите казне за становништво и доводи га у претежак положај и недоумицу незнајући како да се определи и нашта да се реши.⁴⁰

Разлози против устанка су били углавном: „Не дигите устанак — још му није време“; „Изгинућете — пострадаће народ“; „Чекајте док дође час“ — и слично.

Но, није само ситуација на фронту и планирана офанзива 1916. проузроковала Пећанчево одашиљање у Србију. Врховна команда у Солуну била је још у лето 1916. обавештена да се у Србији спремају немири сам Пећанац каже да је у то време у новинама читао да се у Србији већ појавили четници). Зато одмах налази једнога човека (име му је остало непознато) да га упути тамо. Међутим, овај је био претходно послат код самога Пећанца по инструкције. Пећанац је нашао да је тај човек „неспособан да обави овакав задатак“ те се сам

⁴⁰ Архив Војно историјског института ЈНА (цит. — АВИИ).

за то нуди Врховној команди да иде у Србију. (Пећанац каже да га је на такав поступак навео страх да четници у Србији „не учине какву глупост“).⁴¹

⁴¹ Ако је овде писцу дозвољено да каже своју мисао и као историчар, и син онога краја, и учесник његових устанака — не може се рећи да у разлозима Врховне команде противу дизања устанка збиља нема горке и страшне истине. Велике су жртве дате, устанак је пропао, а офанзива са фронта дошла је много касније. Читави крајеви су формално сагорели и опустели, потоци између брда у овим крајевима били су толико пуни лешева да је вода из њих још дуго била затрована и није се смела пити. О тим зверствима, о големом злочину над једним народом, ми ћемо доцније говорити опширније. Но, у сваком случају тада се постављају две концепције једнога устанка. Поставља се питање: да ли људи да гину за своју слободу или не, само зато да би се биолошки очували?

Уосталом, они су гинули и то у масама не само пре него што су дигли устанак, него и пре него што су и помишљали на њега — подсећамо да је само у врањском округу у раздобљу 1915—1916 убијено неколико хиљада људи. Бугари нису били обични окупатори, него су кроз ту окупацију хтели да спроведу коначан обрачун са целим једним народом, да га однороче, а ако то није могућно, онда да га униште. С те тачке гледишта устанак би могао да добије и извесну форму самоодбране. Можда би убијањем и интернацијом било уништено скоро исто толико људи чак и да није било устанка. Разлика је само у томе што би без устанка народ умирао нечујно, ропски, на коленама. Друга ствар — устанак је спречио мобилизацију неколико десетина хиљада бораца за бугарску војску. (Они су успели да мобилишу из Враћа и околине 600, из околине Лесковца нешто преко 1000, из власотиначког среза 180, из Сурдулице 200 младих, а из крајева на левој обали Мораве, наравно, никога — па и те нису послали на фронт него на радове већином у Пернички рудник). Колико је само тим ометањем мобилизације морално, а и материјално, помогнуто српској војсци чак иако не рачунамо да је целога пролећа 1917. устанак привукао на себе читаве три непријатељске дивизије и тиме знатно олакшао савезничким фронтovima! Но, ту је најбитније да је устанак заувек збрисао лажни мит о „Бугар-Морави“. И да је топлички устанак дао само то, било би веома много Јер, народ који се само једном одрекне своје националности, језика, културе и историје, то је или слаб, дегенерисан и стар народ или ће то неминовно убрзо постати. Овакви догађаји пред којима он поклекне размекшавају га, растачу, стварају у њему менталитет роба, те место народа он постаје само биолошка маса.

Овде узимамо слободу да дамо још једну своју импресију за коју нема много историјских доказа (ако их уопште и има икаквих) која нам се неодољиво наметала, студирајући цело ово поглавље наше историје и повезујући га и упоређујући с другима, сличним, о којима смо такође понешто знали.

Кад год је под овако тешким околностима и под ма чијом окупацијом почињала из гора и долина да буја река, а затим с тугњем да проваљује огромна народна снага, жедна слободе и правде, дотадањи властодршци, кнезови 1804, Врховна команда 1917. као и влада 1941 -- избацивали су увек исте пароле. Они су се оправдано могли бојати да се та бујица некако не излије из свога корита и не окрене се и поплави њих саме. Њима је, наиме, увек било јасно да сваки ослободилачки покрет у једној поробљеној земљи, који организује и води сам народ, без обзира на то да ли се у одређеном моменту води само за национално ослобођење, увек носи у себи много демократског и револуционарног. Могло би сѐ, у најмању руку, десити да народ, стекавши самопоуздање у своју снагу кроз овакву борбу, сутрадан постави своје захтеве и услове при доношењу нових закона, који се на њега односе у новој држави.

Зар, на пример, Врховној команди у Солуну није јасно да кад је „наша војска у рејону Скопља“ или „у реону Мораве“ а „непријатељ у пуном отступању“ и „у бекству“ — непријатељ нема више могућности за ма какве репресалије, готовоу ако га с бока нападне тако снажна устаничка војска? Зар није јасно да би Бугари у једном таквом моменту гледали да што пре одступе на исток преко Ниша, а не преко устаничке територије? И, зар пуковнику Калафатовићу није исто тако јасно колико би помоћу устанка иза леђа и у тако критичном часу, раније био сломљен непријатељски фронт и колико би се уштедило и у времену и у жрт-

вама, и то стварно скоро без икаквог ризика од „страховите казне“?

Чега се, поред крвопролића у народу (то је, дозвољавамо, могло бити на првом месту) још могла бојати Врховна команда за случај устанка у окупираној Србији?

Пре свега, треба имати у виду да је устанак имао избити баш у оно време кад се на Солуну водио процес против моћног официрског тајног удружења „Уједињење или смрт“, боље познатог под именом „Црна рука“. Главни, процес почео је крајем 1916, а пресуде су изречене 23. маја 1917, док су остали, споредни процеси против „црнорукаца“, трајали целе 1917. Циљ овога удружења био је обарање династије и оснивање републике, како су говорили једни, или, „ми ћемо испод сабаља пропуштати натраг у Србију“, како су се изјашњавали други оптужени. То, међутим, није било уско официрско сталешко удружење, него једна широко развијена превратничка организација која је испреплетла своје везе кроз све редове војске и народа како у Солуну тако и у иностранству, па и у окупираној земљи. Вође, виши официри, били су људи веома смели и необуздани, људи који су већ извршили један, 29-мајски династички преврат, но, којима у тој препотентности, изгледа, није било увек јасно шта хоће. Али, из једног таквог покрета могло је произићи све, па чак и оно што саме те вође нису ни замишљале, поготово ако се зна да су на тим процесима били компромитовани многи водећи не само војни него и политички људи.

Међутим, главна ударна снага „Црне руке“ требало је да буде четништво. Не само што је чувени Војин Поповић — „војвода Вук“ био мучки убијен још пре процеса, не само што су многе друге четничке војводе биле на челу покрета, него се кроз све акте процеса непрекидно окривљују „комите“. Чак је и сам набеђени атентатор на регента Александра, Мехмедбашић, био четник из Танкосићевог одреда. Исто тако су и многи завереници, на пример мајор Вуловић, један од главних, били у четничкој организацији. Ако се у том светлу

посматрају догађаји који су уследили, онда је лако разумети што је код династије и врховне команде постојала бојазан од сваког покрета и устанка било где, а нарочито у земљи. Целе 1917. године они су се обрачунавали са „Црном руком“ која је имала везе на све стране и у којој су највише били ангажовани четници — а баш у то доба ови су имали да на своју руку дигну устанак у Србији. Знало се и то да је тај устанак припремио и да му стоји на челу нико други него Коста Војиновић некадашњи четник војводе Вука, као и да се устанак има подићи баш у Топлици, где је непосредно пред балкански рат мајор Љуба Вуловић доста дуго био командир једне граничне чете. Овде ваља навести један детаљ из драматичног сукоба Војиновићевог са Пећанцем на дан ослобођења Прокупља, који је, нажалост, веома кратко забележио Марко Павловић, први командант Прокупља. Пећанац је тражио да се устанак обустави и тада је рекао да се његово наређење као наређење краљевог изасланика, мора сместа извршити. Војиновић је спустио руку на револвер и одговорио да се нико, па ни сам краљ, не може супротставити вољи народа.

У вези са овим интересантан је и исказ Божица Симића, једног од чланова, „Црне руке“ који наводимо онако како га је он усмено дао аутору. Он каже да је још 1916. године сам поднео Врховној команди предлог да иде у Србију, тамо прикупи заостале српске војнике и организује их и припреми за устанак. Врховна команда му је то дозволила и упутила га бродом у Одесу, одакле је имао да се пребаци преко Румуније на југ Србије. У Одеси је све било спремно за његово пребацивање али је у последњем тренутку — баш када је откривена „Црна рука“ — стигао хитан телеграм: „По сваку цену спречите одлазак Божица Симића за Србију.“

Извесну светлост на цело ово питање бацио је несумњиво и сам солунски процес. На седници суда од 22. априла 1917. (по старом календару) мајор Љуба Вуловић, говорећи о својим односима са Босанцима --

добровољцима рекао је ово: „Ја сам са њима говорио о свом специјалном плану, а то је одлазак у Србију.”⁴² А на седници од 23 априла, на питање суда да ли се састајао са сведоком Василијем Трбићем у Солуну, маја или јуна 1916, одговорио је: „Ја сам звао Трбића да ми једно писмо, које сам написао за једну извесну бугарску учитељицу, преведе на бугарски језик и да га потом откуца на писаћој машини бугарском азбуком да бих јој га могао послати. То писмо се тицало мога будућег рада у Лерину и мојих планова да идем у Србију“. (Напомињемо да су оба ова детаља изостала у службеној публикацији која је штампана на основу стенографских бележака са солунског процеса).

Шта се може видети из оваквог Вуловићевог исказа? Пре свега, да се међу српским официрима у Солуну и то, колико је познато, баш међу „црнорукцима“, мислило на одлазак у окупирану Србију. Уколико ти планови и нису потицали од саме Врховне команде, она је знала за њих и могла је бити сагласна са њима, као што се види и из исказа Симића и Вуловића. Но, откривши „Црну руку“, односно почињући бескомпромисну борбу против ње, Врховној команди је одједном могло да буде јасно какву би велику опасност за њу могао да представља пут једног од ових официра, његов рад у окупираној земљи и сваки евентуални устанак који би он тамо подизао. Њој су могле да буду јасне чак и саме намере које су ове људе могле да наведу на такав пут.

* *
*

Ни Врховна команда нити ико у Солуну нису хтели устанак у Србији. А он је ипак избио у невреме, у крви и пламену је угушен и за њега је народ платио страшну цену. И тако је и дошло до тога да се после рата постави фамозно питање „кривице за устанак.“

⁴² Стенографске белешке са солунског процеса.

Расправљајући о побуни на југу Србије, на свом 93. редовном састанку, одржаном 12. априла 1918. на Крфу, српска Народна скупштина, после реферата министра унутрашњих дела Љубе Јовановића и дискусије која је затим настала, изгласала је, прелазећи на дневни ред, следећу резолуцију: „Народна скупштина је саслушала са грозом и дубоким болом саопштење владе о страхотама и ужасима, почињеним у Јужној и Источној Србији од стране Бугара, и клањајући се са побожним поштовањем сенима невиног српског света страдалог за своје име, жали што цео страни свет, и пријатељски и неутрални, није већ упознат са овим дивљаштвом и зверствима Бугара, којима има мало равних у историји хришћанског периода. Прелазећи на дневни ред, Народна скупштина оставља да се забави поново овим предметом по ослобођењу земље, када за наш живаљ постане безопасно изнети сву истину и предати вечноме проклетству хумана света варварства почињена над женама и децом без одбране.“

По ослобођењу, „Народна скупштина је отишла корак даље и на својој седници од 22 децембра 1918 изабрала Анкетни одбор за извиђаје узрока о побуни у Топличком и Врањском округу и осталим крајевима“. Тај одбор се састојао од 20 народних посланика; председник му је био Тодор Станковић, потпредседник Гајо Николић, а секретари Михајло Срећковић и Никола Митић. Пошто се конституисао, одбор је утврдио процедуру рада и поставио себи циљеве. Циљ је био: „Да испита почетак и развој побуне у окрузима Топличком, Врањском, Нишком и другим; њене штетне последице и одговорност лица која су побуну изазвала; да издвоји спорадичне случајеве и локална незадовољства из укупних чињеница и важних догађаја и донесе свој суд о стварним условима за појаву народног покрета; да констатује злочинства и штете и да предложи народном претставништву и влади нужне мере за поправку злог стања у опустошеним крајевима“.⁴³

⁴³ АВИИ.

Затим је Одбор отишао на терен где је радио скоро пола године.

Анкетни одбор је углавном своја испитивања управно у два правца: прво, да ли је устанак био последица доласка и рада Косте Пећанца и друго, да ли је Врховна команда смела да развија ма какве операције тако дубоко на територији под туђинском окупацијом. У погледу првога дошло се до закључка да Пећанац, „човек малих способности и ускога хоризонта“ „није уопште крив за Устанак“ јер је, уосталом, и са „другим задатком био дошао“ и да се он углавном у границама тог задатка и кретао и радио. Но, ипак је његов долазак условио избегање устанка јер је народ од свега схватио само да је дошао изасланик са Солуна, и то авионом. То је, у оној психози и условима ропства и тираније, био за њега довољан знак да устане на оружје, а на оне малобројне који су слушали Пећанчеве говоре и директиве нико није ни обраћао пажњу. У том смислу били су у „записнику“ и формулисани закључци Анкетног одбора.

Записник

Седнице Анкетног одбора Народне скупштине за извештај узрока о побуне у Топличком, Врањском и осталим крајевима, одржане 28 новембра 1919 године. На седници су били присутни: Гајо Николић, Илија Илић, Агатоновић, Вучинић, Настас Благојевић, Никола Поповић, Никола Митић, Михајло Јовановић, Лазар Симоновић, Михајло Срећковић, Никола Марковић, Драгољуб Симић, Сретен Милосављевић и Никола Живановић. Седници је 26 и 27 о. м. присуствовао и претседник Тодор Станковић.

После исцрпне дебате на седницама 26, 27 и 28 о. м. о узроцима побуне у Топлици и осталим јужним крајевима наше отаџбине и оцени доказног материјала, прибраног ислеђењем на лицу места и саслушањима... а одговорних лица Врховне команде и владе решено је:

1. — Да је истрага по овој ствари довољно вођена и да се на основу прибраних доказа може поднети Парламенту извештај о нађеном стању ствари.

2. — Одбор је мишљења да организованог четничког устанка у тим крајевима не би било, да тамо у средину народа није дошао резервни пенадјиски поручник Коста Пећанац са датим му инструкцијама из Врховне команде.

3 — Устанак је брзо букнуо и зато што му је по датим инструкцијама Коста Пећанац давао наде на скори долазак наших трупа са југа; а то је уверавање убрзало и потенцирало узбуркану жељу народа за отпором против бугарског насиља, које је достигло своју кулминацију у покушају бугарске власти за регрутовање војника тих крајева.

4. — Према овоме, за несрећу која је постигла народ у побуњеним крајевима, одговорна је на првом месту Врховна команда, што је послала у народ свог изасланика за организацију четничке акције пре но што је о томе известила краљевску владу као носиоца опште државне политике.

5. — Тако исто за ову несрећу народа побуњених крајева одговорна је и ондашња краљевска влада што као носилац опште државне и националне политике није знала за план и намере Врховне команде о организацији акције овога народа у дубокој позадини непријатељског фронта, те да она, будући боље оријентисана о општој политичкој и војној ситуацији код савезника и непријатеља на свим фронтима, спречи прерану акцију народа под непријатељском влашћу; ако је и она била уверена у успех или неуспех савезника у очекиваној офанзивној општој, јер је неминовно: да су извршиоци ове намере Врховне команде морали мислити и о последицама како успеха тако и неуспеха од одашиљања органа Врховне команде у позадину непријатељског фронта ради организације четничке акције, која, кад се једном заталаса, тешко је сузбити је.

II

Са овом одлуком у целини у тачци 1, 2, 3 и 4 слажу се сви присутни чланови овога Одбора. Код тачке пете одвајају се и мишљења су да до краљевске владе нема одговорности за овај Устанак из разлога што сама Врховна команда признаје да је без пристанка и саветовања са владом ово чинила: Илија Илић, Никола Митић, Михајло Јовановић, Милош Вучинић и Никола Поповић.

III

Члан Одбора Настас Благојевић мишљења је да је влада одговорна зашто није знала за ову акцију Врховне команде (одашиљање Косте Пећанца у Србију) јер се из акта не види да би се влада могла оптужити да је крива.

IV

Чланови Одбора: Михајло Срећковић, Никола Марковић, Живановић, Драг. Симић, Агатоновић, Срет. Милосављевић,

Лазар Симоновић, Гаја Николић, мишљења су: да влада и по парламентарном принципу сноси за овај догађај одговорност пред земљом и народом.

V

Члан Одбора Михајло Срећковић налази: да је влада за одашиљање Косте Пећанца у Србију крива и то из разлога: из исказа пуковника Калафатовића, који мисли да је влада о томе од стране Врховне команде сигурно била извештена, и друго што је Коста Пећанац у своме саслушању потврдио да му је влада дала десет наполеона за тај пут и што је народу говорио да има слати извештај влади и Врховној команди, и што је влада одредила кредит који се требао слати Пећанцу и Војиновићу, и што је сазнао за ово и прост војник па је морала знати и краљевска влада.

VI

Да би се тачно знало ко је Пећанцу дао за пут десет наполеона — јер он наводи да му их је влада дала — да ли Врховна команда, по наређењу владином или ко од краљеве владе, Одбор решава: иследити ову ствар хитним поверљивим путем преко државне власти, ко је њему дао тих десет наполеона, тј. да именује лице које му је дало.

VII

За писање извештаја Парламенту одређени су г. г. Никола Марковић за извештај већине, а Илија Илић за извештај мањине.

Оба извештаја да обухвате и што опширније и исцрпније изнесу целокупну слику насилничког бугарског окупаторског режима у побуњеним крајевима као и узроке народног отпора који су узроци и проузроковали народну побуну.

Извештај да буде готов по могућству до 15 децембра т.г. Чим извештаји буду готови, известиоци су дужни известити председника Одбора који ће у најкраћем року сазвати седницу за дефинитивно свршавање овога посла, докле се има рачунати сталан рад овога Анкетног одбора.

Са овим је рад ове седнице закључен у два сата по подне.

Секретари:

Никола Митић,
Михајло Срећковић,

Претседник

Анкетног одбора,
Гаврило Николић,

Чланови:

Никола Живановић,
Никола Поповић,
Сретен Милосављевић,
Никола Марковић,
Драг. В. Симић,
Милан А. Вучинић,
Лазар Симоновић,
Рад. Агатоновић,
Настас Благојевић,
Михајло Јовановић,
Илија Илић.⁴⁴

Размотримо сада документациони материјал о у-роцима устанка који је сам Анкетни одбор прикупио. Сам председник тога одбора, Тодор Станковић, дао је одвојено мишљење које се, углавном, своди на ово: „Устанак... није дигнут са знањем и одобрењем Косте Пећанца, јер је овај све чинио да до њега пре времена не дође. Устанак... букнуо би и без доласка Косте Пећанца јер се... покушавало и у другим местима где Пећанац уопште није долазио“.⁴⁵ А један други посланик, Милићевић: „Да ли би било устанка без Пећанца не може се са сигурношћу тврдити, али да би Војиновић сам послао наредбу народу за отпор, то је ван сваке сумње“. Па и сам начелник Штаба Врховне команде, војвода Мишић, спроводећи после рата министру војске Пећанчев извештај, каже: „Као што се види, улога Косте Пећанца није била да диже устанак, већ да изведе обичну четничку акцију, и то тек у моменту кад се буде јасно увидео успех наше војске и повлачење непријатеља. Из његовог извештаја се види да се он зближа и опирао општем устанку и да је на њега био принуђен силом околности“.⁴⁶

За моменат испуштамо то што је цео елаборат са закључцима Анкетног одбора пун фраза, као: „... свуда на све стране ратовао је сам народ без четовађа“, и сл. Наводимо само извештај и мишљења народа и

⁴⁴ АВИИ.

⁴⁵ АВИИ.

⁴⁶ АВИИ.

власти у овим крајевима по питању „кривице“ за ди-
зање устанка и то на улитнике Анкетног одбора.

Из општине Добри До, четовођа Радош Ракочевић
јавља, још 15. новембра 1916. да су Бугари у селу Трпе-
за и Мачја Стена убили 4, тешко ранили 5, а отерали у
ропство 14 људи. Радош каже: „Још тога дана смо сви
узели оружје и отада смо се сви налазили више у шуми
него код својих кућа, јер смо видели... да смо на милост
и немилост предати Бугарима“. Из тога извештаја се
даље види да је прост народ у тако забаченим крајевима,
као што је Добри До, ипак био доста свестан не само
да се мора бранити сам, него и колико та његова од-
брана може да има широке перспективе и важне ци-
љеве, јер се „требало одужити својој народној ствари а
и олакшати фронту“. Грађани општине Медвеђа веле,
описујући то време: „Народ је једва чекао устанак, јер
се морало мрети и овако и онако“. А Лебанчани: „Бу-
гари су од доласка вршили таква недела, интернације
и убијања, да је народ сам тражио ма какву зраку и ма
коју страну за спасавање“. Сељаци Добре Воде: „Да
није било ниједног војводе у овим крајевима, ипак би
се народ морао дићи на оружје, јер се бугарски злочини
више нису могли подносити“. Сијаринске Бање: „Ко-
лико нам је био додијао зулум и сами би се дигли на
оружје, све и да није било Пећанца и других војвода“.⁴⁷
Слична ситуација била је и у свим другим општинама
и то нарочито по Топлици и Копаонику. Но, и у другим
крајевима, па и на десној обали Мораве, такође. Забе-
лежено је да је 2. фебруара једна делегација Запа-
њаца дошла код Пећанца и питала шта да раде. Пећа-
нац их је вратио без одговора јер тај одговор, најве-
роватније, ни саме њему није био јасан. Према извеш-
тајима свих општина у косаничком срезу је узрок
устанка такође нечовечна владавина Бугара, а наро-
чито позив на регрутацију. Начелник косаничког сре-
за вели да је дуго студирао и прикупљао податке и
дошао до следећих резултата: „У овом народу је одувек
постојала латентна ратоборност... Жижга је дошла из

⁴⁷ АВВИ.

шуме... Пећанац је био више под утицајем него од утицаја..., Пећанац је одлазио у поједина села и саветовао народ да устанак још не треба да буде. Није му, вели, још време. Треба чекати док наша војска дође у Моравску долину... Друге војводе, као Коста Војиновић, пледирали су за устанак... Да ли је устанак организован и са планом? Није. Рекох да Пећанац није био довољно од утицаја код својих људи. Изгледа да није ни могао бити... Војвода Пећанац, *volens polens*⁴⁸ прихватио је устанак... Изазвало га је бугарско убијање и вешање *en masse*...⁴⁹

Но, најлепши пример како се народ дизао на устанак, сам, спонтано, без ичије команде и директиве, и то на све стране и по свим општинама, како је образовао комитске чете и долазио до оружја („сваки је имао да откопа понешто“), даје Богољуб Милетић из села Лабукова, северно од Ниша. На дан 4. фебруара 1917, дакле, кад се у том крају још уопште није знало за Пећанчев долазак нити за припреме устанка на југу Србије, позван је и он са осталим сељацима из села у Сокобању од „наборне“ комисије коју су сачињавали један бугарски старшија (наредник) и два војника. Кад је сељацима саопштено да треба да се приступи регрутацији, Богољуб је рекао: „Ја нећу да будем бугарски војник. Кад немам оца не треба ми ни очух“. Затим је пошао према вратима. За њим су изишли и сви остали сељаци да се договоре шта да чине, јер „су сви били тврдо решени да не иду на регрутацију па било шта било“. Било их је четрдесетак. Богољуб је предложио да исте ноћи оду у шуму па ће касније, према приликама, видети шта им ваља радити. Они су сви пристали и изабрали њега за вођу. Разговарајући како ће за оружје, испоставило се да свако има понешто. ко пушку, ко бомбу, ко нож. Богољуб вели: „Ја сам имао карабин, две бомбе, реденике, каму и револвер, што сам пре био спремно и чувао закопано у земљи

⁴⁸ Начелников извештај кипти од оваквих учених израза.

⁴⁹ АВИИ.

испод куће“.⁵⁰ После тог договора заклели су се један другога на верност, изљубили се, договорили се где ће се у шуми састати, па се разишли кућама да се опреме. Исте вечери састали су се у неким напуштеним појагама у шуми близу Лабукова. Чета је подељена на 4 десетине. Ту су остали 7 дана.

Да је сам народ мимо дозволе или забране Врховне команде и њеног емисара Пећанца, без команде осталих вођа или ма чије друге, дигао спонтано и слободно овај устанак, јер иначе није имао ко ни да га поведе, слажу се и сви они који су до сада писали о устанку. Божа Павловић, један од секретара у главном устаничком штабу, вели: „Било би сасвим погрешно веровати да су комитске чете имале да спремају устанак. Он је већ био готов, требало га је само извести“.⁵¹ Капетан Дерок: „Народ... не могавши више бити лојалан, и мало и велико одриче непријатељу послушност и букну општи устанак у неколико округа“.⁵² Други један историчар, Милинковић: „Мимо одлука четовођа и војвода покрет почиње спонтано“. А даље: „Једновремено и спонтано јавила се у свију идеја о организацији чета, о устанку и отпору непријатељу“.⁵³ И најзад: „Свуда и на све стране борио се сам народ без четовођа... Вође су ношене народном бујом и нису водиле народ јер нису имале ни ауторитета, ни знања, ни способности“. Божа Поповић, ађутант у Штабу Јабланичког комитског одреда: „Топлички устанак није дело Косте Пећанца. Није ни дело српске владе“.⁵⁴ Па и сам Војиновић у извештају Врховној команди, 23. јула 1917, пошто је изложио сва недела окупатора и брзо сазревање мисли на устанак у народној души, каже: „Не могавши народну вољу не

⁵⁰ АВИИ.

⁵¹ Божа Павловић, Топличка споменица (цит. Павловић)

⁵² Дерок, Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини (цит. Дерок).

⁵³ Мих Милинковић, Топлички устанак 1917, Ниш 1927.

⁵⁴ Божо Поповић, Топлички устанак (цит. Поповић).

извршити и ми војводе, с активним комитским четата узесмо учешће“.⁵⁵

Ако се може говорити о каквом званичном проглашењу устанка, онда је то учинио Коста Војиновић 13. фебруара 1917. на дан ослобођења Куршумлије. Да је Војиновић одлучио о подизању устанка сведочи и Љуба Јовановић, министар унутрашњих дела, у своме говору у Скупштини на Крфу, 12. априла 1918. у коме је, између осталог рекао: „Шеф покрета био је Коста Војиновић... О овоме Кости Војиновићу, који постаје главна личност у овоме устанку...“⁵⁶ Исто тако устаници који су пренели Војиновићев извештај у Солуну кажу на саслушању код Врховне команде: „Војиновић је био душа комитске организације; колико је био активан најбољи је доказ то што је за време операције приликом Устанка био главни командант свију чета.“ Начелник Штаба врховне команде, 12. септембра 1917, својим извештајем министру војном потврђује исто то: „Из писма Косте Војиновића јасно је да Устанак није био подигнут од поручника Косте Пећанца, да се он, штавише, одупирао подизању буне и да је на њу пристао тек у последњем моменту, кад се више није могао обуставити. То значи да је он добро схватио и извршио свој задатак.“⁵⁷

Бранећи се од оптужби да је крив за устанак и да га је он дигао, Пећанац је после рата у два својеручна документа (приложена на крају ове књиге у дословном препису) ишао толико далеко да је просто тврдио да он не само што није хтео устанак нити га је дигао, већ је од почетка до краја био против њега, чак да је његово држање у устанку било дефетистичко, штавише — саботирао га је! У том смислу отворено говоре и сви остали писани подаци у VII у Београду: искази појединих вођа и бораца, писма, наредбе итд. Међутим, у софијским архивима — како у ВИА тако и у ЦДИА — у бугарским службеним документима. у

⁵⁵ АВИИ.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто.

целокупној архиви Косте Војиновића која се тамо налази, као ни у другим документима, нема таквих података. По свој прилици истина је негде на средини: Пећанац није био дошао да диже устанак нити га је хтео дизати, чак се томе и одупирао, али је, мимо своје воље, упао у вртлог незадрживих догађаја, захватила га је и понела силовита народна бујица. Кад би се освестио покушавао би да заустави ту бујицу, али би га она одмах преправила и понела даље. Устанак није дигао ни комита Војиновић, иако га је он прогласио. Устанак је дигао сам онај српски сељак који живи у углу између две српске Мораве, сељак који је у оваквим временима увек у својој историји дизао устанке. А у Војиновићу је само најлепше дошла до изражаја велика душа тога сељака.

IV

ДОГАЂАЈИ И БОРБЕ ДО ПРОГЛАШЕЊА УСТАНКА

СТАЊЕ У УСТАНИЧКИМ КРАЈЕВАМА У ВРЕМЕ ДОЛАСКА КОСТЕ ПЕЋАНЦА

Косту Пећанца је, 15. септембра 1916. пребацио са Солуна један француски авион и спустио код села Механе, десетину километара јужно од Куршумлије.

Мада је његов долазак уследио пре почетка регрутације од стране Бугара, ипак су шуме већ биле пуне. А и они који су живели по селима били су стално на опрези, спремни да, кад им осматрачи који су се непрекидно налазили на висинама око села, јаве да иду Бугари, истог момента замакну у шуму. И, што је најглавније, у души тога народа већ се родила мисао о побуни, па чак и сазнање да се та побуна никако не може избећи. Сам Пећанац каже да је одмах, чим је изишао из авиона, дотрчало из шуме десетак људи који су се већ одметнули од бугарског зулума и да му је то била прва војска. А таквих одметничких група у време његовог доласка било је на стотине, свуда по шумама ових крајева. Стога

Пећанац и каже у свом (послератном извештају Врховној команди: „У Србији сам затекао пуне шуме одметника.“)

Да је такво стање било у народу знале су добро и окупационе власти, бугарске као и аустријске. Само до августа 1916. аустријске снаге на подручју Србије које су оне окупирале износиле су: 35 ударних батаљона, један ударни пук, 6 извиђачких одељења за осигурање пруге, 5 коњичких одреда и 7 батерија које су биле скупљене на брзу руку. Надаље је било 5.500 жандарма, распоређених у 12 срезова. Наиме, после окупације Србије биле су потребне сразмерно јаке снаге које би народ могле обуздати.⁵⁸

На бугарском подручју, по Пећанчевом тврђењу, војне посаде нису у прво време биле велике. Но, ако се узме у обзир да су баш према његовим наводима све општине имале жандармериске постаје не би се могло рећи да су те снаге биле баш тако мале. У сваком случају Бугари су своје војне и политичке снаге знатно допуњавали својим цивилним чиновницима, шпијунима и разним другим издајницима који су се, на жалост, у народу појављивали овде-онде итд.

У заповести команданта Моравске војно-инспекционе области генерала Кутинчева од 14. децембра 1915. каже се, између осталог:

Као окупациона војска у повереној ми области одређене су 6 (Бдинска) дивизија и 3 бригада Прве софиске дивизије Територија области се дели на бригадне, пуковске и батаљонске рејоне. Границе сваког рејона већ су у појединости одређене и саопштене. Промена и дислокација војске може да уследи само на моју претходну сагласност.⁵⁹

У другом једном извештају истога генерала Кутинчева штабу оперативне армије од 17. јуна 1916. каже се следеће у погледу броја и распореда окупационе војске:

⁵⁸) Arthur Ehrhardt: Kleinkrieg, geschitliche Erfahrungen und künftige Möglichkeiten (cit. — Ehrhaedt, 70).

⁵⁹) VIA Sofija.

Војска, која је дата за одбрану и чување моравског краја далеко је недовољна. Пре свега, није предвиђена војска за околне центре Голубац, Деспотовац, Ражањ, Прџиловица, Цеп, Салаш, где има сада само по получета; а одређена по једна чета у Врању, Пожаревцу и Куршумлији и четири чете у Нишу неће никако стићи за гарнизонску и етапну службу. Осим тога, у рејону на северу Сокобање, Криви Вир, Деспотовац, Кучево, Мајданпек, Салаш, Зајечар и у рејону на југ: Лесковац, Лебане, Куршумлија, Прокупље, — харају доста разбојника и за гоњење одређиване су и слате разне покретне команде. За чување границе код Оршаве, уша Морава, и даље до Вучитрна и Копачника планине да се не би дозволило шверцовање хране са аустријске стране, где је тако шверцовање изобиљно одређене су многе тачке и карауле. А исто тако на важније царинске тачке, као Добра, Рам, Осипаоница, Жабаре, Лапово, Сгалај, Рибарска Бања и други. На тај начин недостаје око 22 чете што претставља велико поманкање војске. Ево зашто су потребна бар још два ополченска пука састављена од три батаљона или 12 пуних чета, за које молимо распоред од штаба армије.

Сем тога молимо да се нареди да ополченски пукови, који се шаљу као окупациона војска буду снабдевени оделом, обућом, оружјем и опремом, јер овде у области нема интендантских магацина ни у њима ових ствари. Исто тако, ови делови треба да буду комплетирани и у санитетском погледу, јер у моравском крају нема месних лекара, а становништво се користи војним лекарима.⁶⁰

Но, „од свих обичних одметања у гору под притиском неприлика видно се издваја одметање резервног потпоручника Косте Војиновића који је раније био у Јадарском четничком одреду мајора Војина Поповића, па, као рањен, заостао у Косовској Митровици. Издваја се по томе што је Војиновић био далековиднији од осталих, што је предухитрио догађаје и благовремено почео да спрема чету, као и зато што је био добар организатор, што га је у току доцнијих догађаја уздигла на једно од највиднијих места. Осим тога, акција Војиновићева, која је довела до великог ороја борби, даје савршене примере довитљивости и смелости као и извлачења из нерешивих ситуација.“⁶¹

Коста Војиновић био је пореклом са Косова, негде из околине Вучитрна, одакле су његови стари морали да

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Дерек, 12.

емигрирају у Србију. Зато се назива „Косовац“ и због тога је у народу постојало веровање да је он потомак оних легендарних Војиновића из Вучитрна. Рођен је у Смедереву и, у време кад је ступио на ову крваву устаничку позорницу, имао је свега 24 године. Приликом повлачења српске војске био је рањен и тако заостао у Косовској Митровици код свога оца Јована који је тамо био на служби као шеф пореске управе (или председник општине).

Према нејасним и делимично изгубљеним почецима његовог дневника, види се да је 20. децембра 1915. био у Скопљу ухапшен од стране полиције, али га је спасао неки војвода Атанас Албански. Следећа забелешка каже да су 2. јануара 1916. он и његов отац Јован ухапшени као комите али су доцније пуштени. На дан 7. фебруара 1916 записано је да је опет морао да бежи испред стражара који су дошли да га ухапсе. На дан 14. марта упознао се са командантом целокупне аустријске жандармерије за окупиране крајеве који је у Косовској Митровици становао у Војиновићевој кући. Одмах после тога, користећи се знањем немачког језика, јер је био немачки ђак, понудио је Аустријанцима да лиферује шљунак за напитање пруге Митровица — Качаник. Почетком априла преузео је лиферовање меса за аустријску војску, с тим да месо купује по целој Србији. Он у дневнику о томе каже: „ . . . да бих могао добити објаву да се могу свуда слободно кретати по Србији у циљу подизања комитских чета.“⁶²

Даље Војиновић у својем дневнику каже:
„Од 4 марта 1916 до данас (који је то датум „данас“ не може се закључити) успео сам да убедим српски народ да Србија није пропала и да ће она ипак постојати и убудуће много

⁶² Четири свеске Војиновићевог дневника као и целокупна његова архива, заплена од Бугара у борби близу села Жарева 18. октобра 1917. заједно са осталом архивом Топличког устанка (њен цивилни део), налази се у Софији у бугарском Централном државном историјском архиву. Лепо сложен и очуван у 14 дебелих фајлова који носе један јединствени наслов: „српски жестокости“, што — о иронијо! — значи „српска зверства“.

veha, kao i da svi trebaju oružje pažljivo da čuaju, jer će nam doznije biti od velike potrebe. Pozivao sam na tajna mesta viješnije ljude i to im objašnjavao ali su oni potkizivani od izroda srpskih i obesheni u Крушевцу. Мене је оптужио Обрен Горчић, кмет села Ливађа, те сам само срећним случајем измакао испред аустријских жандарма који су ме јурили. Бесумље и ја бих био у друштву обешених. — Скупљао сам српске војнике и објашњавао сам им какве дужности требају имати као српски војници и да ће наступати интернирање.

У дневнику се Војиновић даље жали да су многи људи, нарочито општинари и варошани, постали шпијунци, и чак на бугарској територији, прави Бугари. Каже да је убијао шпијуне, саветовао да се крије оружје, заводи ред и морал, спречавао пљачке. Све је то могао јер је слободно путовао куда је хтео по свим крајевима Србије. — Такав његов рад, разуме се, није задуго могао остати тајна за аустријске власти. Он у дневнику каже да је већ 12. јула 1916, на оптужбу неког Протића, ухапшен у Крушевцу од стране аустријских детектива. Следећа белешка носи датум 29. августа 1916, када га је опет позвала крајскоманда ради хапшења, али је он утекао. Следећи датум у Војиновићевом дневнику је 30. октобар 1916, те ћемо његово кретање и борбу у том међувремену, крај јула до почетка новембра, морати да реконструиремо на основу других података.

У првој половини августа 1916. у селу Лепосавићу, на Ибру, Војиновић је основао „Ибарско-копаонички комитски одред“ који је имао и свој штампил са додатком: „војводе Косте Јов. Војиновића — Косовца“, и своју заставу на којој је писало: „Слобода или смрт“. Прва његова чета, основана тога дана, имала је пет бораца и то: Урош Рудинац, из села Рудина испод Рогозне (ранији комитски војвода), Александар Пипер, кафеџија из Митровице, Влајко Владисављевић из Лепосавића, Прока Планић из Земанице и Радомир Гашић са Копаоника. Но, само после десетак дана одред је већ бројао педесет наоружаних бораца.

И Војиновић одмах креће у борбу. Десетог септембра 1916. један јак жандармеријски одред, упућен из Бруса у потеру за њим, изненадио га је у саму зору и опколио село Бабице. Не збунивши се ни за моменат, Војиновић је одмах наредио једној десетини да се повлачи низ поток испод села. Непријатељ је насео том лувкавству и, мислећи да цео одред бежи, бацио се свом снагом у потеру и тако ушао у онај поток. Но, тада је она десетина стала, а главнина Војиновићевог одреда ударила Аустријанцима с леђа. Тако је то потерно одељење аустријске жандармерије било скоро уништено: 30 је погинуло, а остали су се спасли бекством. Сутрадан, 11 септембра, забележено је да је Војиновић водио борбу код Белога Брда на Копаонику, али са мало података: „Губитака има на обе стране“.⁶³ Шестог октобра одред је опет имао борбу на Копаонику. Једанаестог октобра Војиновићев четовођа Урош Рудинац водио је борбу (није забележено где). Четрнаестог октобра Војиновић се бори код Блажева — „непријатељ је био потучен и заробљен је већи број војника, коморе и коња.“⁶⁴ Из тог времена је вероватно и она борба код Треске, где је Војиновић формално уништио једно аустријско потерно одељење од 42 војника — сви су до једнога погинули. О овим борбама обавештава и сам аустријски генерал-мајор Керхнаве следећим речима:

Као организатор и вођа четничког рата против аустријске владе, први се истакао српски капетан II класе Коста Војиновић. Он је радио на југу окупираних крајева код Митровице, где је као набављач аустроугарске интендантуре тачно упознао цео смештај. Његове чете су већ крајем 1916 извеле више успешних удара и изненадних напада. Тако им је успело да примаме и униште у заседи целу жандармеријску патролу од 14 људи.⁶⁵

Но Војиновић се не задржава само на Копаонику, већ прелази на југ, у Топлицу, и организује села у прокупачком срезу. Његови четници су оставили забелешке

⁶³ АВИИ.

⁶⁴ АВИИ.

⁶⁵ Ehrhardt, 74.

да му је народ свуда „прилазно листов. На зборове су долазили не само људи, него и жене и деца: и после тих зборова су се плачући враћали кућама. Плакали су и људи, сви су хтели да са њим остану у борби. Тако Војиновић лично ствара целу четничку организацију у Расини, Топлици, па прелази и у Врањски округ.”⁶⁶

Војиновића и његов рад овако описују савременици и учесници у устанку: „Војиновићев одред био је понос тога одреда, а његов први и признати носилац био је војвода Војиновић. Човек млад, бујног темперамента, речит, бистар, окретан, брзих схватања и одлука, добар друг и пријатељ, он је био најомиљенији војвода у целој Устанку. Његови четници су у њему гледали оличење свих идеала. Сви би дали своје животе за њега. Он је то знао и умео да цени и зато је неизмерно волео своје четнике и био им увек на челу кад је водио своје многобројне борбе и неустрашиве потхвате. Није волео страшљивце и људе склоне дугом размишљању и колебању. Није било много путева за избор и зато се он није трудио ни да их бира. Био му је увек најбољи онај којим је пошао. Његова борба, као и његова личност, постали су легендарни. О њему ће се још дуго причати. Уколико време одмиче утолико ће успомена на њега само јачати.”⁶⁷ А други један четник: „Војиновић је био интелегентан, енергичан, неописиве храбрости, велики говорник (својим говорима успевао је да загреје масе и да сви пођу за њим), иначе човек импулсивног темперамента.”⁶⁸

Војиновићев дневник за ово време, све до 11. децембра 1916. откада почиње систематски и тачно да буде вођен, доста је нејасан, разбацане су белешке, датуми су двапут бележени, те се у њему човек тешко може да снађе — вероватно зато што су то несистематизоване забелешке које је касније требало средити.

⁶⁶ АВИИ.

⁶⁷ Павловић, 38.

⁶⁸ Властимир Вуковић, послератни судија, а касније и председник Окружног суда у Прокупљу.

Тако на пример, он помиње 3. новембра борбу код села Горњи Левићи у којој су погинула четири аустријска жандарма. На дан 17. новембра добио је писмо од Пећанца које гласи:

Имењаче!

Велика је потреба ако икако можеш треба да нападнеш аустриску комору која се повлачи ка Рашкој, али с тим да се то деси између арнаутских или турских села, како би непријатељ посумњао на њих. — Шаљи ми извештај по могућству и јави шта си урадио са организацијом. Код нас иде добро. На свим фронтovima врло добро. Што чешћи извештаји од велике су потребе.

На дан 1. децембра била је борба са једним водом Бугара код Големе Главе у којој их је он разбио, један Бугарин је погинуо, а три су рањена. За 2. децембар помиње се још једна трочасовна борба у којој је погинуло осам аустријских војника и један четник. Истога дана ушао је Војиновић у Блажево, запалио све општинске књиге и уништио сав материјал намењен окупатору. Датиран 18. децембра 1916, вероватно је из тих дана и бугарски извештај од команданта II ополченског пука потпуковника Искрова штабу Моравске војне-инспекцијске области у коме се каже да је тога дана једна комитска чета сачекала у заседи аустријску патролу од десет војника и осам од њих убила.⁶⁹

Но, народ се на југу Србије, а и у осталим крајевима, спонтано спремао и дизао на устанак. Карактеристично је како преживели устаници описују развој ситуације у Јабланици и како је деле у неколико фаза. Лета 1916. Бугари појачавају гарнизоне јер врше концентрацију за румунски фронт, уводе нарочито интензивно реквизицију и кулуке, јер се за фронтове мора све више одузмати и извлачити; упоредо са тим појачавају се, наравно, пљачке и насиља и — већ почетком лета 1916. десет из Горње Јабланице одметнуло се у шуму око педесет људи.

Тако, дакле, не само што су пушке биле откопане, планине и ноћи оживеле, а мисао о неминуовном устанку

⁶⁹ ВИА Софија.

већ се родила у души народа и само се у тој наелектри-
саној атмосфери очекивало да прсне варница, него су
већ биле организоване и многе комитске чете, језгро бу-
дуће устаничке војске. — То је, ето, Коста Пећанац за-
текао при свом доласку у Србију.

2. ДОГАЂАЈИ ДО ОДЛУКЕ ЗА УСТАНАК

До првог састанка између Пећанца и Војиновића
дошло је у селу Гргуру 9. октобра 1916. Вероватно је из
тога доба њихова недатирана прокламација коју су пот-
писала обојица, с том разликом што је на неким копија-
ма додато Војиновићевом руком: „Извршена је органи-
зација у свим селима мога рејона“ и потпис, док на дру-
гима нема ове примедбе. Сама декларација гласи:

По наредби Врховне команде —

Војвода Коста Пећанац
Октобра 1916
Положај

Јунаци!

У име Његовог величанства краља Србије и наше драге
отаџбине позивам све вас на општи устанак противу вековног
подлог нашег непријатеља који нас је мучки с леђа напао у
најтежим тренуцима по нас и то баш онда, кад је словенски Јуда
имао да учини највеће услуге за јединство раскомаданог словен-
ства у борби противу германско-турске најезде на слободу и пра-
ва културних европских народа.

После једногодишњег робовања наше драге отаџбине и по-
сле претрпљених јуначких мука наших ратника у пролазу преко
кршне Албаније и сињег Јадранског Мора, дошао је моменат за
ослобођење од германско-бугарског јарма, јер наши витешки рат-
ници иду нам у сусрет, удружени са нашим племенитим и моћ-
ним савезницима, који великодушно проливају своју драгоцену
крв за нашу слободу, јединство и независност.

Пролазећи победоносно кроз читав низ борби од 1912 годи-
не, па до данас, српски народ је са одликом положио испит зре-
лости и доказао да је способан за самостални државни живот;
стога вас позивам да сви листом похитамо у свету борбу с оруж-
јем у руци, да олакшамо акцију нашим драгим херојима, који
нам носе драгу слободу и пружају нам руке и позивају нас да и
ми осветлимо образ, пред целим светом, као што су и они, и да
докажемо да у ропству нисмо спавали мртвим сном, него да смо
се спремали за најсветију борбу!

Стога наређујем:

I. Да сви војни обвезници, оружјем или без оружја следеју мојему позиву.

II. Да старци и неспособни са рђавим пушкама одржавају ред у варошима, селима и општинама ради безбедности нашег становништва.

III. Дан општега устанка и место мобилизације ја ћу одредити.

IV. Пошто немамо средства за брзу мобилизацију наређујем да свако село начини машале на истакнутим местима и да их запале онда када се запале у суседним селима. Пушке, муницију, експлозив и храну за три дана понети, па одмах да сваки хита својој општини где ће добити наређење за даљи рад. Места која су поседнута непријатељском војском сложено напасти и принудити непријатеља на предају, разоружати и са њима поступити као са заробљеницима, а њиховим оружјем наоружавати наше устанике који су без оружја.

V. Ова наређења важе за Топлички, Врањски, Крушевачки, Косовски и Нишки округ.

VI. Старешине за командовање ја ћу одредити који ће безусловно извршавати моја наређења, као и њихови потчињени.

VII. Ради одржавања тесне међусобне везе и преношења наредаба, наређујем да сваки који има јахаће и товарне коње исте поведе са собом.

VIII. После заузећа вароши и варошица поставиће се начелници војних станица којима се преко месних власти има предати сва од непријатеља отета имовина, одакле ће се снабдевати устанички покрет.

IX. Сва она лица за која се утврди да су били шпијуни у корист нашег непријатеља и радили на штету наше отаџбине треба одмах ухапсити и мене о томе писмено обавестити, а сву њихову покретну имовину одузети и предати одбору за процену конфискованих имања који ће их по списковима предавати начелнику дотичне војне станице одакле ће се снабдевати наши устаници.

X. Никаква смртна казна не сме се извршити без мога одобрења, осим над онима који се буду противили и не буду следовали позиву. У свим варошима и варошицама образоваће се преки судови од виђених личности који ће доносити пресуде.

XI. Да би се јединице снабдевале дужни су начелници војних станица заузети све пекарнице и непријатељске магацине са храном и кулуком упућивати куда буде требало.

XII. Сва она лица која имају сувишак оружја и муниције дужна су дати ненаоружаним способним борцима, јер ко противно уради биће предат преком суду на осуду, као издајник своје домовине.

XIII. Сва она лица која буду сачувала и пријавила ми државни ратни материјал биће предложена за награду и одликовање.

XIV. Приликом отступања нашег непријатеља нека се склони у шуму сво младо и способно становништво; стоку сакрити у планину и све покретности склонити да не би непријатељу пало у плен.

Нашој браћи савезницима све наше становништво треба да се стави на услугу, када ови ступе на нашу територију.

Н.Б. Ове прокламације смо распростирали међу народ и исте му читали приликом скупа (састанака по селима).

Датум и потпис Пећанца као и Војиновића стављени су на копију коју је водио писац другим мастилом.

Пећанац тада почиње и сам да држи састанке по селима (забележено је да је у октобру одржао зборове у Маћедонцима и Доброј Води у јабланичком срезу), али он, у име Врховне команде за чијег се изасланика увек представља, говори другојачије од Војиновића: народ нека буде миран, нека даје све што се тражи, нека слуша бугарску власт и — нека чека. Он, Пећанац, даће знак кад треба устати, а то ће бити тек „кад наша војска буде близу“. Основна његова мисао је: четничка организација треба да постоји али она апсолутно мора остати тајна. Овакав свој метод рада он је после рата нашироко описао на саслушању пред Анкетним одбором.

У то доба, 3 октобра 1916, из Црне Горе је стигла на југ Србије и састала се са Пећанцем код села Механа једна група црногорских интелектуалаца у којој су били браћа Влаховићи, Милинко — студент филозофије и капетан црногорске војске и Тошко — професор, питомац црногорске владе на студијама у Немачкој и Русији; затим, професор Јован Радовић који је већ био дипломирао на Лајпцишком универзитету; потпоручник Милан Дрљевић и још неколико других. Они су се одметнули још лета 1916. у Морачу, у Црној Гори. И, чувши да је Румунија ушла у рат, пошли су да се преко Србије пребаце на румунски фронт, а одатле у Солун. Но, кад

су на Копаонику од сељака сазнали да се тамо спрема устанак, одустали су од своје намере и решили да потраже устанике. Ови су људи касније, налазећи се на челу устаничке војске, како својом храброшћу тако и писменошћу учинили велике услуге покрету.⁷⁰

Сад ћемо се опет вратити Војиновићевом дневнику и пратити га одакле он почиње, од 11. децембра 1916. год. све до 9. II 1917. као једног од најзначајнијих дана овога устанка.

11 децембар. Око 7 часова увече приметио је стражар да је у село Игриште, у коме смо те вечери били, дошао неки непознат, јер се чуо лавџ паса. Са четницима смо одмах заузели ивицу брда и послао сам извиђачку патролу. Око 8 часова известила ме је патрола да је то дошао бугарски командант са четом војника и да је одмах сву чељад позатварао. Пошто к нама нису пошли већ су остали да коначе у селу, ја сам се око 10,30 часова кренуо преко реке Топлице и Трећака за Жарево одакле би могли сутрадан мотрити њихово кретање. Бугаре је био довео кмет села. Ми смо ноћили у Жареву.

12 децембар. Кмет Жарева довео је војску из Куршумлије око 100 војника који логорују у Мерџезу. О томе ме је известио стражар. Заузели смо положаје на коти 1112. Они су нас видели али нас нису нападали.

13 децембар. У селу Радмановцу.

14 децембар. Аустријанци из Бруса са топовима и митраљезима пошли уз Грашевачку реку за Копаоник — Блажево.

15 децембар. Извршио сам организацију у овоме крају са којом иде врло тешко јер се народ веома напатио, а и заборавио и на Српство и на Бога. Неки, нажалост, Срби, маса њих постали

⁷⁰Тошко и Милинко Влаховић, не мирећи се са капитулацијом Црне Горе, почетком 1916. године одбегли су „и подигли свој четнички шатор у црногорским планинама“. Трећи јун је био почетак њиховог јавног четовања. Тридесетог јуна су им се придружили Милан Дрљевић и Никола Влаховић „који бијаху побегли из интернације“. Крајем августа њих четворица су се састали у Вучју са професором Јованом Радовићем и његовим четницима. Одатле су њих деветорица, почетком септембра, продужили пут за Србију и после тридесетједне ноћи тешког путовања повезали се са устаницима у Србији. (Из необјављеног дневника Милинка Влаховића).

су аустриски шпијуни и оптужују поједине поштене домаћине за оружје. Чак подмећу делове пушака под амбаре па после доводе жандарме, те онај ни крив ни дужан главом плаћа.

16 децембар У зору смо се пребацили преко манастира Стрмац за село Бартоте. Ту преноћили и око пола ноћи продужили правац положај Трупац.

17 децембар. Организује село Бартоте, јер ту има доста војника који се нису предали.

18 децембар. Кмет Бартота отишао у Брус и издао их. Отуда је воска пошла у потеру.

19. децембар. Избио са четом на Црну Чуку. На Липи приметио аустриску патролу коју је довео кмет села Бартоте. На Трупацу је такође било 100 — 200 аустриских војника. Исто толико Бугара наступало је уз Павашничку реку да га опколе. Он их је чекао на Црној Чуки спреман да прими борбу. Ту је преноћио. Тога дана чуо је пуцањ топова са Македонског фронта. Око пола ноћи спустио се у село Сагоњено.

20. децембар. Састао се са Пећанцем у Манастиришту. Преноћио у Гргуру. Ту извршио организацију. Било присутно доста обезника.

21 децембар. Послао патролу за село Блажево.

22 децембар. У Барбатовцу извршио организацију и ту преноћио.

23 децембар. Извршио организацију у Туларима.

24 децембар. Данио у забрану више села Баце.

25 децембар. Светли празник (вероватно Божић) провео у Бацу у највећем задовољству. Увече се пребацио у Лазаревац где је и преноћио.

26 децембар. Преданио у Забрану више села Лазареваца. Увече се пребацио у Суви Дол где је извршио организацију. На састанку присуствовало доста народа и војних обезника.

27 децембар. Село Алабаве.

28 децембар. Јављено . . . да је око 1000 аустриских војника 2 митраљеза и 4 топа дошло и утврдило се на Мрамору и Сувом Рудишту. Такође 2 чете Бугара састале су се на Трупацу, са аустријанцима који су ту раније дошли.⁷¹

⁷¹На ову концентрацију аустро-бугарских снага вероватно се односи и извештај Генералном Гувернеману у Београду од 15 јануара 1917 у коме се, поред података о кретању српских комитских чета у Крушевачком округу и Топлици, говори још и о додашној комитској делатности Војиновића. У извештају се каже да је још у августу 1916 у Копанничком срезу откривена превратничка организација, вероватно огранак оне на бугарској територији, те да је 8 људи, на челу са трговцем Јеличићем, стрељано. А даље: „У близини границе нападнута је од стране комита средином новембра група од 4 а средином децембра група од 9 жандарма и, сем једнога који се спасао, сви остали су били побијени.“

29 децембар. Послао писмо Пећанцу љутито, но ипак, коректно и умерено због поступка неког Пећанчевог четника према њему, а кога је Пећанац после заштитио. Тај четник се звао Милан Јовић.

1 јануар 1917. Село Велика Плана, послао патролу за Копаоник да донесе извештај о жртвама последње потере Аустријанаца и о њиховом кретању као и да доведе једно оделење чете.

2 јануар. Обавештен да на Косову има доста немачке војске. Наредио да дође полуодељење из Копаоника ради извршења задатака у споразуму са Костом Пећанцем.

3 јануар. Код Велике Плане.

4 јануар. Код села Горње Речице. Саставио шифру за своју службену преписку.

а б в г д ђ е ж з и ј к л љ м њ о
14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 30 29 28 27

п р с т ћ у ф х ц ч џ ш
26 25 24 23 22 21 20 20 19 18 17 16 15

Истага дана Војиновић је забележио у дневнику и једну наредбу Косте Пећанца која гласи:

„Јунаци!

Мојим доласком пре три и по месеца у изгубљену отаџбину нашао сам бедно стање: као што вам је било познато пуне су шуме биле одбеглих војника без икаквог уређења и организације осим једнога оделења који је организовао војвода Коста Војиновић у копаоничком крају.

Пошто је мени био познат рад и организација четовање настао сам свом силом и за месец дана успео да организујем више чета у разним крајевима Србије, свим четама поставио сам четове са задатком да штите становништво и да извршавају моја наређења. Све сам четнике упознао са овим светим задатком.

Али најалост поред мојих толиких наређења усмених и писмених десила се једна жалосна појава у оделењу Барбатовачком”.

У наредби се каже да је један четник узео кмету села 1.000 динара и да је, за пример, кажњен смртном казном с тим да његова породица има да врати опљачкани новац. Наредба се даље наставља:

„Број четника достигао је више од 500, те не треба свакога примати, чак шта више треба примати што мање људи а остали нека седе код куће и биће на време позвани”.

У наредби се додаје још неколико општих фраза, а потписана је са: „војвода Коста Пећанац — Косанчић”.

Војиновић даље бележи да је 4. јануара у Прокупљу поручио штамбиљ за одред. Исто тако послао је писмо окупационом команданту у Ниш. У том писму се, пре свега, доста говори о пљачки, интернацијама и другом терору које над становништвом врше окупаторски војници, као и о Шиптарима који то исто врше под окриљем окупатора. Војиновић позива команданта да изврши претрес код својих подручних органа па ће сам видети шта су све и колико опљачкали од народа. Даље се жали да се убијају недужни људи, а нарочито попови и учитељи. Војиновић се надао да ће бити крај томе. Са својим четницима није убијао окупаторске војнике, него је ћутао. Даље се позива на заједничке словенске традиције па онда каже: „Ми смо старе и искусне војводе и да само хоћемо сутра би били у Нишу. Ви нас тражите по Косаоници и Копаонику а ми смо код самога Ниша. Своје искуство стекли смо још у македонском четовању“. Најзад предлаже следеће: прво, да Бугари престану са трагањем за њим јер тиме само врше Сизифов посао; друго, да уклоне пљачкаше и замене их редовном војском; и треће да Шиптари престану са пљачком и убијањем. „Ако овако не урадите више се нећу уздржавати већ ћу убијати где год кога вашег жандарма ухватим, војника и службеника, па и Вас у Нишу нећу оставити на миру.“

Писмо је у дневнику потписао са Комитет — а да ли је било упућено коме и ко га је потписао — не зна се.

Дневник се даље наставља.

5 јануар. Код села Бобатнице.

6. јануар. Код села Рајковца. Послао патролу да у Прокупљу убије једнога шпијуна.

7 јануар. Патрола се вратила — бацила бомбу у кућу шпијуна.

8 јануар. Код Бреснице више Ниша.

9. јануар. Село Дудулајци.

10 јануар. Село Лепаја — Девча.

11 јануар. Убијен у Прокупљу шумар — Бугарин због неморалног понашања. „Ја и Пећанац долазили смо са четама до Мораве у близини Ниша. Становништво у Морави показало се као прави Срби, изненадило нас је пријемом јер нам је већ тиме оси-

гуран циљ — рушење мостова и железничке пруге — кад зато буде куцнуо час.”

12 јануар. У Прокупљу убијен један шпијун.

13 јануар. Код села Рељинце. Патрола донела извештај из Копаноника да су Бугари у Сагоњеви и Липама и да је дуж целе бугарско-аустријске границе бугарска стража — по 4 војника у кућама. Патрола донела Војиновићу списак шпијуна и повереника окупаторских. Село Стануловићи спаљено због четника.

14 јануар. Код Доње Речице стигла је патрола од прве чете која је оперисала код Крушевца. У Крушевцу је издат оглас: ко убије Косту Војиновића, Александра Пипера и Уроша Костића добиће за сваког по 5.000 круна, а ко их живе ухвати по 20.000 круна. Иначе је пао велики снег. Пећанац је отишао у инспекцију појединих четничких одреда.

15. јануар. Горња Речица.

16 јануар. Велика Плана. Ту је добио извештај да се код Бугара чује да се под именом Војиновића крије српски принц Ђорђе и да се они тога много плаше. Истога дана одржао је говор у селу Меривцу где је био са обема четама.

17 јануар. Бугарска патрола ушла у Велику Плану и дошла до саме капије куће у којој су четници били на ручку. Четници су Бугаре опколили, разоружали, а увече им вратили оружје и све ствари и послали их за Прокупље, пошто су се бугарски војници претходно на хлебу и соли заклели да никога у селу неће тужити и да се неће жалити својој команди. Те вечери Војиновић се пребацио у Прекопуче и Кончић где је држао говор сељацима.

18. јануар. Село Здравине. По свим селима наоколо крстаре бугарска потерна одељења.

19. јануар. Обе чете код села Здравина.

20. јануар. Село Сварче. Потера са свих страна. Добио везу са прокулачким трговцима који их помажу.

21 јануар. Доња Јошаница.

22 јануар. Горња Јошаница. Пuna села војника, Бугара и Аустријанаца који врше за њима потеру због случаја у Великој Плани.

23 јануар. Село Претрешња.

24 јануар. Суви Дол. Свуда се крећу поред бугарских одељења који врше потеру али сељаци не одају четнике.

25 јануар. Суви Дол.⁷²

⁷²Да би се сузбиле нарастајуће комитске снаге припремљена је тада једна заједничка, аустријско-бугарска казнена експедиција за коју су у крушевачком срезу била одређена 3 жандармеријска батаљона и пола ескадрона коњице као и одред бугарске војске од око 100 војника под командом капетана Херолда и бугарског мајора Попова.

25. I. Пећанац је написао следеће писмо Војиновићу:

„Чим добијете ово моје наређење по ордонансима — коњаницима одмах се са њима крените и пређите реку Топлицу још понаас ако је могуће пошто сам дознао да се тамо налази један вод непријатељске војске у потери. Да би се избегао сукоб решио сам а и потребно је да обиђемо десну страну реке Топлице, одакле ћемо продужити за Врањски округ. Наредите Ђенадићу да сваки сукоб за сада избегава...“

26 јануар. Блаце. Позвао га Пећанац да се састану у селу Вича.

27 јануар. Те ноћи су газили Топлицу док су санте леда ишле низ воду. Свртали су у Гојиновац и извршили организацију.

28 јануар. Дошао је у Горњу Топоницу узору и ту се са-стао са Пећанцем. Отишли у Прекадин и извршили организацију. Исто су учинили и у селу Губетину. У Прекадину предата им је копија бугарског наређења за мобилизацију, које је гласило:

„Тајно

Прокупачка оружана управа

№. 224

9 II 1917 гвд.

На основу наређења Гос. начелника Нишког под број 90 од 6 текућег саопштавамо Вам господине Претседниче, да ће од 20 ог. текућег фебруара почети да заседава регрутна коми-сија у Прокупљу, за преглед свега мушког становништва од

Према аустријским обавештењима тада је под командом Косте Војиновића на подручју Брус — Топлица било око 150 комита разбијених на групе од 10 и 20 људи док се сам он кретао са групом од 30 комита сваки дан у друго место.

Акција је започела 30 децембра тако да је све више сте-зан обруч око села Блажева. За Војиновића се каже да је, са четом од 22 човека, био опкољен но је на време био обавештен те је побегао. Јасно је, међутим, из Војиновићевог дневника да је он дуго пре те акције био пренао у Топлицу.

Потерна одељења стрелјала су око 30 сељака, одузимала оружје од народа и то је био једини резултат акције која се завршила 4. јануара 1917. године.

У прилогу овога извештаја налази се карта — секција села Блажева и околине.

Извештај са скицом налази се у Државној архиви НР Србије, кутија 18, Архива Генералног Гувернемана Србије.

19 до 40 година." Даље се, наређује да се сви мушкарци тога доба одређеног дана спреме, обуку и оду у Прокупље. У противном прети се самом претседнику војним судом.

28 јануар. Војиновић је послао одељење на Копаоник.

29 јануар. Село Губетин.

30 јануар. Ђуковац. Војиновић бележи да је ту чуо да је Велес у рукама српске војске, а да је Цариград пао.

31 јануар. Село Добротић. Добио сам извештај са Копаоника да је погинуо Урош Костић издајом.

1 фебруар. Село Бериље. Ту је дошло много „госпођа из Прокупља“.

2 фебруар. У селу Лукомиру ухватили 2 бугарска жандарма и убили их. Пећанац је открио да су његови људи овде много пљачкали.

3 фебруар. Село Речица. Тога дана Војиновић је записао у дневник препис писма Косте Пећанца које гласи:

Господину Кости Војиновићу — Копаоник.

Ових дана добих много жалби од народа противу Вас и Ваших четника а најалост сам сам се уверио доста“.

У писму Пећанац оптужује даље Војиновића за следеће: прво, да је подигао неки устанак без његовог наређења, а то је велика грешка; да је од људи отимао новац за свој рачун; да његови четници врше силовања. Све то значи да Војиновић није хтео да испуни Пећанчево наређење које му је овај издао на састанку. Даље га Пећанац оптужује да се он са својим људима опија, оргија, уцењује грађане, тада позива Швабе и Бугаре на мегдан, а то, најалост, ради алкохол. Због свега овога Пећанац је тражио одговор на следећа питања:

I. Зашто је подигао устанак кад му није време.

II. Колико је села изгорело и људи страдало због оваквог Војиновићевог неумесног рада.

III. Зашто не спречи алкохол себи и четницима већ „чудеса стварате.“

IV. Колико је новаца одузео од наших грађана, зашто и на чији рачун.

V. Колико је људи стрељао као сумњиве што му нису дали новац.

VI. Колико је стоке одузео од народа.

VII. Колико је девојака силовао у свом рејону и од колико година.

VIII. Исто тако у погледу жена.

IX. Је ли предузео мере да се свему овоме стане на пут.

X. Зашто је опљачкао неког попа.

Пећанац даље наређује да се све ово врати, а писмо завршава овом реченицом: „Ако си мислио да се богатиш ниси требао да се мешаш у ову свету ствар“.

Војвода
К. Пећанац

4 фебруар. Извршио организацију у селима Топоници и Коњарнику.

5 фебруар. На збору у селу Горњи Дреновац. Народно одушевљење.

6 фебруар. Извршио организацију у селу Доње Бријање. Тада дана Војиновић је упутио мајору Попову у Прокупље писмо у коме каже да је већ неколико пута заробљавао његове војнике али их је пуштао сем неке који су пљачкали народ и са којима је поступио „по нашем закону“. А даље каже: „Ја сам пре неколико месеци писао команданту у каквом сам циљу повео комитску чету, и да нисам директно противу бугарских власти, већ противу зликоваца Арнаута, изрода — Срба, бивших и појединих ваших политичких органа који упропастише овај народ и загорчаше му и иначе тешке дане“. Међутим, Бугари и даље држе Шиптаре као своје жандарме. „Ишли сте са четама да ме ухватите али сте се и Ви и Швабе преварили јер се ја Вама тешко хватам.“ „Ако наставите да злостављате народ дајем часну реч да вас у будуће нећу штедети нити се на човечност обазирати већ ћу и Вас г. мајоре потражити јер сам се закleo да до последње капи крви будем на бранику правде и свога милога народа. Зато ни ја ни моји четници нећемо више питати колико Вас има него само где сте.“

7 фебруар. Село Косанчић. Ту извршио организацију. Милинко Влаховић налази се у селу Обилићу. Издато наређење свим претседницима општина да се нико не сме јавити на регрутацију. Истога дана Војиновић је одговорио Пећанцу на поменуто писмо. Тај одговор гласи:

Примио сам Ваше писмо са масом израза које сте комотно могли задржати када будете у своме елементу. На свих 10 питања један одговор — све је неистина. У заблуди сте јер за цео народ сматрате куварицу — швалерка бугарског свештеника из села Жуча и дезертера Косту Вучковића.

I. Устанак сам подигао још у месецу јуну кад се о вашем доласку није ни знало те нисам могао ни чекати од Вас наређења. Гонили су ме са свих страна и ја сам се борио. Штету народу нанео сам колико и Ви.

II. Неистина је све што је речено у погледу пљачке. У то сте се могли и сами уверити. Ја сам и сам гонио лопове.

III Неистина је и лаж такође и што се тиче силовања.

IV. Неистина је и што се тиче алкохола — лаж је. У Копаонику расте само букова гора и папрат, а до сада нисам чуо да се од тога може добити ма какво алкохолно пиће а најмање ракија.

V. Никоме сем непријатељским војницима и бугарском попу у Жучи нисам узео ни пет пара већ сам из својих 15.000 динара потрошио на издржавање чете.

VI. Стрељао сам само шпијуне, лопове и издајнице.

VII. Ни једно говече нисам отео од народа већ само од Арнаута.

VIII. Попу из Жуча ја сам наредио да не шири блуд. Коња његовог дао сам у чету а 60 динара узео у четну касу.

IX. Жалим што ме боље не познајете па ми не би оваква писма писали.

X. Што се богатства тиче ја сам све жртвовао: имање, оца, мајку, сестрицу и братића који труну по казаматима. Не, за љубав богатања већ за љубав правде и слободе и своје отаџбине.

Уосталом нисам дужан од Вас никаквих информација нити наређења примати јер ми никаквим документима не потврдисте Ваше опуномоћење као изасланика од стране Врховне команде, нити пак материјално помогосте, а по старешинству моја чета је прва организована још кад Ви нисте ни мислили да дођете у Србију.

Мада је очигледно лажан и срачунат на то да се по могућству извуче из затвора или бар спасе главу, ипак ћемо овде поменути исказ попа — војводе Димитрија Димитријевића „поп Мите комите“, дат на слушању у Нишу 23. септембра 1917. године.⁷³ О овом периоду припрема за устанак он, разумљиво, сву кривицу за устанак пребацује на другог, углавном на Пећанца с којим је и иначе био у крвној завади. Он каже да је Пећанац рекао како му је у Солуну стављено у дужност да „ако у Србији има још преосталог народа дигне се са њим устанак“. Датум устанка Пећанац је, наводно задржао за себе и требало га је објавити када добије инструкције од Врховне команде. Знак за побуну биле би машале упаљене у срезу јабланичком: на Петровцу, Мркоњском, Туларском, Сјаринском, и Тупалском вису. Димитријевић је даље рекао да су он и војвода Милинко Влаховић у другој половини новембра крстарили по горњој Јабланици по општинама Туларској и Реткоцерској, где су држали састанке, мање зборове и вршили организацију, па и неке мање акције против бугарских патрола. Што је најинтересантније, Димитријевић каже да је капетан Влаховић 23. децембра био преобучен у арнаутско одело у самој Приштини да би проверио вести са фронта.

Даље помиње и Бугарина Ђорђа Кенефа који је дошао у четнике 17. јануара, мада је Димитријевић и рани-

⁷³ЦДИА Софија.

је имао везу са њим, и то са некаквом љубавницом, па чак да су се њих двојица тада и побратимили. Димитријевић даље каже да је цео Јабланички одред 21. јануара ишао у госте командиру бугарске страже у Медвеђи неком Златану.

У дневнику Тошка Влаховића⁷⁴ који почиње око половине јануара 1917. први значајни датум је 28. јануар, када су се у селу Вичи састали сви (Пећанац, Војиновић и четници из Црне Горе). Пећанац је одмах почео да напада Тошка Влаховића и Јована Радовића зашто су дозволили да Војиновић у Великој Плани зароби 17. јануара оне бугарске војнике. Ови су се правдали да се Пећанац мало удаљио од њих; уосталом, и он сам зна добро да ни он са Војиновићем не може за неке ствари да изађе на крај, па како ли ће тек они. Иначе се за то време ова црногорска група свуда креће са Војиновићем.

И Војиновић у своме дневнику помиње састанак у селу Топоници са Пећанцем и осталим, одржан 28. јануара, али на свој несрећан лаконски начин: „Дошао у Горњу Топоницу у зору и ту се састао са Пећанцем“.

Међутим, по другим изворима — Дерок на пример — то је био важан састанак. Ту је поп Димитријевић каснији војвода јабланички, одржао жесток говор, захтевајући да се одмах објави устанак. Пећанац упорно остаје при своме — устанак се не може објавити. Димитријевић га тада јавно и пред свима назива кукавицом. Већина осталих војвода, међу којима и Војиновић, били су на страни Димитријевића. Но, Пећанац је ипак разбио сва њихова настојања. О томе Дерок каже ово: „... али Пећанац је категорички одбио и у томе успео приликом гласања, јер четовође нису могле да се сложе у погледу времена за почетак устанка иако су га желели“.

Исти Дерок каже мало даље да „Пећанац оставља рад на ширењу организације или га је бар хтео обуставити. Само, да ли је то сада било могуће?“⁷⁵

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Дерок, 18

И збиља, да ли је то сада било могућно? Народ је не само спреман да се побуни, не само што се одмеће у шуме и образује чете, него већ почиње и отворено да се бори. Пре званичног проглашења устанка забележен је читав низ борби, и то поред оних Војиновићевих које су већ поменуте. 16. октобра је била борба код Грејача.⁷⁶ 25. октобра била је борба код Ртња.⁷⁷ 2. новембра се четовођа Мика Моравац бори са Бугарима на Морави код Мрамора. 10. новембра четовођа Милош Ђуровић води борбу у срезу јабланичком.⁷⁸ 15. новембра сам Пећанац каже да је водио борбу код села Петровца (ваљда у срезу лесковачком) „уз губитке са обадве стране“.⁷⁹ 22. новембра четовођа Тодор Митић-Слишанче води борбу под планином Кукавицом, где је „непријатељ претрпео велике губитке.“ 12. децембра Јеротије Бенадић, четовођа, бори се у Јанковој клисури. 22. децембра у борби код Велике Планае у Топлици заробљено је 6 Бугара. 3. јануара у селу Гајтану, под Раданом, води се цео дан борба између комита којима командује капетан Милинко Влаховић⁸⁰ и Бугара где „непријатељ има вели-

⁷⁶За ову борбу се каже да ју је водио четовођа Милан Дечански, Србин из Баната — официр аустријске војске, но, који је 1916 пребегао устаницима и узео надимак „Дечански“, пошто је био пореклом из околине Дечана. Прва чета Дечанскога састојала се од 30 бораца — Банаћана досељених на југ Србије. Према неким подацима он је са том четом отишао у правцу Сокобање већ новембра 1916. Пећанац, пак, тврди да га је тамо послао тек 5. јануара 1917. Према томе, ову борбу можда није водио Дечански него неко други. — Дечански је иначе погинуо на Јастребцу у јесен 1917.

⁷⁷Све су ово Пећанчеви подаци. Он тврди да је ову борбу водио неки „Хајдук-Вељко“. Пећанац је то вероватно чуо преко других јер он не само у оно време него ни дуго касније, па ни после рата, није ништа знао о борбама Богољуба Милетића и осталих у источној Србији.

⁷⁸У тој борби је убијен бугарски срески начелник — „велики душманин Срба“.

⁷⁹АВИИ.

⁸⁰Мада је коначна организација комитских чета и подела на рејоне и војводе извршена тек 9. фебруара 1917. у Обилићу, ипак је, као што се види, Милинко Влаховић свој рејон Јабланице доbio и раније. Интересантно је да Пећанац помиње два састанка у

ке губитке“. 9. јануара Дечански се бори на Дрвену
7. фебруара забележена је једна борба код Куршумлије.

На почетку 1917, јануара и фебруара, покрет све
више добија устаничке размере. 3. јануара капетан
Влаховић, командант Јабланичког одреда, јавља се из
села Тулара из Горње Јабланице: „Ствари иду тако да
се боље пожелети не може. Организација потпуно из-
вршена. свак је на своме месту. Оружја и муниције
доста... Четника имам сувише и просто не знам шта
ћу са њима. Сваки дан их растурам у патроле, а они
се све више множе... Шпијуне шаљемо за Америку“⁸¹
Влаховић даље јавља да је послао четовођу Милорада
Перовића на југ да око Куманова хвата везу са војво-
дом Јованом Довезенским. Предлаже да он лично иде
на солунски фронт те да отуда донесе новца у коме
је била толика оскудица. Јавља да је преговарао са
„Арнаутима“ преко Тулара и све иде добро, у слози је
са њима и тако је потпуно обезбедио леђа.⁸² Да би

Обићићу: први на коме је извршена организација и други, где се
гласало о устанку. Но, то касније и сам он оспорава. Уосталом,
документ о организацији устаничког подручја носи датум 9. II
1917. Свакако је, међутим, тачно да је Милинко Влаховић на не-
ком другом састанку, можда у Коњувцу, у међувремену био поста-
вљен за команданта Јабланичког одреда.

⁸¹АВИИ.

⁸²На сарадњу са Шиптарима много су полагале не само оку-
пационе власти кад год им је требало да угуше устанак, него и
саме устаничке вође које су хтеле тако да се обезбеде с леђа и
олакшају своју фронталну борбу према окупационим снагама. Као
што је познато, устаничка територија се са Шиптарима граничила
на дугој линији од Копанника па до Големог Села близу Врања. У
почетку су Шиптари били неодлучни, чекајући да виде како ће се
ствари развијати, но, ипак се може рећи да су били више накло-
њени устаницима. Међутим, на жалост, чим је велика војска уда-
рила на ослобођену устаничку територију, и они су без двоумље-
ња ударили с леђа, руководећи се највише разлозима пљачке. Та-
ко је њихова улога у угушењу устанка била веома видна. Устани-
ци су, међутим, за цело време рачунали не само на њихову неут-
ралност, него и на помоћ, па чак да и сами Шиптари дигну устан-
ак чему су се стално надали очекујући сваку вест и сваки пуцањ
са те стране.

учврстио везе са Шиптарима и да би нешто више сазнао о бугарској позадини, нарочито о солунском фронту. Влаховић даље јавља да је чак лично ишао у Приштину.

Јабланички одред је већ био веома бројан и моћан. У том крају је била у почетку успостављена нека врста примирја између комита и Бугара. Кроз села су сваки својим правцем мирно пролазили четници и Бугари — нико никога није дирао. Једнога дана су чак поручили бугарском команданту у Медвеђи, да ће одред доћи право у ту варошицу те да се главом није шалио да нешто предузима. И, збиља, мало после је друмом наишао Јабланички комитски одред, постројен у колону двојних редова; на челу је марширао поп Димитријевић, а поред колоне је ишао и командовао Милинко Влаховић у комплетној униформи српског капетана. Сав народ је изишао на улицу и весељу није било краја. Комите су сад поручиле и вечеру код меснога кмета који је шуровао са Бугарима. На тој вечери заједно са њима била је и сва бугарска посада — 15 војника са једним наредником. Наредник је био приморан да и сам држи здравцу, те је кратко рекао: „Дајбоже да се све ово брзо сврши и да свак оде својој кући. Нека вам је срећна работа!“⁸³

Јабланичким одредом је командовао Милинко Влаховић али је руководећу улогу имао и поп Димитријевић који се прво потписивао као „организатор“, а затим као „начелник Штаба Јабланичког одреда“, но увек „војвода“. Та комбинација се показала као веома срећна; храбри, али и жустри Димитријевић одлично се допуњавао са разборитим и далековидим војником какав је био Влаховић. Њихов одред је био један од најактивнијих. Нису се ограничавали само на јабланички срез, него су организацију ширили на све стране, покушавали да продру међу Шиптаре, али су нарочито дејствовали према југу, уз Мораву и према Македонији. Према једном Влаховићевом извештају, 4. фебруара је одред толико нарастао, да се делио у две

⁸³Поповић 8.

чете: командир прве је потпоручник Димитрије Беровић из Доброга Дола, а друге потпоручник Милић Лакићевић из Тулара. 6. фебруара Влаховић је издао наредбу да се у сваком селу на подручју Јабланичког одреда образују месне чете од по 15 људи, углавном да одржавају ред и чувају стражу. Свака чета да има свога старешину. Око тога ко ће бити старешина („главарство“) „не отимати се јер то шкоди“. Чете да одреде своје курире који ће са одредом и другим четама по селима одржавати везе. Сваком издајници — смрт. Даље се у том наређењу каже: „непријатељ је изнемогао и не може нам ништа...“ Истога дана Влаховић извештава Пећанца да су му дошла чак из Приштине два Шиптара (један је Бајрам Говор) на преговоре. Иначе је „одушевљење у народу велико. Свак гори од жеље да умре на дому“. Извештај је опет писан из Горње Јабланице. 7. фебруара се јабланички четовођа Синадин Јанковић из Медвеђе налази са 22 комите на положају код Петровца, северно од Лесковца, и јавља да је у Лебене стигла „наборна комисија“ са 13 „добрих за јахање коња“ и пита да ли да пожури да их ухвати док Бугари нису побегли. Иначе „народ је одушевљен“.⁸⁴

Слична је ситуација и у другим рејонима. Већ поменути четовођа Ракочевић јавља 2. фебруара из Доброг Дола „господину Косанчићу“ (изгледа да је то у прво време било Пећанчево конспиративно име) да је ред добар и да нико од позваних не иде на регрутацију. Милан Дечански се 8 фебруара са четом налази већ у моравском срезу испод Малог Јастрепца, а јавља се из села Породина. Но, његов извештај није тако охрабрујући као они који стижу из планинских крајева. „Ово је народ врло уплашен“, — вели Дечански, — „што више силазим у равницу све више су изгубили дух српски.“ Истога дана писао је извештај и Јеротије Ђенадић из села Бресничиха у Топлици. На извештају се у горњем левом углу налази штамбиљ (све војводе, па чак и четовође, имале су своје штамбиље) на коме

⁸⁴АВИИ.

пише: „Јастребачки, комитски одред Јеротија.“ Јеротије јавља да се у Топлици, у селима испод Јастрепца, налази један аустријски батаљон, моли за помоћ, но он полази на Швабе „овога часа са онолико колико имам војника.“⁸⁵

Све ово вреће, организовање и припремање побуне, чарке па и веће борбе што су се као пламен шириле по поробљеној српској земљи, нису измакли из вида окупационих бугарских власти. Шта више, све су их више забрињавали и изазивали одговарајуће противмере које су се састојале у пајачању гарнизона, потерама и другим акцијама.

Ево у првом реду како је тај период оценио пуковник Протогеров, командант Моравске војно-инспекцијске области у свом рапорту штабу команде оперативне војске у Ћустендилу 25. III 1917.

Покрет који се појавио у Моравској области није нов и изолован догађај, већ једна карика другог већег, по својој замисли и организацији покрета који се простире ван граница области и обухвата целу бив. Србију. Специјално за Моравску инспекцијону област овај се покрет може поделити на три периода:

а) Први период почиње после окупације области и траје негде до средине месеца септембра 1916 године. У то време интелегентни и бујни Срби који су остали овде и успели да се сакрију од интернације у унутрашњости бив. Србије, заједно са осталим члановима српске шовинистичке организације Црна рука и Народна одбрана, сакуљају се, врше размену мисли и почињу да се освешћују. Затим се њима присаједињују и они који су побегли из депоа или остали у Србији као болесни — бивши војници и официри који уливају једно ново струјање енергије и жеље за борбу и ослобођење. У том периоду врши се размена мисли и предлога између расејаних у разним крајевима незадовољних српских патриота. Јак доказ за ово претстављају подаци откривени у процесу бр. 1683/1916 године на Моравском преком суду, пре пис рапорта начелника полициске секције. Нажалост, тај суд прекинуо је процес због недостатка доказа чиме је дао још један потстрек незадовољним Србима у даљим њиховим наводима. Из тих података видело се како су се поједини незадовољни Срби организовали у мале чете, било ради личне сигурности или да би наносили штете етапној и позадинској служби у области, са јасним циљем да омету редовно управљање. То су били бујни и очај-

⁸⁵АВИИ.

ни људи, за сада мање опасни, зато што нису организовали, али који су се спремали и постепено циљали ка стварању једне јавне организације. Њихова изолованост и почетна слабост створила је субјектне у области да су то разбојници, а не идејни борци (на пример Наредба бр. 57 од 26 IX 1916 године издата од области).

б) Друга стапа почиње средином месеца септембра 1916 године, и завршава се превременим објављивањем устанка око 20 до 22 фебруара 1917 године У том периоду и покрет добија форму не као разбојнички већ као покрет са политичким и војним циљевима. Тај период је карактеристичан као период пропаганде: путем говора, терора и убеђивања, и као период организовања једног устанка у целој области. У томе периоду примећено је да духови оживљавају и јачају наде да потхрањују и на неким местима примећују се и јавни шовинистички испади. Као доказ за то постоје званични документи — наредбе области, рапорти официра и административних власти, појављивање великих и организованих чета, руковођених од бивших српских официра, учитеља и свештеника; појављивање агитатора који делују смелије, поједини сукоби између трупа и чета, заробљавање и разорување појединих заробљеника стражара или мањих војних команди.

в) Трећи период почиње од 23 фебруара 1917 године (ова; се датум отприлике поклапа са 8 и 9 фебруаром кад је у Обилићу донета одлука за дизање устанка), од тренутка када се прикупља преко комисија сво мушко становништво од 18 до 45 година, способно за рад, и тај период још није завршен.⁸⁶

На раздобљу 1916/1917. године, у одељењу војно-полицијске секције штаба бугарске оперативне армије у Ћустендилу, све више се стичу узнемиравајуће вести о растућој четничкој организацији и припремама за устанак у моравском крају. Ти извештаји, које прибирају месни војни команданти, делом лично, а делом преко својих шпијуна по селима, препуни су нетачности, како у погледу имена устаничких вођа, тако и њиховог рада и кретања, а и сами су циљевни устанка Бугарима још нејасни. Међутим, основно и најважније у њима добија све одређеније контуре: долазак Пећанца са Солуна и његов рад на организовању чета на десној обали Топлице, крстарење и борбе немирног и силовитог Војиновића по копаоничком крају и на левој обали Топлице, немир и комешање, што се почиње све јаче осећати и у осталим крајевима поробљене Србије,

⁸⁶ВИА Софија.

и које се изражава у тајним и свакодневним састанцима по селима и раскршћима.

Међутим, штаб Моравске војно-инспекционе области и његов командант генерал Кутинчев, поводом свих тих узнемиравајућих вести бугарске обавештајне службе, послали су штабу оперативне армије извештај по питању појаве српских чета у моравској области.⁸⁷ У том извештају (због кога је касније, по избијању устанка, био смењен са положаја и пензионисан) он, између осталог, каже:

Извештавам штаб Оперативне армије да су обавештења о појавима српских чета у моравском крају очигледно преувеличана и прецењена. Досада није било случајева појављивања организационих чета . . . Што се тиче претресања области, мојим извештајима бр. 5792 и 6617 текуће године имао сам прилику да обавестим штаб Оперативне армије да је то била једна од мојих основних брига и задаћа и да осим општег претресања у већим оквирима кроз месеце децембар, јануар, март, и кроз август ове године, увек повезано са масовним интернирањем неповерљивих елемената, стално вршимо и делимична претресања и интернирања. Ова претресања и интернирања нису прекинута већ се настављају и сада.

Но, и војно-обавештајна служба не попушта јер су, уосталом, подаци о растућој снази српских чета сваки даном били све евидентнији. Потпуковник Ракаров, шеф обавештајне службе при штабу оперативне армије, излаже у своме рапорту од 24. децембра 1916. своја обавештења о четничкој организацији, о чему је он обавестио и команданта Моравске војно-инспекционе области.⁸⁸ НАТО је овај други, на жалост, одговорно да су те процене преувеличане и прецењене и као доказ Ракаров наводи сукобе бугарске војске са четницима, (које смо ми већ раније поменули). Аустријске војне власти су ову ствар на своме терену озбиљно схватиле, појачале су своје војне снаге, становништво се тамо ужурбано разоружава итд., док се код Бугара све то заоставља. Ракаров завршава свој рапорт овако: „Као што се види из овога рапорта, агитација међу српским

⁸⁷ ВИА Софија.

⁸⁸ Исто.

становништвом у Моравској области и организација чета војводе Косте и његових помагача узели су доста озбиљне размере . . . ! ”

У једном акту команданта Другог ополченског пука потпуковника Искрова начелнику Моравске војно-инспекционе области који, на жалост није датиран, каже се да му сеоски кметови и грађани изјављују да неће смети да се јаве регрутним комисијама пошто им је тако наређено од четничке организације, тј. да ће они који се буду јавили комисији бити побијени, а куће запаљене.⁸⁹

Потпуковник Ракаров, у допуну свог раније цитираног извештаја од 24. децембра, шаље штабу бугарске армије 11. јануара 1917. допунски рапорт, у коме даје нове податке о припремама српских месних организација и њиховој устаничкој активности.⁹⁰ Он прво помиње неки састанак у селу Радевцу, лебански срез, на коме су војвода Димитријевић и капетан Влаховић одржали говор, извршили организацију и најзад направили двојне спискове борачког становништва. Даље се говори о дејству ове двојице војвода према шиптарском становништву преко границе, о растурању огласа потписаних од Есад-паше, па чак и о путу Влаховића за Приштину. На крају рапорта Ракаров говори о новим својим агентима које шаље по моравској области.

Поручник Арезанов, командант Куршумлије, ставио је 8. II 1917. забелешку о саслушању Ђорђа Кенефа, бугарског стражара, о његовом бављењу у Добром Долу (срез Куршумлија) и Реткоцеру (срез Лебана), и сусрету и разговорима са четама и њиховим вођама. Он каже да је 1. фебруара стигао у село Реткоцер и да га је тамо своје војвода поп Димитрије Димитријевић са 12 четника, док је други део Јабланичког одреда са капетаном Влаховићем и 30 четника био у Туларима. Кенеф је даље рекао да се он добровољно јавио да буде четник (изгледа да је то и било тако а да је он у Реткоцер дошао и провео неколико дана заједно са неком својом љу-

⁸⁹ ВИА Софија.

⁹⁰ Исто

бавницом). Војвода Димитријевић казао му је даље да имају три чете (ваљда у самом Јабланичком одреду) и да две броје по 120 људи, а трећа 220. Највећи број сељака у том крају добио је пушке, муницију и бомбе, а целокупно становништво је организовано и готово за устанак.

И сам генерал Кутинчев увиђа 9. фебруара 1917. да су ствари озбиљне и у наредби команданту Другог ополченског пука каже: „У куршумлиској, прокупачкој и лебанској околини учестали су случајеви дрских напада на наше власти од стране неких месних разбојничких банди које су се толико осмелиле, да нападају наше стражаре и војнике и одвлаче наше чиновнике“, и у вези с тим наређују најстроже мере против побуњеника.⁹¹

Распоред и снага бугарских јединица на устаничкој територији види се из извештаја п.пуковника Изклова команданту Моравске војно-инспекциске области, на дан 8. фебруара 1917. Тај извештај, у изводима, гласи:

Јављам Вам гос. генерале, да је гоњење разбојничких банди у куршумлиском, прокупачком и лебанском крају остављено команданту I батаљона који располаже: једном четом у Куршумлији која чува и границу; два вода, појачана са 38 људи у граду Прокупљу; једним водом у Житном Потоку и два вода појачана са 40 људи у Лебани; а као општа подршка 19 овог месеца стиже у град Прокупље митраљески ескадран, а у град Лебани 12 коњаника.

У гоњењу разбојничких банди досада је извршено следеће:

У циљу гоњења и уништења чете Косте Пећанца била је послата око села Блажева једна јединица од 100 људи под руководством командира друге чете поручника Аризанова, која је помоћу аустријских јединица могла да уништи један велики део чете. Међутим, Пећанац се повукао (вероватно се ради о Војиновићу) на југ према лебанском крају. Због те чете око села Блажева и због тога што су нека села снабдевала неке четнике храном, наредио сам екзекуцију неколико села око Блажева.

Поводом ових гоњења са једне стране, а с друге, ради лакшег снабдевања, уместо да се смањују, четничке јединице су се повећавале, раздвајајући се на мале групе да би се са једне стране лакше браниле, а са друге да би изгледало како их има свуда.

⁹¹ ВИА Софија

Нарочито сада у Лебанском срезу раздвојиле су се на мале групе и када се шаљу патроле и команде на њих, оне се јављају са разних страна и спречавају ватром наше јединице, због чега је потребно да се шаљу друге јаче јединице. Али док оне стигну на место, четници се јављају већ са другог правца. На тај начин, пошто их још подржава и становништво, отежава се њихова ликвидација.

У задње време код становништва се агитује да се не јавља и не одлази у бугарску војску већ да се иде у четнике. Начин на који се четници прогањају од стране центра у Куршумлији, Прокупљу, Житном Потоку и Лебанима не даје жељени резултат због чега треба употребити други начин, наиме, претресање тих срезова.

Зато треба припремити план према коме би неколико јачих јединица почело претрес од границе код Сталаћа и наставиле према југу, претресајући детаљно све планине, шуме кошаре и најдељтаљније редом сва села. У том циљу треба издати нарочита наређења. Но, у садашњем тренутку је то немогућно зато што се с једне стране, регрутују људи и у сваком гарнизону треба да има по 30 до 40 војника, а с друге, управо сада се допуњује пук.⁹²

Мало затим генерал Кутинчев у своме писму штабу оперативне армије у Ћустендилу од 20. фебруара 1917. дословно каже:

Обавештавам вас да је од две недеље наовамо, откако су предузете мере да се становништво мушко јави регрутним комисијама, забележена отворена активност комитских чета, које су се од новембра прошле године појавиле у околини Куршумлије, Лебана и Прокупља. Та њихова активност састоји се у заробљавању и одвођењу шумара, убијању полицијских пристава и заробљавању појединих наших војника и стражара, што се десило више пута, у отварању ватре на наше чиновнике и патроле у убијању кметова и других службеника, које они сматрају да су нама одани; у агитацији међу становништвом да се не јавља регрутним комисијама; у прекидању телеграфских и телефонских веза и најзад у напади на сеоске општинске канцеларије да би се докопали и уништили регрутни спискови. Због недовољног броја и јачине окупационе војске — у та три среза засада има три чете које имају свакодневно врло велике расходе и једва остаје по 30 до 40 слободних војника који се шаљу да гоне комитске чете, иако сам тражио не једанпут да се пошаље појачање да би се прехухитрило могућно ширење четничког покрета — инсистирам да се одмах испрати цео један опсративни пук или, ако је то немогућно, сва-

⁹² Исто.

како два пуна ратна батаљона да би се ефикасније могла претресати села и да се појача ауторитет власти пре наступања пролећа.⁹³

Већ 21. фебруара исти генерал Кутинчев у заповести команданту Деветог маршевског пука у Пожаревцу, команданту Једанаестог ополченског пука у Нишу и командату Нишког гарнизона даје упутства и предвиђа читав низ војних мера према устаницима. Наводимо изводе из тих упутстава.

Према подацима којима располаже штаб области, разбојништво се појачава и узима значајне размере у неким срезovima Нишког округа, где је имало случајева да неки разбојници у организованим бандама нападају наше патроле и конвоје као и да одводе поједине војнике или стражаре. Заједно са тим међу становништвом се пропагира од стране злонамерника да се не покова нарадбама власти како за реквизицију тако и за регруте.⁹⁴

Но, за то је већ касно. Судбоносни догађаји су већ на видику.

3. САСТАНАК У ОБИЛИЋУ 8-9. ФЕБРУАРА 1917. И ОДЛУКА О ДИЗАЊУ УСТАНКА. ОРГАНИЗАЦИОНА И МАТЕРИЈАЛНА ПИТАЊА

На дан 8. и 9. фебруара 1917. одржан је у селу Обилићу, у Пустој Реци, збор на коме је, према неким подацима, присуствовало око 300 устаничких вођа са целог југа Србије. Ко није могао да дође лично послао је свог опуномоћеног представника. Као што се види из заосталих података, ту су углавном решавана три питања: организациона, питање подизања зајма од народа и, најзад, да ли да се диже устанак или не.

По питању организације устаничке територије, о чему је решавано 8. фебруара, сачуван је записник који ћемо цитирати.

Рађено 8. II 1971.
Положај

⁹³ Исто

⁹⁴ Исто.

I. Данас је извршена концентрација свих среских чета у привременој заробљеној Краљевини Србији, где су дошле по наређењу војводе К. Пећанца

II. На данашњем састанку има да се утврди и створи план за цео будући рад и прошири организација у територији целокупне Краљевине Србије.

III. Да се одреде сектори крајева где ће које одељење опери сати и командовати и у ком правцу; да се одреде старешине у тим крајевима, који ће командовати као и одговорност сносити.

IV. Пошто су сада настали критични моменти за земљу, нашу отаџбину, као и за наш покрет, на овом састанку да се утврди и реши програм целокупног нашег будућег рада, као и на какав би се начин спасло хиљадама наших обвезника од интернирања и какви су кораци предузети према непријатељу поводом интернирања.

V. О распореду целе концентрације као и свима горе изложеним питањима имају право решити под претседништвом Косте Пећанца, ова господа:

1. — Капетан I класе Милинко Влаховић, родом из Ровца у Црној Гори, а сада командант „Јабланичког комитског одреда“.

2. — Потпоручник Коста Војиновић Косовац, родом из Вучитрна, а сада командант „Ибарско-копаоничког комитског одреда“.

3. — Војвода Димитрије Димитријевић, свештеник родом из Ђаковице, досадашњи организатор, начелник Штаба Јабланичког одреда.

4. — Професор Јован Радовић, из Мораче — Црна Гора, помоћник (мобилизације) војводе К. Пећанца.

5. — Глигорије Којашевић, свештеник из Књажевца, родом из Скадра четнички свештеник.

6. — Милан Дрљевић, студент права, родом из Мораче, Црна Гора, ђак-наредник, ађутант војводе Косте Пећанца.

7. — Тошко Влаховић, филозоф, административни помоћник Косте Пећанца.

8. — Синадин Јанковић, наредник из Медвеђе, сада четсвођа у Лесковачком рејону.

9. — Милић Лакићевић, потпоручник из Тулара, командир II чете Јабланичког комитског одреда.

10. — Димитрије Беговић, потпоручник из Доброга Дола командир прве чете Јабланичког комитског одреда.

11. — Ђорђе Кенеф, из Хардула, добричка околина, командант официр шеф тајне бугарске полиције за округ Врањски и Топлички.

12. — Рамадан Азировић, бивши наредник бугарске жандармерије у Приштини, а сада ађутант команданта Јабланичког комитског одреда, командир квартирске страже, родом из Приштине.

13. — Милош Ђуровић, командир Иванкулског одељења.

14. — Ђорђе Белојевић, наредник из Црне Горе.

Овај предлог поднео је г. војвода Коста Пећанац поменутој госпођи на решавање.

Сви поменути чланови на данашњем скупу донели су на предлог војводе Пећанца следеће решење:

1. — Рад организације има се даље продужити и ширити не презајући од опасности.

2. — Пошто се сам народ изјаснио да неће ићи на градску регрутацију, то смо наредили свим обвезницима да никако не слеђују позиву него, пошто имају оружје, имају се сви наоружати, образовати сеоске чете, склањати се од непријатеља и чекати даље наређење.

3. — Пошто је организација извршена са леве стране Мораве, решили смо да се пошаљу чете на десну страну Мораве и то једна у пиротску околину, а друга у Крајину. Ове чете имаће свака по 25 војника и образоваће два одреда који ће се звати „Пиротски комитски одред“, седиште Пирот, а други „Крајински комитски одред“, седиште Зајечар. За команданта Пиротског одреда једногласно је изабран г. Јован Радовић, професор. За команданта Крајинског одреда акламацијом је изабран г. Тошко Влаховић, филозоф.

4. — Под управом Централног комитета налазе се сва четири одреда којима се данас одређују тачни рејони дејства, кретања, рада и командовања.⁹⁵

⁹⁵ Није јасно шта је у овом устанку представљао Централни комитет. Можда је био замишљен као колективно тело, састављено од најмање пет главних устаничких војвода, али као такав доцније уопште није функционисао. У сваком случају доцније се свео на Пећанца и његов одред који се звао „Централни комитски одред“ и коме је Пећанац био шеф. На тај начин Централни комитет је остао за све време трајања устанка празна форма, никакве одлуке није доносио, чак се доцније све ређе помиње.

А. — Централни комитски одред г. војводе Косте Пећанца има под својом непосредном управом Косаонички срез, осим Луковске, Блажевске, Жучке, Добродолске и Иванкулске општине; Прокупачки срез осим Трбуњске и Блацке општине, цео Добрички срез; Моравски срез са леве стране Мораве целу нишку околину као и Алексиначки и Лапски срез.

Б. — Ибарско-копаонички комитски одред г. војводе Косте Војиновића-Косовца држи под својом управом од Косаоничког среза општину Луковску, Блажевску и Жучку, од Прокупачког среза општине Трбуњску и Блацку; западно од Лапског среза и Алексиначког среза и на север левом обалом Мораве што се најдаље може.

В. — Јабланички комитски одред капетана г. Милинка Влаховића од Косаоничког среза Добри Дол и Иван Кулу, цео Јабланички срез, цео Ѓиљански округ, докле се најдаље може целу леву страну реке Мораве од Добричког среза па до утока

Следују потписи: Пећанац, Војиновић, Милинко Влаховић, поп Димитријевић, Јован Радошић, Тошко Влаховић, Милан Дрљевић, Синадин Јанковић, поп Којашевић, Милош Ђуровић, Ђорђе Белојевић, Рамадан Азировић и Ђорђе Кенеф.

Истогa дана, 8 фебруара, одлучено је и питање зајма. Решење о том зајму гласи:

На предлог Централног комитета а у сагласности са командантима одреда решили смо једногласно да закључимо један зајам од 50.000 динара од могућних трговаца Краљевине Србије, за издржавање свих чета у Краљевини Србије с тим да се на сваку суму изда признаница са потписом дотичног команданта одреда или шефа Централног комитета коју ће суму зајмодавцима враћати српска држава или од новца добијеног од непријатеља, или од непријатељских шпијуна и агената при општем устанку, јер се овај новац не би имао да сматра (својина) појединца, него државни и од њега би се првенствено имао исплатити зајам.

Пошто за ових четири до пет месеци није се направило више од 5.000 дуга него је сав трошак измириван од убијених шпијуна, агената и лопова а код којих се налазила по извесна сума новца, а већином те суме биле су од наших оштећених грађана које би им требало вратити по закону, али се то није могло због издржавања чета, стога ће сви команданти рејона имати списак стрељаних лица и колико је код кога нађено новца, као и чији је, те ће се према томе рачунати да је од тих лаца узет новац на зајам.

Сваки одред да заведе новчану књигу примања и издавања како би се све могло правдати.

Ако се укаже прилика за већу суму од горе предвиђене то може учинити командант дотичног одреда само по одобрењу шефа Централног комитета.

Решења су потписали: Пећанац, поп Димитријевић, Војиновић, Радовић и оба брата Влаховића.

Сурдуличне реке, прећи на десну страну Мораве на левом страном Сурдуличне реке у правцу тромеђе по могућности у прешевски и кумановски крај.

Г. — Пиротски комитетски одред г. Јована Радовића Пиротски округ, источни део Нишкога округа, југоисточни део Врањског округа, десном обалом Мораве и десном обалом Сурдуличке реке.

Д. — Крајински одред територију између Мораве, Дунава и Тимока.

Следећег дана, 9. фебруара, заседање је настављено и донета је следећа важна наредба:

Н А Р Е Д Б А

Централни комитет у сагласности са командантима комитских одреда на својој седници од 9 фебруара 1917 прописује следећа правила о начину операција и о смртним казнама над кривцима на основу ратног закона Краљевине Србије.

1. — Ниједан вођа чете не сме извршити смртну казну над кривцима из народа без наређења команданта одреда изузев слушаја бекства или оружаног отпора кривца.

2. — Сваки вођа одељења има право стрелјати четника који одриче послушност или учини какво злочиначко дело, као и за одвајање од чете без одобрења надлежног старешине.

3. — За стрелјање кривца потребна је писмена оптужба са потписом најмање три поштена грађанина који у име села оптужују за издају своје домовине. Ратни комитски суд, образован од три лица из штаба дотичног одреда под претседништвом команданта одреда, на основу поднесених доказа донеће осуду у сагласности са ратним законом Краљевине Србије о чему се мора имати записник са потписом Комитског ратног суда.

4. — Ниједан старешина одељења не сме пропустити више од осам дана да не реферише претпостављеном команданту о стању у подручном му рејону иначе ће бити кажњен одузимањем старешинства. Исто тако не сме ниједан старешина прелазити у рејон других старешина одељења или одреда ради вршења одређене му дужности, али дужан је реферисати своје команданту и суседним рејонским старешинама о свему о чему поуздано дозна да иде на штету опште ствари и дотичног му рејона.

5. — За најмању ситуацију насилно одузету становништву од стране четника одговорно лице да се разоружа и уз спроводни акт доведе надлежном команданту одреда на осуду. Сваком старешини и четнику дужност је штитити част и достојанство и понос становништва кроз које пролази, а сами четници и старешине треба да својим понашањем и животом претстављају савршенства морала.

6. — Сваки четник мора отсада имати објаву потврђену потписом и печатом надлежног команданта одреда коју мора најбрижљивије чувати и на захтев старешине ма кога одреда показати.

Наредбу су потписали: Пећанац, Миљинко Влаховић, Војновић, Јован Радовић и Тошко Влаховић.⁹⁶

⁹⁶Цитирани документи и одлуке донете 8. и 9. фебруара у Обилићу налазе се у оригиналу у Централном државном историјском архиву у Софији.

Чудно је и контрадикторно држање Косте Пећанца на овом састанку и уопште по најважнијем питању које је решавано на њему: устанак или не. Док се подаци те врсте не налазе, или бар не у таквом необичном обиму, на другим местима по архивама, они се налазе баш у личним Пећанчевим изјавама датим после рата. Његове директиве биле су јасне: никакав устанак него само четничка организација (па и она тајна) која ће ступити у дејство тек кад Бугари почну да одступају и наша војска буде већ „негде око Скопља“. Но, у међувремену дешава се још нешто. У својој изјави датој пред Анкетним одбором 10. августа 1919. у Лесковцу, као и у свом извештају (првом) Врховној команди, датој у Београду 20. децембра 1918. Пећанац то дословно овако описује:

Трећег јануара 1917 добих, нажалост, податке из Ниша да је Румунија капитулирала, у Русији збачен цар, Грци се побунили, Солунски фронт коначно пропао (!), те сам дошао до закључка да је мој задатак промашио циљем те сам обуставио организацију народних чета за устанак.

То је други битан момент у његовом раду око устанка — најпре је био за организацију чета и припреме за устанак кад офанзива — коју је он убрзо очекивао — крене са Солуна, но без икакве оружане акције до тада; сада, пак, уплашен нападним развојем догађаја, није више ни за организацију, хтео би да све легне и да се бар привремено смири. Међутим, ношен народном бујном која му више не да ни да се осврне, Пећанац упада у вртлог и издаје најконтрадикторнија наређења.

Он је несумњиво издавао наредбе да се не иде на бугарску регрутацију — у том питању био је недвосмислен. Ово је мислио у време кад је још веровао у брзу и скору акцију са солунског фронта, а вероватно још и зато што је у односу на ту регрутацију постајала у народу таква једнодушност и решеност да се нико није смео усудити да нешто супротно макар и помене. Међутим, откако је добио оне, малопре поменуте — уосталом нетачне лоше вести, Пећанац све те наредбе даје на нео-

бичан начин 4. фебруара издаје наредбу општини Доње Коњувце у којој каже да нико не треба да иде на регрутацију, но исто тако, да борбе са Бугарима не сме бити, него да се сви „Бугарима уклањају“. Вероватно из тога је времена и његова наредба свим обвезницима средова косаоничког, прокупачког и добричког која гласи:

Пошто сте одрекли позив на регрутацију бугарским властима и велина од вас налази се по шумама, то наређујем: ниједног бугарског војника, чиновника или било ког службеника не смеете дирати. Ако сретнете Бугаре па чак ако они и пуцају на вас, ви не смеете ни у ком случају пуцати иначе ће бити од моје стране стрељан сваки онај који ову моју наредбу прекорачи. А ја ћу све могуће радити код Бугара да се дође до нашег спасења, јер су иначе Бугари нама учинили од дана освајања наше отаџбине па до данас много добротe (!) па су у стању да и даље чине сваку доброту.⁹⁷

И друга слична наредба председницима општина:

Нико да се не јавља регрутној комисији која ће бити 17 фебруара . . . Бугари немају разлога да нас траже и хватају, јер ми досада ниједног жандарма нити војника нисмо убили. . . . А у борби са Бугарима не сме се апсолутно нико упуштати јер су се они досада показали прилично пажљиви према нашем народу.⁹⁸

Међутим, на решавање најбитнијег питања устанак или не — баца најбољу светлост сам Пећанац у својим исказима пред Анкетним одбором и Врховном командом. Он каже да је састанак у Обилићу отворио и притом одржао говор у коме је „пледирао“ да се војни обвезници сакрију, да народ трпи и да буде покоран Бугарима, али да се ништа не предузима, нарочито не устанак. Али су сви други — њих 300 — били за устанак. „Ја сам се овоме много одупирао, где сам дошао у сукоб са попом Димитријевићем, те сам хтео и оружје да употребим да нисам на молбу грађана и четника одустао.“⁹⁹

⁹⁷АВИИ.

⁹⁸Исто.

⁹⁹ Поред Димитријевића, најоштрије се успротивио и Тошко Влаховић, али нарочито професор Радовић због чега је Пећанац послао оно познато писмо овом последњем, сваљујући сву кривицу за устанак на њега. То писмо су Бугари ухватили и читали га пред народом по свим варошима и селима.

„На том збору у Обилићу“ — каже даље Пећанац — „ја сам сузбијао мисао о устанку, но (на гласању), сем мене и мога ађутанта Дрљевића, сви остали су били за устанак. Зато сам и ја морао пристати. Једино што сам успео да постигнем јесте да се устанак не почиње пре мога наређења.“

Дерок о овом истом питању каже ово:

Сви су духови били за устанак. Предњачио је Војиновић који је својом речитошћу и ватреношћу још више распалио присутне. Пећанац је био слаб да их задржи. Кад се више није имало куда, прешло се на гласање. Сем Пећанца и његовог ађутанта, потпоручника Милана Дрљевића, сви су гласали за устанак. Били су чврсто убеђени да ће им донети слободу.

Пећанац је инсистирао да се бар сачекају његова наређења за устанак јер се још мало надао да ће се духови стишати.¹⁰⁰

Устанак је, дакле, био изгласан. Ево шта о томе сам Пећанац каже:

Да бих то (избијање устанка) осујетио и да би се ствар расплинула, ја четнике испошљем за Крушевац и Пирот те да тако удаљим најватреније поборнике устанка. Али се већ ништа није могло учинити и отпочети се морало, јер се није имало куда. Радовића и Тошка Влаховића послао сам за Пирот и Књажевац.¹⁰¹ Ово сам учинио да њих, као јаче потстрекаче, удаљим, те да на тај начин сузбијем струју за Устанак.

Али, заиста, већ ништа није помагало. Пећанац каже:

Десетог фебруара отпочеле су местимичне борбе иако ја ни сам наредио. Једанаестог фебруара заробљено је већ доста Бугара пешака и коњаника.

Ја сам пожурio према Куршумлији да лично спречим сукоб између непријатељске војске.¹⁰² 8—10 фебруара већ су почеле мес-

¹⁰⁰Дерок, 24.

¹⁰¹Тошко Влаховић је тек много касније отишао за источну Србију, а за цело време устанка борио се у Јабланици.

¹⁰²Пећанац у извештају Врховној команди 20. децембра 1918.

тимичне борбе у Јабланичком срезу. Четници су ми доводили по 10 до 15 заробљених Бугара које сам ја одмах пуштао да иду за Лсковац. Писао сам строга наређења да се народ одмах умири...¹⁰³ Ноћу 12/13 фебруара на Пасјачи доведоше ми три заробљена бугарска војника код којих нађох наредбу да се са регрутацијом одмах престане јер се осећа да ће се народ побунити... Исте ноћи ја сам разаслао 63 наређења свим општинама да се сви одмах врате кућама и да се угуши буна. Овим наредбама народ није придавао никакву важност... На путу даље сазнадох да се борбе воде око Куршумлије и да је устанак букнуо у целом Косаоничком срезу. Пожурио сам лично да угушим устанак, али...¹⁰⁴

О тим судбоносним догађајима има још прилично забележака па и у самим дневницима Косте Војиновића и Тошка Влаховића. Али (чудна ствар — да ли се дневници у рату увек пишу тако шкрто!) нити војник Војиновић ни професор Влаховић као да уопште нису имали осећање шта је ту главно и битно и шта у једном ратном дневнику треба забележити. Војиновић, који је правно дуге забелешке о томе што је коме реквирирао, како је ислеђивао поједине шпијуне и лопове, писао чак и песме па и драме, ево како у свом дневнику описује судбоносне и историјски дане, у првом реду састанак у Обилићу (забелешке у дневнику су скраћено преписане, а само делимично, међу наводницима дате у оригиналу);

8 фебруар. У Ђуковцу добио извештај да дођем у Обилић. Ту нашао Пећанца, капетана Влаховића и попа Димитријевића.

„Тога дана решавали смо о даљем току рада и одређивали зоне које ће и докле заузимати, распостирати своју власт и који одред да би се могле одредити чете ради организације у Пиротском округу а и у Крајини то смо морали сви решити да се за та два новообразована одреда одреде и команданти. Бирање команданата — војвода било је јавно и изабрани су за Пиротски одред Јован Радовић, помоћник организатора у штабу устаничких одреда, а за Крајински одред филозоф и четник г. Тошко Влаховић. Истима су одређене чете као и четовође од неколико официра и дата им упутства и инструкције за даљи рад. Сликали смо се. Ту смо се састали са једним бугарским тајним полицајцем. У Обилићу смо и ноћили.“

¹⁰³ Пећанац на саслушању пред Анкетним одбором 10. августа 1919.

¹⁰⁴ Пећанац пред Анкетним одбором.

9 фебруар. У селу Коњуцу. Са свих страна стижу вести. Свуда се организују чете. Нико неће на регрутацију, нити у интернацију.¹⁰⁵

10 фебруар. Патрола довела пет заробљених бугарских коњаника. Узели им коње и оружје, а по војницима послали писмо команданту у Лебанима у коме протестујемо против интернирања, иначе ће Бугари морати сами себи да припишу последице. Добили извештај из Лесковца да су две чете Бугара отишле за Прокупље. Такође је појачан и гарнизон у Лесковцу. Возови од Скопље пролазе пуни рањеника.

11 фебруар. У селу Мађињу. Чује се пушчана палба из правца Лебана. То капетан Влаховић води борбу са Бугарима. Чарке са Бугарима код села Злате. Пушкарање из правца Дубова. Обавештавају нас да су Бугари стигли у Косанчић.

12 фебруар. Село Гласовик. Одатле стигли на Пасјачу. Народ масама долази из Прокупља и јавља се у четнике. „Заједно са војводом Пећанцем, осећајући и видећи слабост непријатељску, планирасмо напад на околне вароши. Јер пустити га да се снажи било би рђаво за народ и зато је најбоље грунути на њега свом снагом, изненадити га и отети оружје и муницију што се налази по магацинима.“ Једна баба донела акт који је бацио неки Бугарин. „То је један поверљив акт којим командант Нишке инспекционе области даје инструкције свим командантима како да се боре противу нас. Али главно има у томе акту и једна тачка којом препоручује командантима да засада одустану од регрутације. То ће учинити да за неки дан прекинемо непријатељства, у ком смислу издадосмо наредбе подручним командантима одреда.“

13 фебруар. Капетан Влаховић обавештава да се изгледа чују топови од Качаника. Војиновић је пошао преко села Растовнице за Белу Воду.

14 фебруар. Село Доња Топоница. Добио извештај да је била борба у Куршумлији и око села Товрљана. Растао се те вечери са Пећанцем код Коњуше.

15 фебруар. „За време пута чусмо да је Куршумлија нападнута.“ Војиновић са два ордонанса одјури у галопу за варошицу. Кад је стигао тамо по улицама је било много лешева бугарских војника. Народ га је дочекао френетичним узвицима „Живео!“ На све стране по улицама било је мноштво испавених чаура, локава крви, зидова изрешетаних куршумима. Војиновића је народ грлио, љубио му руке, китио га цвећем, предвече је стигао и Коста Пећанац са пратњом, сви на коњима.

¹⁰⁵ Ето шта је само забележио Војиновић у својем дневнику о та два можда најсудбоноснија дана у целој историји овог устанка.

А ево како те дане у свом дневнику описује војвода Тошко Влаховић:

8 фебруар. — „Осмог фебруара чувени ратни савет у Обилићу... Преписуем правила многа и многа... Снимили су се једанпут сви из ратног савета.”

9 фебруар. — „Цео дан на истом месту радили и преписивали.”

10 фебруар. — У Доњем Коњувцу извршено раздвајање одреда. Тошко Влаховић и Јован Радовић узели за себе сваки по 25 одабраних четника. Тога дана Тошко је добио следећу наредбу Крајинском одреду од стране Централног комитета и под потписом Косте Пећанца:

„Продужите у што ширем обиму организацију где год можете дохватити а то најбоље видите из жеље народа. Где се буде народ у коме крају боље одазивао и имао више спреме и људске силе ту се и више задржите. Прочитајте свуда моју прокламацију и објавите да сам као изасланик српске владе и Врховне команде.

Спремајте месне чете, организујте одељења која ће бити под вашом командом и у случају устанка да тежите свом циљу да се са централном четом крећете долином Мораве, с тим да покушате да ухватите везу са Централним комитетом. Избегавајте делове који отступају, стварати му сметње, као и панику у позадини рушећи му телеграфске и телефонске везе средствима која вам буду при руци а то су: експлозив, француски кључеви, ћускије којима ће се одвијати шрафови од шина и растављати шине и возови испадати из колосека.

Све заплемењено оружје давати ненаоружаним обвезницима и стварати нове чете.

Придржавајте се ових правила.

Ако сада Бугари покушају да праве тирјанства над нашим становништвом, одмах по могућству упасти у територију Бугарске и тамо предузети мере према онима које ће они овамо употребити.

Такође у случају Устанка шаљите одељења у границе старе Бугарске и што се даље може.”

11 фебруар. — Борба са једним одељењем Бугара од око 50 до 60 коњаника и пшшакa, код села Доњег Момчилова — један непријатељски војник убијен и два рањена.

13 фебруар. — Добио писмо од Пећанца да се не сукобљавају са Бугарима јер је запленио поверљиви бугарски извештај у коме се тражи прекид регрутације. То Пећанчево писмо, у изводу, гласи:

„Наредити свим вашим подручним четатама вашег рејона да непријатељства између нас и непријатељских војника има да се прекину за неко време, стога наредите свим сеоским четатама да и даље остану као сеоске чете, али да никога не дирају нити да спречавају да врши своју службу осим у случају ако их

нападну и ако почну злостављати некога, али се засада треба од тога склањати, јер је велика добит за нас и за нашу ствар, јер још није време устанку. Сооским четата издајте најстрожије наређење да се просто не чују живи као и да не постоје до даљег мог наређења.”

Од 13. до 18. фебруара Тошко Влаховић са својим људством креће се углавном по доњим деловима Пусте Реке у близини пруге.

Тако пушке све учестаније пуцају на све тране, пламен се распирује чежњом за слободом и све силније рас-пламсава. Ту се збиља ништа није могло учинити: нико више није могао угасити тај пламен .

11. фебруара из Пуковца, са пруге, стиже Пећанцу извештај: „Све спремно—чекамо даља наређења. Можемо и пругу да рушимо.“ Истога дана капетан Влаховић (вероватно са положаја Кремен код Лебана) јавља: „Јутрос у 5 часова стигосмо ту чету (Бугара) и потуко-смо је. Има преко 20 мртвих, један рањен и један заробљен. Имаће их још. . . Жалосне остатке те разбијене чете гоне сада мештани и разоружавају их. Наша два четника погинула и то непажњом — из великог јунаштва.“ Ово је, у ствари, била прва већа устаничка борба. Истога дана кад је била борба са Бугарима на Кремену њихов гарнизон из Житног Потока пошао је да удари с леђа на устанике, али је био разбијен и враћен натраг. Такође се јавља и о некој борби код Поповца, јужно од Лебана.

Капетан Влаховић и Димитријевић су, наиме, одмах по збору у Обилићу, пожурили према Лесковцу и разаслали многе наредбе да се народ диже на устанак. Једна таква наредба коју помиње Ерхарт допрла је чак до Владичиног Хана, и она гласи:

Командант комита Јабланичког одреда наређује окрузима: 11 фебруара по старом календару објављен је у свим покрајинама Краљевине Србије устанак. Сваки устаник треба да буде спреман. Скупљајте се у одреде поред друмова, вршите препаде на непријатељске војнике по насељима (посаде по селима), рушите телефоне, телеграфе и железничке пруге. Све тераоце поштанских кола или коња, непријатељских, заробити. Спречити концентрацију непријатељских трупа. Даља наређења следоваће.

Ова наредба да се достави суседним општинама срезова Владичин Хан, а од њих је спровести од општине до општине, затим Врањском округу.

Наредбу су потписали: „Командант, капетан I класе М. Влаховић и војвода Димитријевић.“

Другу једну наредбу Влаховић и Димитријевић упутили су за Лесковац 9. фебруара у којој позивају Лесковчане да се прикупе и крадом измакну к њима, а наћи ће их преко доносиоца наређења код главног стана у шуми.

Повереници из Прокупља јављају 12. фебруара да су Бугари из Медвеђе хитно тражили помоћ јер се, наводно, око те варошице воде јаке борбе. 11 фебруара војвода Радовић, који се био упутио према Власотинцу, јавља о борби код Мораве: „Данас сам имао борбу са Бугарима — 8 заробљених, 3 рањена. Бугари су побегли за Лесковац, али не предузимају никакве мере противу нас — ваљда зато што смо браћа!“ Тошко Влаховић јавља 12. фебруара из села Момчилова да се народ много обрадовао кад је видео четнике. У том селу има 50 војних обвезника, но мало их је са оружјем.

Тако се борбе све више распламсавају. Не помажу ни оружане мере ни лукавство окупираних власти, нити, пак, сва Пећанчева настојања да их спречи. Устанак пробија силовито, истовремено и скоро на исти начин у свим крајевима. И „кривицу“ за њега заиста сноси сам народ.

V

УСТАНАК

— 13 (26) II — 1 (14) III 1917 —

1. ОСЛОБОЂЕЊЕ КУРШУМЛИЈЕ

Устанак је избио 13. (26) фебруара 1917. у Куршумлији. „Да су устаници у том крају најборбенији“ знао је не само Пећанац који се ту већ био упутио „да умири овај крај“, него и окупаторска власт. Раде Влаховић, „вођа комита“, јавио је још 11. фебруара Пећанцу из неког места у околини Куршумлије, да је „к њему из вароши већ утекло 68 људи“ и да их је распоредно у четири чете. Командири чета су: прве — Цветко Оташевић, друге — Анђелко Лазић, треће — Милош Јовановић, док је четврта код самог Влаховића. „Готово сам наоружао све моје чете“, — вели даље Влаховић. „Да само видиш сада моје Куршумличане, окићене оружјем! Код сељака је неописива радост кад нас виде. Бугари су побегли из свих села где су били.“ Влаховић даље каже да су и по осталим селима у околини Куршумлије образоване чете и постављене четовође и да он са њима одржава везу. И, збиља, из извештаја поменутог четовође Ракочевића

види се да је у то време у општини Добри Дол била организована чета од 181 борца, од којих 110 са пушкама.

Ради тога су окупаторске власти, не могавши више да умире народ, сакупиле на брзу руку неку жандармеријску чету, састављену већином од Шиптара и другог башибозука, и упутиле је у Куршумлију „да заведу ред“. Та је чета вршила сваковрсна насиља у самој вароши. Но, „жандарми“ су залазили и у околна села. Једну такву њихову патролу је, ноћу 12 13 фебруара, срело 15 сељака под вођством Ице Калајије код села Мачковца, разбило је и потерало натраг у Куршумлију. Чувши пушке, народ се листом дигао на ноге и полетео у борбу. Није било много оружја, али је секира, гвоздених вила и мотика било у изобиљу. 13. фебруара 1917. око 10 часова пре подне Куршумлија је била ослобођена.

О овој борби која значи стварни почетак устанка имамо неколико података. Већ поменути Раде Влаховић који се сада бележи као „вођа Куршумличана“ јавио је Пећанцу 14. фебруара ово:

Данас у 7 часова пре подне стицајем околности сукобили смо се са Арнаутима и Бугарима у близини Куршумлије, коју су борбу непријатељи изазвали а ми је морали примити. Савладали непријатеља: 92 војника са начелником и чиновницима похватани. Арнаути (дакле, она „жандармериска“ чета) још дају отпор из зграде начелства. У овом сукобу погинуло је мало наших . . .

Коста Војиновић у одушевљењу пише Пећанцу из Куршумлије 15. фебруара:

Мили имењаче, данас у 10 и по часова стигох у Куршумлију где се још водила борба. наших је славно пало 15 њих, а има неколико и рањених. Свет је доста збуњен, али га ја уверавам да нам Бугари ништа не могу. Чуо сам да иде нека војска на Куршумлију. Спречи јој пролаз. Дођи на договор. Ја ћу увести ред у Куршумлији и на појединим тачкама поставићу оделења у вароши. Војнике који су се предали око стотину, као и начелника среза, шаљем ти. Остале, око 30 њих, треба добро да помлатимо, а остале ћу ти послати. Много сам узбуђен од радости те не могу да ти опишем ток борбе већ ће ти то рећи доносилац овога писма.

Неки учесници ове борбе забележили су да је у борбама у Куршумлији погинуло 20 устаника и „доста жена и деце по вароши, док рањеника има у великом броју.“

Ерхарт каже: „Одмах на почетку борбе успело је устаницима да нападну једну бугарску чету у Куршумлији и да је после упорне борбе савладају. Заплењено је 150 пушака и два митраљеца који су добро дошли“.¹⁰⁶ Ако је овај податак тачан и ако су устаници од те чете заробили, као што је у Влаховићевом извештају речено, 92 војника, то значи да их је најмање 58 било убијено или је можда делом успело и да побегне.

О борби на Куршумлији налазимо податке и у једном Војиновићевом писму, упућеном касније Пећанцу:

Када се заузела Куршумлија био сам учесник у заузећу, јер кад сам у њу дошао борба се водила и, благодарећи само моме доласку Арнаути су се предали. Новац из касе већ је био узет и налазио се код Велимира Савића, Рада Влаховића и Бранка Вукотића од којих сам га комисијски примио. Зна се да сам увео ред у вароши, поставио сам све власти и дао свима упутства за даљи рад. Извршио сам цео распоред чета и свима четовођама издао задатак, осигурао варош и кад је све то било готово и борба престала, ви сте тек онда ушли у варош.

„Ту, у Куршумлији, 13. фебруара, Коста Војиновић је наредио да се сав народ дигне на устанак, а најдаље до 17. фебруара 1917. Упућени су четници да разнесу наредбу о овоме.“¹⁰⁷

Александар-Аца-Пипер, Војиновићев четовођа, на свом саслушању у Нишу поводом ослобођења Куршумлије на дан 23. септембра 1917., каже:

У селу Коњуши растали смо се од Пећанца и кренули за Копаоник. Но, одједном, чусмо да је Куршумлија заузета. Били смо изненађена и пошли смо тамо. Не знам ко је наредио напад. У

Ehrhardt, 75.

¹⁰⁶ Ehrhardt, 75.

Куршумлији смо стигли ујутру кад је град већ био заузет. Пећанац је стигао истога дана увече.

Но, све то опасно врење око Куршумлије запажају и бугарске команде нако касно. Командант 2 ополченског пука потпуковник Искров обавештава Кутинчева у Нишу 27. фебруара да претходне вечери пошта из Куршумлије није стигла и да је телефонска веза између Куршумлије и Прокупља прекинута. Патроле које су из Куршумлије биле послате до командира 2 чете у село Арбанашку да га позову натраг, биле су нападнуте код села Дединца и приморане да се врате.¹⁰⁸

Пећанац се баш у то време кретао ка Куршумлији, а на путу су му са свих страна стизали извештаји да се побуна шири као пожар. Добио је вест да је Лебанае блокирано и да се по целом срезу јабланичком воде очајничке борбе. Милинко Влаховић му пише: „Ваш извештај да су Бугари намерни да повуку наредбу о регрутацији, интернирању и другом, примио сам. У томе сам извештају видео вашу колебљивост. То је само њихова вештина да добију у времену и да се припреме да устанак угуше. Радити треба без отступнице . . . и тући их делимично и на све стране . . . Устанка неће бити само кад не буде нас или Бугара.“

¹⁰⁸ О заробљавању и разбијању ове, 2 чете, која је из Куршумлије била пошла за Житни Поток да повуче тамошњу посаду, дао је следеће податке неки Мехмед Решанов, Шиптар, који је био војник те чете: „Четом је командовао поручник Аризанов и била је 26 фебруара послата да повуче 40 војника из Житног Потока. Аризанов је на путу био нападнут код села Товрљана где се пробио, но, устаници су га сустигли код села Статовца и ту су у борби која је трајала један сат погинула 4 бугарска војника. Аризанов се ипак пробио и стигао у Житни Поток око 6 сати истога дана. Сутрадан ујутру око 1 сат после пола ноћи, 27 фебруара, сви су, око 200 војника, пошли натраг за Куршумлију. У зору су опет били нападнути код села Товрљана.“ Мехмед дословце каже: „Борба је трајала до мрака, у селу је пало око стотину убијених и рањених. Чета се под борбом пробила прокупачким друмом остављајући сву комору у селу. Но, при излазу на друм, били смо нападнути од друге српске чете и ту су заробљени: сам поручник Аризанов, лекар, сигналиста и око 50 војника.“ Сам Мехмед је из ове борбе успео да побегне.

Пећанац сам каже: „И даље добијамо извештаје да су моје наредбе за прекид ватре и непријатељских сукоба примљене али да чине слаб или скоро никакав утицај.“ Четовођа Тошић, са друма између Ниша и Прокупља, јавља му 13. фебруара: „Народ је у овоме крају потпуно спреман и организован. На позив регрутне комисије нико није хтео да оде. Ствар је озбиљна и чекају наређења од мене а ја чекам што скорије наређење од вас.“ Јован Радовић извештава да води борбе у околини Власотинца и да је већ ослободио све околне општине: Орашје, Конопницу, Шишаву и Крушевицу. Четовођа Јован Јелић из села Коњуше пише да је заробио неколико бугарских војника и убио једног подофицира. А Вучко Пантић да је у селу Сувом Долу заробио бугарску стражу од 8 војника. У исто време четовођа Радуловић јавља из близине Прокупља да је у његову чету већ стигло 50 бораца из самога града.

На дан 15. фебруара Пећанац је издао наредбу бр. 3 свима општинама у којој се каже да су се појавиле расправе о старешинству — „Ви и сами знате ко вам је најспособнији па тога и изаберите, али му се онда безусловно покоравате.“¹⁰⁹ Даље се у наредби говори о реду и дисциплини у четама. На дан 16. фебруара Пећанац, као шеф Централног комитета, упутио је „команданту места вароши Куршумлије г. војводи Војиновићу“ писмо следеће садржине:

У мојој чети има још ненаоружаних војника, зато ми задржите 30 пушака и на сваку пушку 100 до 150 метака и пошаљите ми за Грабовницу . . . Капетан Влаховић ми јавља 15 фебруара да је опсео Лебане, води преговоре о предаји; заробио 82 војника и нека кола; пребацује нама што ћутимо и не радимо ништа. Воз је један пропао јер је био разрушио пругу. Лесковац је у мраку, нема електрике, све је то пропало. Одреди комисију која ће ићи у реон у равницу Топлице ради куповине жита — од новца за касе комитске . . .

На дан 16. фебруара Пећанац је послао писмо Тошку Влаховићу у коме му јавља:

¹⁰⁹ VIA Sofija

Јављам вам да је Куршумлија заузета 15 фебруара у 16 часова ујутру. Заробљено 30 бугарских војника са официрима, полицијом и чиновницима. Држите непрекидно везу са Пиротским одредом и по могућству и са осталим одредима, јер је то од велике потребе. Шaljите свакодневно извештаје и јављајте шта има ново. Известите ме јесте ли поступили по наређењу од 14 фебруара.

Овде треба забележити Пећанчево поступање са заробљеним Бугарима. Он, који је веома лако образовао преке судове и, по сопственом исказу, датом пред Анкетним одбором, лако убијао Србе — устанике и друге сељаке („За све време извршио сам 173 смртне казне“) кад су Бугари били у питању, био је друкчији. О томе сам Пећанац вели ово: „Са заробљеницима код Плочника поступао сам лепо јер сам знао да ће устанак, као преран, пропасти.“ Што се тиче Бугара, заробљених у Куршумлији, одмах је послао наређење „да се заробљеници никако не убијају већ да се са њима добро поступа, јер сам био свестан да је устанак избио прерано и да ће бити убрзо уништен. О овоме моме наређењу мало се водило рачуна јер чим се ја удалим, устаници су убијали поједине непријатељске војнике и чиновнике који су раније вршили насиља.“ А ево шта је Пећанац учинио са заробљеницима из Куршумлије кад их је на путу срео у селу Прекадину: (ово је забележио јелан члан његовог штаба који се потписао са „четник“):

Штаб војводе Пећанца ишао је уз Топлицу десном њеном страном од Прокупља ка Куршумлији. Било се већ чуло да су дан раније четници напали варош и заузели је. Сигурних извештаја о току борбе и осталим појединоцима потпуно је недостајало. Усиљеним маршем штаб, са четницима који су ми били придодати кретао се у правцу Грабовнице. На путу једно изненађење. У селу Прекадину штаб сусреће масу заробљених бугарских војника без оружја, које спроводе наши четници. Њих преко 1.000 са официрима, полицијским чиновницима и Бугарима. Сви су они заробљени приликом заузећа Куршумлије. Војвода Пећанац је у врло незгодном положају. Да их задржи и даље у ропству, то значи наставак борбе и неразвишено улетање у устанак. Да их пусти, они ће опет узети оружје и кренути сутра у потеру за четницима. Један тренутак колебања и одлука је пала. Пећанац говори. Њему својственим начином и језиком он истиче страхоте рата. Бугари

су заведени, ми смо браћа по крви, вери и језику. Тучемо се за рачун наших непријатеља. Бугарски војници слушају у почетку, престрављени, не знајући шта ће им рећи комитски војвода, а кад су чули, онда се ваздух проломи од силних узвика Пећанцу, комитама и Србији. Заробљени Бугари војници упућени су под стражом до Прокупља и ушли у варош сами.

„У Куршумлију сам ушао са својим штабом 16. фебруара 1917. године. Ту су ме бурно поздравили, али сам им ја у отпоздраву рекао да су пренаглили.“ Ипак је ту Пећанац истог дана одржао састанак са неким шиптарским првацима из Лебана на коме су ови пристали да му испоруче извештан број пушака и нешто муниције — пушку са 300 метака за 150 лева.

Изнаенађене и готово заплашене бугарске команде споро реагују. Оне још у суштини као да нису ни свесне о чему се ради. Јединице разбијене, долазе им сваки дан десетковане, а команде још немају тачних података о томе ко их то гони. Растргане извештаје које успевају да прибаве с терена само спроводе даље.

Генерал Кутинчев обавештава депешом 1. марта штаб оперативне армије у Ђустендилу да је 27. фебруара један вод на путу Лесковац — Лебана био нападнут од четника и разоружан. Други вод, који је био пошао од Прокупља да оправи прекинуте телефонске жице, нападнут је код Белолина тако да се морао вратити натраг. „У Куршумлији при четничком нападу 27 фебруара наша команда која се тамо налазила била је опкољена и предала се“, каже се даље у депеши. Исто тако помиње се још један вод који је код Бојника нападнут 24 фебруара и делимично разоружан. Кутинчев се жали: „Јасно је да наши ополченски делови, попуњени пола Турцима, немају онај морал који је неопходан за борбу на партизански начин, која је борба неопходна у овим условима, на овом месту. С друге стране, грађанске власти, заплашене од месног становништва, свуда дижу панику. Ево зашто је потребно да се овде доведу неки делови оперативне војске, да би загарантовали брз успех операција још од почетка.“

Истогa данa, 1. мaртa, шеф aрмијске групе у Скопљу, генерал фон Билoв, депешoм тражи oд штаба бугарске oперaтивне aрмије да се пo сваку цену заштите железничке линије пa да се, и сам железнички персонал нaоружа.

Комaндант Прве oполченске бригаде пуковник Златанoв јавља 1. мaртa o борбама свуда oкo Лебана и прети бoмбардoвањем те варoшице o чијем гарнизону јoш ништа не зна. Другим телеграмoм истогa данa Златанoв јавља да је лебански гарнизон ноћу 1. мaртa, преко села Шумана и Бoјловца, стигаo у Лесковaц заједно са српским начелником и његовим oсобљем.

O покушајима да у то време прoдре у побуњену Тoплицу 3. мaртa јавља телеграмoм oперaтивнoм штабу:

Батaљoн 10 oполченског пука са два тoпа и два мигaрлеза, под командoм пуковника Брачева, није мoгаo данас да прoбије пут за Прoкупље. Вoдио је читав дан битку oкo Дебелoга Брда и борба јoш и сада траје oкo села Александрoвца прoтиву надмoћнијих прoтивника. Засада Брачев држи своје пoлoжаје али oсећа велику пoтребу за пoјачањем. Нишки гарнизон има нa рaспoлагању 3 чете и 2 тoпа. Немци немају пешадиске трупе већ нaм дају 4 пoљска тoпа oд 410 и 215 мм. Пoтребнo је да се пoшаљу пoјачања било oдакле да би се пуковник задржаo с oну страну Морaве. Пoјачања треба да стигну уутру.

На то је штаб oперaтивне војске наредилo 4 мaртa начелнику Софијске дивизијске oбласти да истогa данa пoшаље за Ниш једну батерију која има да се стави нa рaспoлагање Кутинчеву.

2. OСЛOБOЂEЊE ПPOКУПЉA

Из Куршумлије се Пећанац истогa данa враћа нaтpaг у село Грабoвницу. То вече, Пећанчево држање и његове намере oвакo oписује онај исти „четник“.¹¹⁰ „У кафани где је био смештен штаб“, вели он, „Пећанац је ишаo крупним кoрацима oд једног угла до другог . . . Код војводе је наступилo мoменат кoлебања, неодлучнос-

¹¹⁰ Павловић, 108.

ти и размишљања . . . Ретко је говорио и тражио мишљење. Био се на крају помирио са тим да сав свој утицај употребити на то да се устанак локализује на саму Куршумлију. Да се све даље борбе обуставе . . . Било је све спремно од његових ађутаната да се пише наредба за обустављање даљих борби. Али, баш у том тренутку, журно улази један курир и предаје писмо које је пало као гром. Пећанац га чита: „Пошто су Куршумличани испунили свој дуг према отаџбини, заузели и ослободили Куршумлију, то смо и ми, потписане четовође из околине Прокупља, одлучили да нападнемо на Прокупље и ослободимо га. Не можемо више чекати и нећемо да будемо гори од Куршумличана. Молимо стога војводу да узме команду у своје руке и да нам да распоред за борбу. Ако нећете то онда ћемо ми све урадити на своју руку и своју одговорност.“

А мало затим стиже и друго писмо: „Господину војводи Кости Милосављевићу — Пећанцу. Част нам је извести вас да смо данас, 16 овог месеца, на ратном савету, а у селу Доњој Трнави, решили да у име бога нападнемо на варош Прокупље, и то у 4 сата после пола ноћи између 16 и 17 овог месеца, а у нади смо да ћемо успех постићи. О резултату уопште свом, накнадно ћемо вас извести.“ Писмо је писано 16. фебруара у Доњој Трнави, а потписали су га „г. г. официри и четовође: поручник Влада Пребелевац, потпоручник Прока Миљковић, потпоручник Душан Петровић и четовођа Светозар Костић, Арса Станић и Васко Живковић.“¹¹¹

Шта је могао у таквој ситуацији да уради Пећанац? Ево шта он сам каже у свом извештају Врховној команди: „Принуђен сам био да прихватим устанак у своје руке — што сам могао друго?“¹¹²

На седници овог „ратног савета“ у селу Трнави Топличани су образовали свој „батаљан усташких трупа“ од 380 бораца којима је командовао резервни поручник — инвалид Владимир Пребелевац. Истовремено кад су

¹¹¹ Павловић, 108

¹¹² АВИИ.

послао и друго писмо Пећанцу, устаници су послали једно писмо бугарском команданту у Прокупљу тражећи да преда град. Но, како је тај командант, уместо одговора, наредио поседање положаја, устаници су одмах приступили изради плана за напад. У циљу окружења варош је подељена на четири дела: северну страну имао је да напада и заузме са четом Миливоје Виријевић; западну страну, од куршумлијског пута, чета Спасоја Миленковића; јужна део вароши, од реке Топлице, четe Арса Станића и Проке Чавића и најзад, источни део вароши, чета Светозара Цветковића. Командно место батаљона било је са источне стране града, на друму који води од Ниша. План напада је био веома прост: на трубни знак свака чета је са своје стране имала да изврши јуриш на град. Распоред је био типично четнички, кордонски. Никакве резерве нису биле предвиђене. Исто тако нису биле предузете никакве мере за случај евентуалног неуспеха. Прокупље је бранила бројно далеко већа бугарска снага — према Пећанчевим подацима 400 војника, према Војиновићу 300, према Дероку 4—500 са 4 митраљеза (међутим, ниједан од ових података није био тачан јер се у том граду по завршетку борбе устаницима предао 821 бугарски војник са 4 официра и 20 подофицира). Бројно и у наоружању далеко слабији, припремајући свој напад веома примитивно, без икакве резерве и осталих потребних мера, устаници су били надмоћнији, и то несразмерно надмоћнији једино у храбрости и моралу. И то им је донело победу.

Не чекајући никога, па ни долазак такозваних активних комитских чета „батаљон усташких трупа“ је у току ноћи 16/17. фебруара прекинуо све телефонско-телеграфске везе са Прокупљем и заузео положаје за напад. „Четник“ каже да је Војиновић, чим је чуо да ће бити извршен напад на Прокупље, одмах тамо пожурио са својим одредом, но, кад је борба већ почела, он је у близини Прокупља наишао на Пећанца „ког је захватио нов момент колебања“; том приликом између њих долази до „драматичног саветовања“.

Следују потписи: Пећанац, Војиновић, Милинко Влаховић, поп Димитријевић, Јован Радошић, Тошко Влаховић, Милан Дрљевић, Синадин Јанковић, поп Којашевић, Милош Ђуровић, Ђорђе Белојевић, Рамадан Азировић и Ђорђе Кенеф.

Истог дана, 8 фебруара, одлучено је и питање зајма. Решење о том зајму гласи:

На предлог Централног комитета а у сагласности са командантима одреда решили смо једногласно да закључимо један зајам од 50.000 динара од могућних трговаца Краљевине Србије, за издржавање свих чета у Краљевини Србије с тим да се на сваку суму изда признаница са потписом дотичног команданта одреда или шефа Централног комитета коју ће суму зајмодавцима враћати српска држава или од новца добијеног од непријатеља, или од непријатељских шпијуна и агената при општем устанку, јер се овај новац не би имао да сматра (својина) појединца, него државни и од њега би се првенствено имао исплатити зајам.

Пошто за ових четири до пет месеци није се направило више од 5.000 дуга него је сав трошак измириван од убијених шпијуна, агената и лопова а код којих се налазила по извесна сума новца, а већином те суме биле су од наших оштећених грађана које би им требало вратити по закону, али се то није могло због издржавања чета, стога ће сви команданти рејона имати списак стрељаних лица и колико је код кога нађено новца, као и чији је, те ће се према томе рачунати да је од тих лаца узет новац на зајам.

Сваки одред да заведе новчану књигу примања и издавања како би се све могло правдати.

Ако се укаже прилика за већу суму од горе предвиђене то може учинити командант дотичног одреда само по одобрењу шефа Централног комитета.

Решења су потписали: Пећанац, поп Димитријевић, Војиновић, Радовић и оба брата Влаховића.

Сурдуличне реке, прећи на десну страну Мораве на левом страном Сурдуличне реке у правцу тромеђе по могућности у прешевски и кумановски крај.

Г. — Пиротски комитетски одред г. Јована Радовића Пиротски округ, источни део Нишкога округа, југоисточни део Врањског округа, десном обалом Мораве и десном обалом Сурдуличке реке.

Д. — Крајински одред територију између Мораве, Дунава и Тимока.

Следећег дана, 9. фебруара, заседање је настављено и донета је следећа важна наредба:

Н А Р Е Д Б А

Централни комитет у сагласности са командантима комитских одреда на својој седници од 9 фебруара 1917 прописује следећа правила о начину операција и о смртним казнама над кривцима на основу ратног закона Краљевине Србије.

1. — Ниједан вођа чете не сме извршити смртну казну над кривцима из народа без наређења команданта одреда изузев случаја бекства или оружаног отпора кривца.

2. — Сваки вођа одељења има право стрељати четника који одриче послушност или учини какво злочиначко дело, као и за одвајање од чете без одобрења надлежног старешине.

3. — За стрељање кривца потребна је писмена оптужба са потписом најмање три поштена грађанина који у име села оптужују за издају своје домовине. Ратни комитски суд, образован од три лица из штаба дотичног одреда под претседништвом команданта одреда, на основу поднесених доказа донеће осуду у сагласности са ратним законом Краљевине Србије о чему се мора имати записник са потписом Комитског ратног суда.

4. — Ниједан старешина одељења не сме пропустити више од осам дана да не реферише претпостављеном команданту о стању у подручном му рејону иначе ће бити кажњен одузимањем старешинства. Исто тако не сме ниједан старешина прелазити у рејон других старешина одељења или одреда ради вршења одређене му дужности, али дужан је реферисати своје команданту и суседним рејонским старешинама о свему о чему поуздано дозна да иде на штету опште ствари и дотичног му рејона.

5. — За најмању ситницу насилно одузету становништву од стране четника одговорно лице да се разоружа и уз спроводни акт доведе надлежном команданту одреда на осуду. Сваком старешини и четнику дужност је штитити част и достојанство и понос становништва кроз које пролази, а сами четници и старешине треба да својим понашањем и животом претстављају савршенства морала.

6. — Сваки четник мора отсада имати објаву потврђену потписом и печатом надлежног команданта одреда коју мора најбрижљивије чувати и на захтев старешине ма кога одреда показати.

Наредбу су потписали: Пећанац, Милинко Влаховић, Војновић, Јован Радовић и Тошко Влаховић.⁹⁶

⁹⁶Цитирани документи и одлуке донете 8. и 9. фебруара у Обилићу налазе се у оригиналу у Централном државном историјском архиву у Софији.

Пећанац тада приступа једном, како га Дерок назива, ратном лукавству: „Са Војиновићем и још неколицином Пећанац се одвојно у страну и последњи пут покушао да предупреди последице овако преурањеног устанка — предложио је да се изведе једно ратно лукавство Народ да се склони у куће, да не гине лудо по улицама; четници ће позвати неколико виђенијих људи у општини, ту да се напуне сламарице и да се по њима млати, а ови људи да кукају из свега гласа, а после ће се жалити да су их четници тукли, јер нису хтели да пристану уз њих; за то време четници ће евакуисати плен у планину, а народ ће бити сачуван од освете противника. Овај предлог је од малог броја људи који су уопште хтели да га саслушају, исмејан као кукавички.“¹¹⁵ О овој истој ствари прича и Марко Павловић, први командант Прокупља, но, он на завршетку свога исказа каже: „Овом предлогу Пећанчевом сви су били противни, а кад је он наредио да се мора извршити, на њега је Војиновић потраго револвер мотивишући да је то кукавички и да се не може нико па ни сам краљ одупрети жељама народа. А народ на жеља је општи устанак. После ове непланиране сцене Пећанац се повукао а сву власт у своје руке узео Војиновић.“

Према кратким и несређеним записима у Војиновићевом дневнику, догађаји око ослобођења Прокупља текли су овако:

17 фебруар. Прокупље је опседнуто јаким одељењима. Штабови Пећанца и Војиновића прво хитају тамо. Помоћу заробљеног команданта Куршумлије покушавају да дође до преговора са опсађеним Бугарима у начелству. Борбе око начелства и даље трају. Војиновић преговора са опседнутим Бугарима — 260 војника. Кад им је запретио да ће их све динамитом дићу у ваздух, решише да се предају.

18 фебруар. Бугари су се предали. Сав народ околних села искупио се и хита у борбу. Губици у борби око Прокупља — Бугари: 9 мртвих и 20 рањених; четници: 2 човека и 2 жене.

19 фебруар. Чује се хаубица са Курвина Града. Из Јабланичког одреда јављају: 17 фебруара ушли у Лебане. Тога дана и следећег чарке и заробљавања групица Бугара. 18 фебруара

¹¹⁵ Дерок.

300 Бугара са 2 топа дошло до села Коњуца. Капетан Влаховић даље пише Војиновићу: „Ако се вечерас сврши са Житним Потоком, добро би било да ми пошаљете једно 30 људи да направим дар-мар у Лесковцу.“ Врањски округ позван је на регрутацију за 1. III. Тог истог дана, 19 фебруара, Војиновић је добио извештај од Радисава Тошића у коме овај јавља: да је Милан (вероватно Дечански) напао Црвени крст одакле се чује јака борба; да је Мика (вероватно Моравац) заузео Мраморске шанчеве; да Бугари гађају топовима са Бубња преко Мораве; да у Александровцу има доста жртава — које су побили Бугари; да моментално на левој обали Мораве нема Бугара. Војиновић даље бележи да је и тога дана вршио извиђања до села Мерошине па се онда вратио натраг за Прокупље.

3. РАЗВОЈ УСТАНКА И ТОК ДОГАЂАЈА НА ОСТАЛИМ ПОДРУЧЈИМА — СТВАРАЊЕ СЛОБОДНИХ ТЕРИТОРИЈА

Упоредо са ослобођењем Прокупља, а нарочито одамах после тога догађаја, пламен устанка се несмањеном жестином шири по свим крајевима на југу па и на истоку Србије. Ово омогућује то што су непријатељски гарнизони још увек релативно мали, а њихова одељења која покушавају да се супротставе бујици устанка недовољна су. Не само што Ниш не може да пошаље појачања, него се и сама бугарска команда налази у грозничавом стању, готово у паници, и већ мисли на евакуисање града. Шиптари се још држе благонаклоно према устаницима и желе са њима споразум, чак и заједничку акцију. Штавише, устаници (како пише капетан Милинко Влаховић 13. фебруара) очекују да код Шиптара избије побуна против окупатора. Ова очекивања нису у почетку била без основа, нарочито ако се имају у виду Пећанчеви разговори са Шиптарима нешто касније у Куршумлији. Јован Радовић јавља 14. фебруара из околине Власотинца да у Лесковцу има свега 150 Немаца и 50 Бугара и то све рђаво наоружаних. Кад се сада узме у обзир какве су биле позадинске трупе (већином стари и слабији људи), као и то да су до тада устаници већ били заробили 1.000 војника, а осталима натерали страх у кости — јасно је колико је ситуација била повољна. Са Аустрија-

ницима није било ништа боље. О стању њихове војске која је била према Топлици и демаркационој линији („гра-ници“) са Бугарима сам Ерхарт каже: „Месне одбранбене мере нису у то време имале успеха. Вођа прве борбене чете која је на брзу руку састављена, био је.. попутно невешт у ратовању.“

У Јабланичком срезу „где је Устанак потпуно успео, где су се око Устанка одиграли најважнији догађаји и држали најважнији скупови, где је долазило највише војвода и који је, после Прокупачког, најтеже пострадао“, борбе су почеле одмах по збору у Обилићу и вођене су непрекидно, на разним местима, дању и ноћу, и то на специфичан начин и друкчије него, рецимо, у Топлици, где је постојао изврстан континуитет у борбама и где су учествовале, с једне стране, устаничка војска, а са друге, регуларне бугарске трупе са коњицом и артиљеријом. У Јабланици и Пустој Реци није било сасвим тако. Тамо су борбе вођене герилски, није било фронтова, него се борило обично на већим просторијама. Борба се водила на једном месту, ту се прекидала, а сутрадан настављала на сасвим другом. Устанички одреди скрстарили и маневровали, нису примали борбу где је непријатељ хтео, него је наметали тамо где је њима моментано више одговарало. Уколико се понекад и може запазити каква линија фронта, она је тренутна и нестабилна. Ова разлика долази, вероватно, не само због тога што су овде биле мање устаничке снаге (из једнога среза) него у Топлици (из три среза), због чега се није могла успоставити стабилнија линија фронта, и што су овдашње устаничке вође биле типични герилци (на пример, Димитријевић), а њихови борци људи различитог менталитета из разних крајева, него нарочито стога што је предео Јабланице широко отворен за напад са свих страна, нарочито с југа (правац Вучје — Лебане и Лесковац — Лебане) и са истока (широком долином Пусте Реке и Добричком равницом), — док је слив Топлице компактна целина, заштићена са свих страна (са севера Јастрепцом и Копаоником, са запада масивом косаничких брда, а са југа подручјем Јабланице) и могла се напасти за први мах само на тачки где лежи

Прокупље, уз Топлицу. Сем тога, непријатељ је према Јабланици стално држао јаке снаге које је потпомагала артиљерија. Услед тога је устанак у Јабланици, и поред тога што је она била цела ослобођена, једва почео да прераста из комитског, герилског начина ратовања у фронтоне са јединственим, чврстим руководством и планом. Само вештина, храброст и пожртвовање капетана Влаховића успевали су да те устаничке снаге донекле држе компактно и под једном командом.

После већ поменуте борбе на Кремену 11. фебруара, настављају се свакодневни судари и мање чарке, и то на разним местима. О њима су, међутим, остављени само оскудни и веома растргани подаци на основу којих се ти судари једва могу реконструисати. То је разумљиво кад се зна да су сви писмени подаци (наредбе, извештаји, уколико је оно мало и сачувано), били у своје време писани кратко, на брзину, нестручно, а за нас, данас, каткад и нејасно.

Капетан Влаховић је издао 13. фебруара наредбу у којој каже да је 11. фебруара у свим крајевима Краљевине Србије, а од стране свих команданата, објављен устанак. Наређује да сваки обвезник мора бити готов. Наредиће се у којем ће се правцу кретати поједина одељења. Са непријатељским војницима по селима, као и са онима који врше нападе и крећу у борбу, поступати непријатељски. „Телефоне, телеграфе, и железницу прекинути. Све друмове којима се крећу коњичке патроле испресецати стражама из дотичних села. Не дозволити да се поједина непријатељска одељења концентришу са другима. Русе упућивати у штаб.“

Према саслушању попа Димитријевића у Нишу, може се реконструисати његово кретање и рад у то време. Он је рекао да је 13. фебруара у селу Ивању добио писмо од Пећанца у коме му је речено да је устанак објављен 11. фебруара. 15. фебруара сазнао је у Слишану да је Житни Поток пао. Довели су им 12

заробљених Бугара, које је капетан Влаховић, наводно без његовог одобрења, све касније побио. Лебане је заузето 16. фебруара, а нападом је из позадине управљао Влаховић. 17. фебруара и поп Димитријевић је отишао у Лебане. Тога дана је у Лебану одржан збор на коме је и он говорио. 18. фебруара налазио се у селу Рујковцу. 19 фебруара у Реткоцеру. Поп Димитријевић каже да се био одвојно од Влаховића и да је лутао по горњој Јабланици све до 4. марта кад се разболео, у селу Власову. Кад је оздравио наставио је да се током марта крије по планинама горње Јабланице.

Тошко Влаховић, у немогућности да се пребаци у источну Србију куда је био одређен (тамо је отишао тек почетком јуна), остаје на терену Пусте Реке где самостално оперише но, ипак одржавајући везу са осталим војводама и њиховим одредима. Изгледа да он још није имао свој одред, или бар тај одред није био бројан, тако да Тошко још увек купи сељацима и води их у борбе. 13 фебруара он се налази у Житорађи одакле тражи од Пећанца да га замени неком другом четом како би могао да иде у свој рејон у источну Србију. 14 фебруара јавља да се стално налази у борби са далеко надмоћнијим непријатељем, али да су ипак одбацили (дакле, вероватно са осталим деловима Јабланичког одреда) Бугаре преко Пусте Реке. Истога дана је стигао у Бадњевац. 15 фебруара већ се налази у Дреновцу и јавља да га туку топови из Кутлеша (са пруге). Тога дана Бугари покушавају продор у Пусту Реку правцем Брестовац — Кутлеш, а Тошко сакупља „16 старца и деце из Коњарника и покушава да заустави тај продор.“ Но, не успева и повлачи се у село Каре. Бугари увече стижу и у Каре, а он исте ноћи сакупља око 200 сељака и спрема се да их нападне. У међувремену добија наређење да иде у помоћ код Житног Потока. 17. фебруара налази се на положајима Дубрава — Доње Коњувце.

Командант Крајинског одреда Тошко Влаховић издао је 18. фебруара у 11 часова наредбу којом се одређује распоред трупа које опседају Житни Поток. Пре-

ма тој наредби житнопоточка чета имала је да заузме положаје од пута за Прокупље до пута за Куршумлију; чета села Гласовика и Кординца од куршумлијског пута до пута за село Злату; чета села Драги Дел у Бублице од пута за Злату до пута за Драги Дел; чета села Статовац и села Пролом од пута за Куршумлију до села Бреговине; а остале чете и командант одреда налазили су се у селу Мала Бреговина. Даље је наређено да у случају примљене борбе, тамо где је непријатељ надмоћнији, командири имају слати појачања и то само покривеним земљиштем. Борбени положај није се смео ниуком случају напустити до последњег војника. Уопште, за сваку неисправност одговарао је лично командир чете. У случају да непријатељ изиђе из села имао је бити нападнут снажно са свих страна.

Капетан Влаховић је упутио 15. фебруара своме брату Тошку писмо у коме га извештава да је ноћу 14/15 фебруара посада Житног Потока — 170 војника — побегла. Устаници су заробили „старшију“ са 10 војника. Препоручује Тошку да руши пругу и „телефон“. Исто тако му препоручује „да води герилску а не тактичку борбу.“ Народ је на његовом рејону расположен за борбу.

У помоћ устаницима који опседају Житни Поток стигао је Тошко Влаховић са сељацима из села Каре. Капетан Влаховић био је наредни и четовођи Чупићу да пође у помоћ, али кад је овај стигао (19 фебруара) Бугари су већ били протерани низ Пусту Реку према Лесковцу. Бугарски гарнизон у Житном Потоку био је, изгледа, веома бројан — један извештај каже да су 16. фебруара у Кољувцу (вероватно бежећи из Житног Потока, или можда журећи му у помоћ била два бугарска батаљона). Иначе, борба код Житног Потока била је крвава и према неким подацима у њој је погинуло 10 устаника.

На дан 16. фебруара капетан Влаховић је издао наредбу у којој тражи да се по свим општинама образују месне чете и то по 5 људи за свако село са старешином на челу, које ће пазити на сваки покрет и одр-

жавати међусобну везу. Ове чете нису смеле без наредбе примати борбу, већ су се морале склањати у шуму. Уколико би наишле на патроле које терају интернирце, „одмах их разоружати и упутити у Лебане, али их не убијати.“ Даље се тражи безусловна послушност, да се одреде ордонанси и да се издајство кажњава смрћу. „Непријатељ је изнемогао и не може нам ништа“, — каже се на крају наредбе.

О борбама тих дана Тошко Влаховић забележио је у своме дневнику да је 18. фебруара вођена борба око Житног Потока који је био у опсади. Увече је извршен успешан јуриш и бугарска посада је гоњена до села Злате. Борбе са Бугарима настављене су и 19. фебруара, целог дана, према селу Плавце. После тога Влаховић је отишао у Горњу Јабланицу и каже да је са музиком ушао у село Туларе. 24. фебруара добио је извештај да се спрема напад на Лебане од Лесковца и Врања па се вратио у Лебане.

Пуковник Златанов из Лесковца обавестио је телеграмом штаб оперативне армије 6. марта:

Четвртог марта мајор Попов прикључио се око 5 сати после подне долазећи из Житног Потока нашим снагама које оперишу на линији Коњувци — Лапотинце. Његова чета и она која је отишла да му помаже претрпеле су код Житног Потока губитке: 6 убијених и 8 рањених... Трупа која је снабдевала село Бојник... била је нападнута од једне јаче разбојничке чете и повукла се према селу Лапотници. Према тврђењу мајора Попова у шумама око Житног Потока четника који су опсели Житни Поток било је око 800. Њихови трубачи свирали су наш војни сигнал.

Лебане је ослобођено између 16. и 18. фебруара, а Пећанац бележи да му је тај извештај стигао 19. фебруара. У извештају Анкетног одбора каже се да је ова варошица ослобођена 18. фебруара. Ту је, према Дероку, поп Димитријевић заробио целу једну бугарску чету. Од Лебана је раздрагана устаничка војска пошла право на Лесковац, али им је „Пећанац наредио да се одмах врате.“¹¹⁶

¹¹⁶ Један део борби у доњем делу Пусте Реке види се из извештаја Бошка Чупића:

Председник општине Дубово послао је 23. фебруара писмо Централном комитету у Прокупљу у коме јавља да су до темеља спаљена села Касабић, Косанчић, Бинђуша, Лапотинце. Четовођа Тошић јавља исто тако 24. фебруара да се побунило цело село Азбресница у Добричу и да хоће да се преда Бугарима.

Капетан Влаховић обавештава 23. фебруара Пећанца у Куршумлији да Бугари у срезу лесковачком пале сламе и понеку кућу да застраше народ. Убијају и понеког старца или жену. Заробљених Бугара има још 15, а рањених 13, остале су четници пустили. Иначе, последњих дана откако Бугари праве зверства, и четници су према њима немилосрдни. Влаховић даље каже: „Ако случајно водите преговоре тражите: повратак интернираних, исплату реквизиције, да остану наше власти у досада заузете градове, да само буде њихова (бугарска) администрација а наша посада и полиција.“ — Истога дана Радисав Тошић јавља се из Азбреснице писмом Војиновићу у коме му каже да води непрекидну борбу са Бугарима који нападају и да ће се, уколико не стигне помоћ, морати повући.

Капетан Влаховић пише 24. фебруара четовођи Чупићу у село Доње Коњувце следеће:

У први мрак биће напад на непријатеља, од Лебана — Кремен, од Каменице — Кремен и Јабланице — Кремен. Ја ћу са резервом на Бојник да прекинем отступницу а ваш задатак од синоћ мењам у овом: мост на Бојнику оставите нареднику Дукадину са Коњувчанима а ви ухватите мост на

„Од 19 фебруара налазим се на положају Косанчић — Бојник. Везу имам са војводом Тошком Влаховићем и капетаном Милинком Влаховићем, чији је штаб Бојник — Коњувце. Борбе су биле са мајором Поповим на Житном Потоку и побегао је преко Лапотинца — Добре Главе. Једно одељење непријатеља у јачини 150 Бугара са једним топом, јуче наступило је од Брестовца ка Косанчићу. Са мојом четом примио сам борбу на положају Косанчић — Кацабаћ, која је трајала два сата, све до мрака. Непријатељ је активно тукао топом, но, жртва није било. Борба се свршила доцкан у ноћ и то бекством Бугара према Доброј Глави. Дванаест мртвих и рањених Бугара. Код нас нема губитака. Остајем и даље на истом положају. Дух код народа је слаб. Попаљено је и уништено до темеља неколико села. Многи људи су одведени у ропство.“

Лавотницу и Ђинђуши и пребаците бар по 50 добрих четника на десну обалу реке, а по 10 до 15 оставите на мосту на левој обали. За сваки случај што пре ме известите шта сте урадили по овој ствари. Ако има неко непријатељско одељење на Дреновцу то су само плачкаши и немојте да вас збуне, и према њима одредите једну четицу. Одредите и бомбашко одељење. Ако срећно успемо да противника потиснемо и заробимо, морамо још у току ноћи продужити за Лесковац. О пријему наредбе као и поступку известите ме.

Сутрадан, 25. фебруара, капетан Влаховић упутио је из села Вујанова у 6 сати после подне истом четовој Чупићу следеће писмо:

Нека ваша одељења заузму мостове на Пустој Реци и држите их у својим рукама. Ове се посаде могу послужити код првих кућа и авлија до мостова. Овде можете поставити нарочито бомбашка одељења. Она ће вам служити да бисте на време осујетили непријатељски прелазак преко Пусте Реке, а такође кад бисте чули борбу на нашем фронту да имате могућности да пребаците одељење одмах на десну обалу реке. Приступите што јачој организацији, подели на чете. Чврстим држањем устаника на логору и у згодном случају рескирајте, позовите Перовића из Обилића и саопштите му од моје стране првом приликом ако се не покаже активнији него што је био до сада своју је каријеру завршио.

Устаници су у овом рејону предузимали и диверзантске акције. Забележено је (то помиње и Пећанац) да је 18. фебруара претурен један бугарски воз код села Кочана. А и Чупић извештава једанпут да се спрема да прекине пругу између Брестовца и Печењевца.

Устанак букти и на десној страни Мораве око Влакотинца и по Запаљу. Један део организационих мера види се из наредбе Јована Радовића од 21. фебруара у којој он — „пошто је бугарски позив наших бораца и младића наишао на отпор од стране српских војвода“ — наређује да се у свакој општини одреди војни старшина и три лица за летећу пошту која да се смењују свака 24 часа. Даље да се нареди преглед оружја и муниције, да се припреми одело, обућа и резервна храна; да се спреми експлозив и француски кључеви као и ћускије и чекићи за разбијање пруге. Забрањује се непотребно пуцање из пушака. Сва обавештења и везе

треба да се одржавају тајно. Да се одреди опште зборно место. За издајнике — стрељање. Ово наређење послато је општинама Велики Крчимир, Велико Боњинце, Личје и Душаник.¹¹⁷

Ослобођењем Власотинца био је слободан и цео крај око њега — највећи део власотиначког среза. 24. фебруара Радовић јавља следеће:

Од онога дана (од ослобођења Власотинца) нигде ни једнога Бугарина нема у селима јер је силан страх завладао у њиховим срцима. Да сам дошао пре месец дана ствар би била много боља, али и овако ће ићи. Народ је одушевљен.

У Заплану је ситуација веома нејасна. Пећанац каже да је 19. фебруара ухватио везу са Заплањцима под Сувом планином (вероватно је у питању Селичевица која се код Курвинграда спушта до Мораве) који су му тражили извештај број оружја да туку непријатеља пругом Пирот — Ниш, а он ми је послао једно оделење четника са јаком spremом и експлозивом.“ Према подацима Анкетног одбора, „Заплање се подигло и пошло на Гаџин Хан“ (средско место), али су се устаници зауставили пред самим тим местом и вратили се назад. Према једном каснијем извештају бугарског пуковника Про-

¹¹⁷ Јован Радовић, командант Пиротског одреда, послао је 26. фебруара команданту бугарског окупационог рејона у Нишу једно писмо у коме, после дугог увода углавном пуног пропагандних фраза, каже:

„Ми смо вам послали 227 ваших неповређених заробљеника а ви наређујете да се стрељају старци и недужни, да бисте задовољили своју немоћну пакост. Убијате жене и децу да се осветите српској комитској војсци која располаже са силним оружјем. 20. фебруара ујутру био сам у Власотинце и у школи ослободио 400 наших заробљеника и продужио сам за планину заједно са свима ослобођенима, а нисам дао да се пролива крв него сам дао да се разуме да ми је циљ да ослободим мирне грађане и раднике. Ви не можете да се спасете од сигурне пропасти па макар и интернирали цео српски народ. Ако и даље будете употребљавали терор у борби против незащитљеног становништва вратићу вам у Старој Бугарској најмање душло. Наредите да ваша војска престане са зверствима да не бих био принуђен да угушим у себи филантропска и алтруистичка осећања“.

тогерова, изгледа да је и Заплање било пуно устаника али су они били неповезани, неорганизовани, без команде и директива, те су цело време само лутали, па се на крају сасвим разбили и разишли. Да је ово тако види се по томе што су Бугари у марту исте године разоружали у Душнику становништво, а код села Купиновице чак и разбили једну чету од 70 комита. Но несумњиво је утврђено да су устаници из Заплања, негде 20. и 25. фебруара, стигли на Мораву код Курвинграда и ту ухватили везу са снагама које су спречавале надирање Бугара од Ниша према Прокупљу.

Устанак се, међутим, у то време не ограничује само на југ Србије, него се преко Малог Јастребца прелива у долину Мораве између Крушевца и Ниша, па преко ње сокобањским и сврљишким крајем и даље кроз источну Србију.

Командант устаничких снага у долини Мораве између Ниша, Јастребца и Крушевца, и то, по свему судећи, веома добар герилски вођа, био је Новица Вељовић чија се главна јединица звала „Четнички одред наредника Новице Вељовића“. Он је у тај рејон пошао још 17 фебруара из Прокупља (или негде из Топлице пред самим Прокупљем). Са њим су пошле чете Нике Куштримићи и Томе Питулића, а у моравском крају придружили су им се четовође Љубо Додић и Чупић, оба из околине Крушевца (који су тамо образовали чете још пре Вељовићевог доласка). Према Вељовићевим извештајима, борбе су се у том крају овако развијале:

Одмах по доласку Вељовић је напао бугарску посаду у Рибарској Бањи. Он каже да је то било 16. фебруара или је очигледно неспоразум у датуму. Пећанац на једном месту тврди да је Рибарска Бања ослобођена 20. фебруара, а на другом месту да је извештај о том догађају добио већ 19. фебруара. Највероватније је да је Рибарска Бања нападнута, како тврди четовођа Гагић, 17 фебруара, дакле, још истога дана кад је Вељовић стигао и то предвече: Бугарска посада се састојала од једног

наредника и 28 војника. Ту су били и бугарски председник, његова жена и брат. Све троје је убијено у општинској згради при првом налету четника. Но, бугарски војници су се склонили у црквену порту чији је камени зид био одличан заклон. Одатле су се бранили цео преостали део дана 17. фебруара и целу ноћ, тако да су од њихове ватре три четника била рањена, а један погинуо. Предали су се тек ујутру, 18. фебруара, и одмах под стражом били упућени у „заробљенички депо“ (у Белољину или Прокупљу).

Истог дана кад је ослобођена Рибарска Бања почели су да пристижу нови устаници који су одмах распоређивани у новоформиране јединице. Вељовић је организовао одељења и по селима (Љуптен, Кулина, Породин), затим у самој Рибарској Бањи месну чету од 30 људи, итд. Но, већ тога дана почињу јаке борбе на целом току Мораве од Грејача до Ђуниса. Мања бугарска одељења покушавају да пређу на леву обалу Мораве, али их Вељовић разбија и натерује у бекство. Његов одред већ броји 250 бораца „који одушевљено иду напред“. Устаници дижу пругу и воз не ради 19. и 20. фебруара. Искидали су и све телефонске водове. На Морави, која се излила и подједнако сметала и једној и другој страни (пошто обе теже да је пређу), воде се борбе несмањеном жестином. Вељовић ипак успева да пребаци једно одељење које, после краће борбе, хвата везу са грађанима у самом Алексинцу. Бугари су имали и артиљерију: 4 брдска топа и једну пољску батерију. Тих дана су устаници успели да заробе 15 Бугара и једног подофицира и да и њих пошаљу за „депо“. Борбени распоред је био више по дубини него по ширини. Вељовић вели: „Устаници ми стално придлазе и то под оружјем. Ја увек успевам да кроз непријатељски фронт протурим по неко мање одељење у његову позадину које га тада напада с леђа, тако да је он стално збуњен, не може напред и никако не зна нашу јачину.“¹¹⁸ Тако је чак и кад су јаке бугарско-немачке снаге, потпомогнуте артиљеријом, најзад прешле Мо-

¹¹⁸ АВВИ.

раву код Грејача (Вељовић вели да је то било 20. фебруара, али је то морало бити бар дан-два касније) „из позадине су их стално нападала наша мања одељења и ни како им нису дала да напредују.“ 21. фебруара Вељовић јавља из Великог Шиљеговца да је очистио сав простор између Јастребца и Ђуниса, да је ноћу 20/21. порушио пругу и претурно воз код Ђуниса (значи по други пут) и да се у селу Мозгову (на десној обали Мораве) већ налази једна устаничка чета од 250—300 бораца. И сам Гагић тврди да је пруга у то време била прекинута на два места (свакако двапут) и то код Кормана и Доњег Адровца.

У крају око Сокобање и Сврљига, северно од Ниша, устанички покрет је такође био јак и у њему су учествовале бројне снаге и са једне и са друге стране. Нажалост, о њему немамо довољно података (Пећанац чак ни после рата није много знао о тамошњим борбама, сем да су биле „побуне великих размера“ и да су „захватиле многа села“). Ово највише стога што је устанак тамо избио спонтано, независно од осталих јужних крајева и скоро без везе са централним устаничким снагама и руководством. О борбама на том подручју нарочито нема никаквих сигурних датума, али су борбе несумњиво вођене у другој половини фебруара или можда неколико њих у почетку марта 1917.

Према Пећанчевим подацима, четовођа Милан Дечански је био са четом од 25 људи упућен у тај крај још 5. јануара. Према послератним подацима општине Катун код Алексинца, кад је Дечански дошао са четом, одмах му се прикључило 10 бораца. Запаљена је бугарска општинска архива у Катуну и Станцу. Дечански је од своје чете образовао три одељења. Командир првог одељења је био Јован Милутиновић из Глоговице који је дотерао из села Горњи Крупац чиновнике: председника општине, деловођу и шумара—све Бугаре. Други вод је такође дотерао три бугарска жандарма — коњаника међу којима је био један наредник. Дечански је одмах одржао кратко суђење на коме су сви ови Бугари били осуђени на смрт а затим побијени. Одмах следеће ноћи Де-

чански шаље једно одељење од 20 људи да руши пругу у Сићевачкој клисури. У селу Глоговици такође је образована чета. И у Горњем Адровцу (моравски срез) била је образована комитска чета од 22 бораца која је чак имала једну борбу са Бугарима и у њој била разбијена. Према подацима општине Станци код Алексинца, Дечански је тамо дошао са четом од око 30 бораца али је убрзо окупио још око 200 бораца из тога краја.

Сам Богољуб Милетић, који је на раније описани начин створио своју чету и налазио се са њом у шуми, вели да га је Дечански позвао „седам дана касније“ — значи 11. или 12. фебруара. Дечанскога је нашао у селу Рсовцу са преко 200 бораца. Ту је Дечански укључио Милетићеву чету у свој одред и са њим се договорио да се разиђу у два правца: Дечански према Сокобањи а Милетић према Сврљигу. Договорили су се исто тако да после 14 дана (Дерок вели 4 дана) истовремено нападну обе ове варошице, а дотле чете да се повећају и опреме.

Дечански се упутио према Сокобањи и решио да је нападне једне ноћи (не зна се се тачно када, но, вероватно, пре краја фебруара). За овај напад прикупило се у селу Језеру 86 устаника па је ту направљен и план. Једна десетина је остављена у заседи између Глоговице и Бујимира да прати све покрете непријатеља и о томе обавештава Дечанског. Остали су прошли преко Језерске планине и Озрена за Сокобању и напали је тачно у један час по поноћи, и то са четири стране. Прво одељење је нападало од књажевачког пута, пошто је претходно пресекло телеграфске и телефонске жице. Друго од пута Алексинац — Сокобања. Треће одељење, пошто је претходно разоружало стражу на тој страни, напало је од пута Ресник — Сокобања. Четврто, бомбашко одељење, пошло је на саму зграду командантуре. Пето одељење, је предводио сам Дечански. Напад је у почетку имао успеха јер су све страже биле живе похватане и нападачи продрли у сам центар варошице. Но, баш претходнога дана, вероватно осећајући опасно

кретање комита у околини, Бугари су из Књажевца послали у Сокобању појачање (подаци веле два пука, што свакако није тачно), али за које устаници нису знали. Због тога нису могле бити заузете зграде где је била војска, већ су се, доласком јутра, нападачи морали повући у планину. У овој борби су погинула 4 четника из бомбашког одељења и око 20 Бугара. После ове борбе Дечански је са одредом стигао у село Миљковац (нишки срез), напао једно бугарско одељење јачине 20 војника и разбио га.

Милетић је бар у почетку имао на другој страни више успеха. По његовим забелешкама, у селу Давидовцу је добио доста оружја и придружило му се 30 младића. У селу Галибабинцу је добио још 5 људи. У селу Лалинцу је заробио без борбе 7 Бугара. Ту му се пријавило још 50 људи. Бугарски начелник у Сврљигу, обавештен на неки начин да се устаници спремају да нападну ту варошицу, побегао је за Пирот. Милетић је даље у селу Плужини заробио 20 Бугара који су дошли у реквизицију, неколико њих побио, а остале пустио разоружане. У Плужини му се придружило 100 четника из села Грбавче. Тада је Милетић ушао у Сврљиг али тамо није нашао никога од бугарске посаде. Ту су му дошле вести да од Ниша иде велика бугарска војска те је пожурио и поставио јој заседу код села Грбавче близу Грамаде. Бугара је било на хиљаду, неколико топова, неколико митраљеза, одред коњаника, чак и два авиона који су на четнике бацали бомбе. Милетић је бугарску војску напао из заседе, изненада. Развила се крвава борба у којој су погинула 74 устаника. Милетић је после тога био приморан да одступа. По уласку у село Грбавче Бугари су редом палили и убијали све што им је дошло под руку.

Код окупационих команди сада се на прво место најбитније поставило питање садејства бугарских, аустријских и немачких војних снага да би се угушио растући устанички покрет. Генерални гувернер Србије из

Београда послао је ради тога Штабу бугарске оперативне армије 6. марта телеграм следеће садржине:

Штаб бугарске оперативне армије, на основу једног извештаја Војно-инспекцијске области у Нишу молио је да му буде послано тачно саопштење по питању учешћа аустро-мађарских трупа у угушењу устанка. Војно гувернерство у Београду обећало је да ће послати мање трупе којима је тада располагало да оне сарађују са наступајућим бугарским трупама. У том смислу првога марта потражена је дозвола за прелазак границе без одређивања дана поласка. Мајор Ратки одредио је са своје стране као најранији датум 4 март. Међутим, устанак се проширио. Раздвојена до најближих бугарских трупа која је настала након појављивања Срба код Мрамора, западно од Ниша, учинила је узајамну сарадњу немогућом. Напредовање групе Блаце у саставу: 750 пушака, 6 митралеза и 4 топа и групе Блажево — 500 пушака и 4 митралеза, у целој тој побуњеној области, значило би, за положај бугарских трупа, сасвим нестварну, изоловану и одвојену акцију. Зато је група мајора Раткија требало да се ограничи на локалне операције, тим пре, што упркос сагласности војног гувернерства у Србији — пуковника Протогерова — да даје инструкције групи Раткија, такве инструкције још нису дате нити су дата одређена саопштења о положају и намерама бугарских трупа. Веза путем официра за везу ограничила се на неодређена општа саопштења и то више у погледу догађаја који су већ прошли. Тек 5 марта један официр за везу јавио је да пуковник Протогеров намерава да предузме после неколико дана наступање са 5,5 батаљона, 10 митралеза и 10 топова од линије Грејач — Александровац у правцу према западу, а после тога да заокрене према југу — према Куршумлији — када би, после преласка Бугара на велики Јастребац, требало да им се прикључи и мајор Ратки. Војно генерално гувернерство у Београду изјавио је да је сагласно са таквом употребом аустро-мађарских трупа и моли да буде послат конкретан распоред свих трупа које учествују у акцији. Осим тога, овде је изражена жеља да Бугари наступају десним крилом како би устаници били прикљештени не према Крушевачком срезу где сада нема довољно топова, већ према центру опкољавања. Као појачање у рејону Блажево — Блаце — Крушевац, моћи ће да се пошаље група потпуковника Јармија која се сада формира. Војно генерално гувернерство у Србији било је слободно да често јавља директно бугарској војној инспекцијској области у Нишу детаљно о овдашњој ситуацији и о свим важнијим наредбама. Умољава се пуковник Протогеров, а у интересу опште успешне узајамне акције и узајамног поверења да, по могућству, дође у директан контакт са војним генералним гувернерством у Београду и са начелником групе фон Јармија у Крушевцу, и да

избегава заобилазни пут преко бугарске главне команде, јер се тиме само губи време. Војно генерално гувернерство у Београду сигурно неће пропустити да, по могућству, усклади акције аустро-мађарских власти са сваком већом предузетом бугарском акцијом, чим му та акција буде конкретно позната.

Окупационе власти, бугарске нарочито, предузимају сада и читав низ других мера да сузбију устанак.

Новоименовани командант Моравске војноинспекционе области у Нишу, пуковник Протогеров, послао је 7. марта штабу оперативне армије у Густендилу следећи телеграм:

Према подацима којима располажем велики део чиновника и службеника у овој области, државних и општинских, су људи мештани које морамо безусловно да сматрамо као непријатеље; ово је један од главних разлога због чега је дошло до организованог покрета у срезovima Лебанском, Лесковачком, Куршумлиском, Прокупачком, Алексиначком и Нишком. Појавила се чак једна чета према Белој Паланци која је покушала да поруши пругу. У власотиначком срезу постоје чете¹¹⁹ у Дервенском срезу такође. У селу Раденска — Кучевски срез, убијена су три наша војника. Железничка пруга код Ђуниса порушена је. Поменути српски чиновници све наше наредбе преносе устаничким вођама који тако могу благовремено да предузму мере против сваке наше акције. Други главни разлог за немире је и многовлашће. Да би постали господари власти и да би умирили ову област, нужно је потребно прво сви државни и општински чиновници и службеници — мештани да буду отпуштени и замењени бугарским; и, друго, да ми се да неограничено право да могу да отпуштам и постављам све чиновнике, грађанске и војне, да одговарам непосредно пред владом и штабом оперативне армије, да будем са њима у непосредној вези ја а не моји потчињени органи грађански и војни; треће, у области треба да буде по један инспектор од министарства: унутрашњих послова, спољних послова, финансија, пољопривреде, трговине и просвете, који би ми помогли у управи области и преко којих бих био у контакту са дотичним министарствима; четврто, ванредне комисије о исхрани, као и реквизиционе комисије, да буду потчињене мојој команди и само преко ње да им може наређивати главнапозадинска управа, централни комитет и главна реквизициона комисија; пето, сви чиновници да буду сматрани као војна лица и као таква да добију храну — Подвлачимо опет да су овде услови специфични и да захтевају јединствену власт и само бугарске чиновнике. Ово је једно заражено гнездо одакле се штета и зараза може проширити и на саму Стару Бугарску.¹²⁰

¹¹⁹ Под „четама“ Бугари су увек подразумевали само четничке јединице.

„У досадашњим акцијама за прогањање разбојничких чета приметно сам следеће грешке:

1. — Начелницима недостаје осећање одмазде, којим у сржи треба да буде прожет сваки Бугарин против овога гаднога српскога племена које је изазвало светски рат и подмукло побило толике наше војнике послате на десну обалу Мораве по разним службеним командама.

2. — Начелницима недостаје осећање одмазде према разбојницима и становништву које се буни у знак благодарности за очински однос према њему — нашој браћи Бугарима који су то били пре 40 година. Штавише, наша попустљивост и поверење отишли су дотле да су све државне и општинске установе препуне службеника и чиновника из редова тог неблагодарног становништва. Ово показује да смо чували змију у недрима којој сада треба смрвити главу.

3. — Опереше се малим јединицама, четама па чак и водовима који могу бити лако потучени. Четници користе врло добро овакве случајеве и уништавају наше слабе јединице које још не познају довољно терен. Због тога чете у батаљону не смеју никада губити међусобну везу и сваки део од патроле до највеће јединице треба да има заштиту са свих страна, било у походу, на одмору или за време битке. Тада неће постојати страх од позадине и неће бити отступања целих батаљона само зато што су неки разбојници прилуцали у позadini неке јединице или на њену комору.

4. — Нема довољно чврстине. Чак и један једини издвојени вод кад има довољно муниције и хране може да се одржи данима и зато ако противник не располаже артиљеријом, треба за одбрану користити поједина утврђена места — села, поједине куће, затворене ровове итд.

5. — Има случајева кад су наше чете биле сретане са ватром из појединих села и уместо да тада спале село и униште све мушкарце од 19 до 50 година, оне само пошаљу неке од њих као сумњиве, а селу ништа не ураде.

6. — Убудуће ухваћене четнике треба најокрутније мучити да би издали своју организацију, команданте и складишта. Наоружајте са пушкама и све ваше коморе као и војнике који се тамо налазе и убедите их да мирно морају примити нападе у позadini од стране непријатељских банди

7. — Комора треба да иде у колони која мора бити добро чувана, да буде наоружана а све трупе морају добијати храну на лицу места“.

¹²⁰ Исти пуковник Протогеров послао је 7. марта начелницима трупа, начелнику маневарских трупа и начелнику нишког утврђења пункта, наређење следеће садржине:

Virtual Library of Faculty of Mathematics, University of Novi Sad
e-mail: vlib@ptt.rs

О побуњеничком покрету северно од Ниша и савременом нападу на варошицу Сокобању бугарске окупационе власти кажу између осталог:

Главни вођа и организатор чета на повереном ми отсеку је Милан Дечанац, који је дошао од Прокупља са око 30 људи који су били душа овдашњих устаника. Један део овдашњег становништва добровољно се придружио тој чети а остали су били терором наморани да се придруже.

Најјаче учешће у организацији и дејству устаника показали су селаци села: Ресник, Подружница, Језеро, Преконозе, и Расовац. Ових 5 села је уништено. Почело је затим гоњење устаника по селима и планинама и запаљене су многе колибе. Разбојничке чете су се распале на мале групе од 5 — 50 људи и такве и сада продужује своје дејство. Здраву организацију разбојници нису имали већ је све било на брзу руку устројено и то углавном од стране дезертера. Припреме за устанак постојале су али слабе; лоше су руковођене и организоване.

У моменту напада на град Сокобању 10. марта 1917. командант града био је на терену са регрутним комисијама.

Издата је била заповест да се повуче једна чета и да истога дана иде у Сокобању. Напад (на Сокобању) био је 10 марта у 5 часова ујутру. Чета која је нанела главни удар нападачима стигла је у Сокобању 9. марта увече. Установљено је да разбојници нису знали за долазак те чете. Чета је показала и дала чврст отпор нападачима. Командир те чете, поручник Антов, и поред тога што му је једно око повређено у рату, а и друго није особито здраво, ипак је могао да претходно разгледа положај града, да изучи путеве и највероватније правце које у случају напада треба да заштити од противника. Услед тога он је направио распоред по четата и водовима и послао их на одређена места. Нападом на град руководио је Милан Дечанац који је имао сигнаlistsу и служио се њиме приликом напада. Град је нападнут са 4 правца — тачно отуда где су били постављени осматрачи. Борба је трајала 2 сата. Погинула су наша 4 војника. Од стране непријатеља само у граду убијено је преко 20 душа.

4. ОСЛОБОЂЕНА ТОПЛИЦА И БОРБА ЗА ЊЕНУ ОДБРАНУ

По ослобођењу Прокупља Војиновић је позвао Марка Павловића и поставио га за команданта града речима: „Господине мајоре (Павловић је био капетан у

резерви али га је народ звао „мајор“), моја је жеља, а и свих грађана, да Ви, у обновљеној Србији у престоници Југ-Богдановој, будете први командант.“ Војиновић је за председника општине поставио Милана Николића, увео ред у граду, образовао команду места и остале власти. Интересантно је да је Војиновић у ослобођеном Прокупљу 18. фебруара чак написао и објавио закон по коме ће се судити. Тај закон гласи:

Како смо помоћу божјом и самопрегоревањем народа ослободили један део поробљене српске земље (округ Топлички) у коме сада нема никаквог суда то, а по овлашћењу Централног комитета, наређујем:

1. — Да се за ослобођени округ постави суд који ће се звати „Српски народни суд“.

2. — У том ће суду судити председник са још 4 стална члана које ће изабрати нарочити одбор. Исти одбор изабраће још и 5 заменика судијама и сталнога деловођу.

3. — Народни суд судиће сва кривична дела која српски кривични законик предвиђа.

4. — Казна робије и затвора, као (једна нечитка реч) избацују се. Казна смрти и новчана казна остају и додаје им се још и телесна казна.

5. — Смртну казну суд ће досуђивати оптуженима за сва она дела за која казни закон њу прописује као и за све безчасне преступе због којих се губи грађанска част.

6. — Телесну казну досуђиваће суд оним лицима која су оптужена за безчасне преступе и злочинства ако суд нађе да су законом прописане казне престроге за оптуженога, према околностима под којима је дело учињено.

7. — Новчану казну суд ће досуђивати оптуженом за дела означена у члану шестом ако су она учињена под околностима наведеним у том плану.

8. — Пресуда се доноси већином гласова а потписују је све судије и деловође.

9. — Народни је суд надлежан само за лица грађанског реда изузимајући случај кад је у каквом делу са грађанским лицем у саучешћу и војно лице коме ће у том случају судити овај суд.

Члан 10. — Народни суд суди и доказе цени по својој савести и сопственом уверењу и изриче пресуду.

Члан 11. — Пресуда се исказује јавно и у кратком изводу шаље се са потписом председника и деловође војводи на одобрење или уништење.

Члан 12. — Казне повчане су за преступе од 10 а за злочине од 1000 динара.

Члан 13. — Телесне казне су за преступе од 10 штапова до (нечитко).

Члан 14. — Телесна казна неће се досуђивати лицима преко 60 година и болесницима и [нечитко] већ ће се та лица осуђивати на новчану казну претварајући телесну казну у новчану казну и то 10 штапова — 50 динара.

Члан 15. — Овај закон важи од дана потписа зато га одмах саопштити јавно да му се свако покорава а суд да по њему поступа.

Из Прокупља су одмах послата два писма (није забележено ко их је послао) бугарском команданту, пуковнику Протогерову, у Ниш. Првим писмом се тражи лекар — хирург: „Пошто овде има већи број ваших Бугара рањених и то тешко, а нема стручних лекара, санитарског материјала и потребних инструмената... част ми је са гледишта хуманитарности...“

У другом писму тражи се од Протогерова да одмах забрани својим војницима да злостављају невини народ, јер нека има на уму да у Прокупљу има око 800 његових заробљеника, војника и цивилног становништва, па и жена — учитељица, са којима се лепо поступа. У писму се даље тражи да Протогеров одмах изда такво наређење својим војницима и подручним властима „иначе ћу ја све под нож, јер ми знамо клати и убијати но, то је животињски а не човечански.“ Исто тако Војиновић лично пише Протогерову тражећи да се поведу преговори о примирју и то једино под условом да се „сва ослобођена територија призна за самосталну српску државу.“¹²¹

¹²¹ Наравно сва ова писма остају без одговора. Протогеров хапси и саме парламентарце и на основу њихових исказа шаље извештај штабу оперативне армије:

„Од послатих парламентарца из града Прокупља (бивши претседник општине, свештеник, један грађанин и 2 Бугарина) установљено је следеће:

У граду Прокупије 2 марта у 4 часа ујутру дошло је око 100—150 четника са двама војводама, Костом Пећанцем и Костом Војиновићем, сви наоружани пушакама, бомбама, но без митраљеца и коморе. Дошли су куршумлиским путем. Тим четницима придружило се и око 250 сељака. Бугарски гарнизон био је у згради среског начелства и отуда се бранио до 5 часова после подне. У граду су нападачи остали до 5 марта и ту су увели своје власти и команду. На дан 5 марта Коста Пећанац отишао је за Куршумлију, а Војиновић је остао у Прокупљу. Старешина устанка у Прокупљу био је Душан Касапин. Четници су узели грађане и

Према подацима Марка Павловића о догађајима и борби у Прокупљу, Бугари — који су на позив за предају затражили рок од 24 часа јер су свакако очекивали помоћ из Ниша па им је то одбијено — наставили су борбу из зграде среског начелства. Тек 18. фебруара предају се Кости Војиновићу: 4 официра, 20 подофицира, 5 фелдгубера, 24 цивилна чиновника и свештеника и 821 каплар и редов. У згради начелства, поред рањених, нађено је 12 мртвих Бугара. Устаници су у Прокупљу запленили: 50 вагона хране у зрну, 5 тона масти, 2 тоне сира, 2 тоне сувих шљива, 6 тона пекмеца, 2 вагона пасуља, 6 вагона кромпира, 100 сандука муниције, целокупно наоружање посаде и друго. Из ових залиха устаници су се хранили и снабдевали све до поновног пада Прокупља.

Марко Павловић даље каже да су одмах по ослобођењу Прокупља „народу разаслане прокламације за општи устанак“. И збиља, одмах је у Прокупље стигло 4—5 хиљада људи који су подељени у чете и батаљоне. Овим јединицама командовали су људи „од гласа“ но,

наоружали их. У четнике су највише отишли млади људи. Војиновић је говорио пред грађанима у Прокупљу да су устали зато што су енглеске, француске и руске трупе биле много близу. Пушке устаника биле су различите (бугарске, српске, турске „мартинке“ и друге) а многе од њих зарђале. Сваки четник је имао бомбу. Ратне опреме имају мало. Одело четника је различито. Становништво се у односу на устанике држи лојално. Из града је још раније избегло четницима 10—30 младића. Међу четницима има највише сељака. Увече после заузећа град је био окићен заставама. Чета има неколико, свака по 100 бораца. Општи број устаника око 2.000 људи, многи од њих, скоро половина, без пушака. Као разлог за устанак прича се да је био позив на регрутацију. Но изгледа да се тај устанак препремао много раније и предвиђало се да избије у месецу априлу, али га је регрутација само убрзала. Коморе четници немају. Живе од месних средстава, реквизирају сву храну, а реквизиране хране у Прокупљу било је за један месец. Начин дизања становништва на устанак био је терором. Санитарне службе немају зато су и послали парламентарне — да траже хирурга и лекове. У Прокупљу је имало наших и њихових рањеника око 100. У Прокупље је стигло 4 — 5 Арнаута, перповставља се да ће са устаницима преговарати о заједничком дејству.

не, и од војнога знања. Дисциплина је такође била јако слаба.

Но, одмах по ослобођењу Прокупља, 18. фебруара, почињу тешке борбе за његову одбрану са бугарским снагама које од Ниша преко Мораве журе у помоћ прокупачком гарнизону. Односно још 17. фебруара, дакле још одмах по уласку у Прокупље, Пећанац је издао следећу наредбу:

Четовођи Тошићу,

Одмах с леђа нападни непријатеља тако далеко, да му пресечеш отступницу; туци му комору, али само са малим одељењима из разних места (одељења не смеју бити већа од 5 четника) пресретни им комору и ордонансе у позадини и зароби их да би дошли до поверљивих наређења из којих би видели како су управљени и за који циљ. У исто време пошаљи једно одељење да нападне стражу код Мрамора, и нека је ђуприја на Морави у нашим рукама, то сам ти и синоћ наредио. Ми ћемо их са јаком снагом напасти одовуда у разним правцима, па ће морати да се предају,

17 фебруара 1917 године у 7 часова
Прокупље

Шеф Централног комитета,
војвода,
Коста Пећанац.

У архиви се налази још једна Пећанчева наредба, издата истога дана у 17 часова и 30 минута, која гласи:

Наредба

Команданта комитских одреда, за 17 II 1917 године

Распоред трупа 17 — 18 овог месеца биће овакав:

1. — Чета Радисава Тошића држаће и осигураваће и даље пут Мерошина ка Мрамору, да нападне стражу на ђуприји која је на Мрамору, разоружа стражу и поседне кулу од једне десетине способних војника који ће провалити пушкарнице правцем ка Нишу да бране ђуприју; да се чамци приведу на нашу страну тако, како у свако време могу нам бити при руци. Тошић ће се постарати да помоћу тамошњих сеоских чета осујети прелаз непријатеља преко Мораве, а за сваки непријатељски покрет извештавати ме и то одмах. Образовати ордонансе са којима, коње реквизирати или наредити да сопственици буду ордонанси и да буду код вас под вашом командом.

2. — Командир чете Тоза Крстић са својом четом посетиће од Појатске општине до Мерошине тако да ухвати везу са Радиславом Тошићем.

3. — Чета Концелске општине одржаће ред у вароши Прокупљу.

4. — Чета Јелића биће у приправности и као резерва варошке страже.

5. — Чета села Водице, Беле Воде и Чуковца биће код својих кућа али ће давати стражу на друму Чувац — Прокупље.

6. — Берилско-влаховска-лукомирска и Житорођска чета држаће везу са Пуковачком четом. Пут осигурати добро.

7. — Чета Прекадинске општине под командом Јосифа Аранђеловића има бити на конаку у Трнави где ће чекати даља наређења.

8. — Пуковачка и Брестовачка чета држаће у опсади пут и извештавати о кретању непријатеља, нарочито у возовима.

9. — Чета села Гарића остаће у месту али ће избацити стражу и држати везу између Прокупља и Бериља.

Прокупље у 5,30 после подне
7 II 1917

Шеф Централног комитета,
војвода,
Коста Пећанац.

Најзад, о борбама 18. и 19. фебруара на Дебелом Брду, Мрамору и Морави, са бугарским снагама које су надирале од Ниша, сам Пећанац, у свом извештају Врховној команди, каже:

Непријатељ је живо развио борбу на Дебелом Брду од Ниша према Прокупљу. Његова јачина била је 4 батаљона и 4 пољска топа и више митраљеза. Пошто је непријатељ био моћнији од нас у свему, то се реших да ту примим само демонстративну борбу, а ја са 150 коњаника и 1.300 пешака обиђем његово десно крило. На Дебелом Брду оставим само један танак стрелачки stroj, који да демонстративно напада непријатеља, а мени да да могућности да са главнином зајем иза његових леђа. На десном крилу непријатеља била је слаба јачина те ту успем да пробијем, заробивши му целу једну чету војника. Са коњицом успем те му се појавим иза леђа у селу Александровцу, где се налазила његова комора и заштита. Ова комора и заштита била је заробљена од нас. При заробљавању ове коморе непријатељ је имао и жртава, од наше стране није

Virtual Library of Faculty of Mathematics
 било. Кад је непријатељ видео да му је комора заробљена са заштитом, одмах се повукао и почео отступати ка Нишу. Са истима смо се сусрели код села Александровца. Прво моје одељење успе да зароби један велики број војника, митраљеза и 2 топа али, пошто је непријатељ у непосредној близини имао доста јаку резерву као и 2 топа, на јуриш поврате изгубљене топове и митраљезе. Настала је јака борба на нож са непријатељске стране али наше усташе нису имали ножева. Затим, непријатељ је са свом снагом продирао — отступао ка Морави, принуђен је био да гази Мораву јер је пут који води за мост био препун. У овој борби изгинуо је са наше стране приличан број усташа али непријатељ је имао дупло веће губитке.

С друге стране, Коста Војиновић каже у једном свом доцнијем писму, упућеном Пећанцу, о том периоду устанка и о тим борбама ово:

... II. Кад се заузело Прокупље ушли смо ... (сва места означена тачкицама исцепана су у писму), ту сам увео ред: поставио власт, општину, војну станицу, команданта места, преки суд, успоставио болницу за смештај рањеника и, поред тога, преузео сву команду над четима од Копаоника до Брестовца, одакле је оперисао и гос. капетан Влаховић...

Познато Вам је да су се официри из Начелства предали тек 18 II, ма да су и ваши преговори о предаји били отпали. Када су биле најогорченије и отсутне борбе.. Мрамора, код Ниша, на Копаонику и Џигољу итд. кад су Немци аеропланима... требали појавити у народу Ви сте лежали у Куршумлији.

Слично говори и први командант Прокупља Марко Павловић. Он каже да после оне непријатне сцене (онај злосрећни предлог са сламарицама), „Пећанац се повукао и сву власт у своје руке узео је Војиновић“. А мало даље: „По уласку устаника у Прокупље операције су се наставиле у правцу Ниша под руководством Војиновића.“ И на крају: да Војиновић није дигао у ваздух мост на Морави код села Мрамора (око кога је била она борба описана од Пећанца) и ако му је он, Марко, то говорио и поред тога што се то могло учинити.

У Војиновићевом дневнику овако се описују догађаји од 20. до 26. фебруара (цитирано, скраћено и у изводима):

20 фебруара. Авиони митраљирају али слабо. Милинко Влаховић јавља да су. Арнаути упали у села Брајну, Криво

Дрво, Медевца, али да су сузбијени. Тога дана Војиновић је добио и извештај о борбама око Житног Потока. Капетан Влаховић јавио му је да су његове чете потисле Бугаре из Бојника и Плавац. Иначе он спрема напад на Бугаре у Пустој Реци и Шуманској Реци. — Тога дана послао је Војиновићу писмо и Новица Вељовић из Великог Шиљеговца у коме га извештава да је заузео Рибарску Бању, 25 Бугара је заробио и да ће још исте ноћи „искидати пругу и телефонске линије. Тражи наређење да ли да иде на Алексинац или не.

21 фебруар Војиновићев четовођа потпоручник Ђамиловић обавестио је Војиновића да 400 до 500 Аустријанаца иду на Куршумлију, тражио је помоћ и очекивао Војиновића са целим одредом¹²².

22 фебруар. Са блацем је свршено. Наши храбри устаници отеше га од Шваба које су ту извукле велике батине: погинуло је око 100 војника, командант места и командант митраљеског одељења. Наши губици незнатни. Швабе натеране у Јанкову Клисуру где се водила крвава борба.

23 фебруар. Послат акт команданту дивизије у Ниш. (То је оно писмо којим траже лекаре и инструменте за рањене Бугаре и да не убијају невинне грађане по селима. Писмо је потписао Војиновић) Под тим датумом у дневнику је и следећа забелешка: „Околина је сва у рату. — Не може се угушити буна.“

24 фебруар. Тога дана послата је од Војиновића потписана наредба потпоручнику Душану Петровићу (кога су Бугари увек означавали са „касапин“) да предузме дужност команданта над устаничким фронтом код Рибарске Бање и да се Вељовић стави под његову команду. Под његовом командом, — каже се даље, — биће и чета села Горње Коњуше, митраљески вод, одељење четовође Душана Јордановића и једна чета Куршумлиског батаљона. Петровићу се наређује да крене правцем Џигољ — Вукања и да најенергичније напада непријатеља. У Вукањи да преузме и „чету Васкову“. Даље му се наређује да понесе експлозива и напада

¹²²Војиновићев дневник, или бар у неким деловима, није водио он лично него неко из његовог одреда, највероватније четни писар-наредник Радомир Бојичић из Плоче код Александровца, те се ради тога у њему често налазе пасуси који о Војиновићу говоре у трећем лицу, као, на пример, овај који следује:

„Војвода Косовац са коњичким и митраљеским одлењем оде за Блаце одакле се чула јака пуцњава. Одатле није било извештаја али су се по чаршији проносили гласови о нашим успесима тамо. Испослата је чета до Мерошине, јер се јавља да је једно одељење Бугара дошло до тога села. Добисмо неколико извештаја — слаб дух народа у равници. Дакле планинци треба и даље да својим костима зидају камени зид нашој слободи. У Балајци Бугари бацили из авиона 10 бомби али нису направили никакву штету.“

пруге и мостове; да нађе способне људе, по могућности минере, и што пре руши пругу; најзад да о свему најтачније и најкраће обавештава Војиновића.

26 фебруар. Јутрос је много бомби бачено на град. Запаљена је једна кућа и убијено једно дете. Чују се топови са Грпца и Јанкове Клисуре. Дobili извештај да су наши потукли Швабе код Блажева и Мерџеза.

Што се тиче распореда устаничких снага око Прокупља, Властимир Вуковић каже да је 17. фебруара био успостављен следећи распоред: на Морави од Мрамора до Дољевца био је Коста Војиновић, а јужно од њега поп Димитријевић. Дерок каже: „Фронт су бранили: одсек од Лебана до Дољевца Мита Димитријевић; одсек од Дољевца до Мрамора војвода Коста Војиновић . . .

На централном правцу борби, тј. на правцу Прокупље — Ниш, воде се и даље борбе и ситуација је даљих неколико дана повољна за устанике. 18. фебруара четовођа Тошић јавља са положаја код Мрамора да од Ниша иде бугарска војска (3 чете са 2 топа). Примивши Тошићев извештај, из Прокупља жури главнина устаничке војске. Према Пећанчевом исказу, под његовом командом и код села Александровца, више Мораве, развија се 18. фебруара борба коју смо већ раније описали и у којој је непријатељ био поражен и натеран да одступи ка Нишу. Сутрадан, 19. фебруара, Бугари више не покушавају нападе од Ниша али место тога њихова јака артиљерија са положаја око вароши (брдо Бубањ и место где се данас налази казнени затвор) непрекидно туче косе које се од Прокупља спуштају према Морави а које су биле поседнуте од устаника, као и положај Курвинград, у теснацу Мораве северно од Дољевца, где су Заплањци стигли и прикупили се. Топови туку и терен око мостова на Морави (железнички и друмски испод самога Курвинграда и друмских код Мрамора) вероватно да омету њихово минирање. Но, Пећанац не само што не мисли на даље напредовање, него је по сопственом исказу издао следеће наређење:

„19 фебруара наредио сам да се сва устаничка оделсња пребаце на леву обалу Мораве (значи да су већ нска била прешла), да се ту држе али да се даље не напада.“

Но, 19. фебруара, или одмах сутрадан, Пећанац је напустио фронт и отишао за Куршумлију. „24 фебруара био сам са штабом у Куршумлију“ — каже он сам. Међутим, из више његових наређења која су потписана 22. фебруара у Куршумлији, а издата одатле телефоном преко Прокупља, види се да је и тога дана био у Куршумлији. Положај на Морави пред Нишџом сигурно је морао и раније напустити јер му је требало најмање један дан (а можда и два) да од Мрамора стигне у Куршумлију. Уосталом, постоји једно Пећанчево наређење, писано Вељовићу из Прокупља 20. фебруара, из кога је јасно да је он тога дана (вероватно на путу за Куршумлију) био у Прокупљу. А по самом његовом исказу, датом у извештају Врховној команди, види се да је већ 20. фебруара (вероватно увече) стигао у Куршумлију где је почео разговоре са Шиптарима. Такође је сачувана наредба коју је тога дана, 20. фебруара, из Куршумлије послао четовођи Пантићу. Несумњиво је, дакле, да је Пећанац напустио фронт на Морави 19. фебруара.

Ако је већ командовао том највећом битком на најважнијем делу фронта, шта га је руководило да га баш у том тренутку напусти? На то питање не даје одговор ни он, а ни његови предратни биографи и историчари. Ако су посредни били преговори са Шиптарима, онда то не показује особито високу војничку и командантску спрему, нити, пак, способност предвиђања будућих догађаја. Но, видели смо да Војиновић каже да се Пећанац „волео планине придржавати“ из „бојазни да непријатељ може навалити великим масама преко равница сваког момента и све потући и живе похватати.“

У доба до кога смо углавном допратили догађаје, тј. у доба врхунца устанка, Дерок (вероватно на основу забележака Властимира Вукотића који тврди да је овај распореда снага извршен 17. фебруара) вели да су уста-

ничке снаге око ослобођене територије биле овако ра-
споређене:

Отсек од Лебана до Дољевца Мита Димитријевић; отсек од Дољевца до Мрамора војвода Коста Војиновић-Косовац; десни бок, од Лебана до Ибра (вероватно се мисли на шиптарску границу) Урош Рудинац; леви бок од Мрамора преко Јастребца до Грџца требао је да прими капетан Влаховић, међутим, као што смо већ видели он је остао на своје отсеку, а на овоме боку дејствовао је Вељовић; даље од Бљаца до Расине Јеротије Ђенадић из Врбовца и Вучко Пантић из Драгуше; позадину, основицу коју је чинио Копаоник, браниле су незнатне снаге од којих се помиње летећа чета под командом Михаила Јакшића и Радоша Ракочевића са бројним стањем 180 људи.

Једно одељење устаничке коњице (није забележе-
но када, по чијем наређењу нити под чијом командом)
напало је чак само нишко предграђе Црвени Крст и ус-
пело да га заузме. Може се претпоставити какву је то
огромну забуну унело код непријатеља у овом тако ва-
жном и великом граду. Немачка позадинска инспекци-
ја и бугарска Моравска територијална управа биле су
озбиљно угрожене. Окупаторске власти су почеле скоро
у паници да евакуишу град. Црвени Крст је најдаља
тачка до које су устаници допрли, и то свакако пред-
ставља кулминацију устанка. Сам Ниш не само што
није заузет (Дерок тврди да је рађен неки план за на-
пад али ми на такав податак нисмо наишли), него није
ни нападан. Врло је вероватно да је могао бити осло-
бођен само да су га, онако у почетку релативно слабо
брањеног, устаници напали еланом којим су се били
сјурили са својих брда. Сам Пећанац вели:

20 фебруара дошли су ми у Куршумлију Арнаути из Косова
на преговоре. Њихови захтеви су били сведени на то да они само
чекају пад Ниша да заузме Приштину, Митровицу и Пећ. Ја то
раније нисам учинио, а могао сам да сам хтео без по муке зау-
зети Ниш.

А на другом месту:

Ниш је бранила велика непријатељска артилерија те сам
одустао да га нападам јер би то било на штету народа и општих
ствари.

И Дерок каже:

Да је освајање Ниша успело . . . а да није успело, ушта не верујем да би се десило . . .

У сваком случају Ниш је неколико дана био под блокадом и код окупаторских власти владала је паника.

Ниш, углавном, није ни нападан, пошто устанике напросто није имао ко да поведе у тај напад. Они сами сишавши далеко у равницу, нису више били онако самопоуздани као кад су водили борбу по брдима. Пећанац, који је неминовно био врховни командант, седи у Куршумлији, далеко од тог дела фронта, где је — то је и невојнику могло бити јасно — имала да се одлучи судбина устанка. Он 22. фебруара додуше шаље из Куршумлије телефоном преко Прокупља читав низ наређења: Раду Влаховићу да нападне Казнени завод; Вељовићу да пређе Мораву и продире према Алексинцу; Тошићу да се такође пребаци преко Мораве код Грејача; једном одељењу да иде низ Мораву чак према Ћуприји; Милинку Влаховићу да нападне пругу Лесковац — Грделица; Радовићу да иде у правцу сињевачке ћуприје; Дечанском да заузме Алексинац. Истога дана послао је писмо суду општине Стара Божурја у коме каже да срез добрички, „као изрод српског народа и даље седи и мирно и равнодушно посматра, што значи да — или се боји Бугара или им је наклоњен.“ „Ја Вас као Србин позивам на устанак, са пушком, мотиком и секиром.“ Наредбу је потписао по одобрењу Пећанца његов ађутант Дрљевић.

И тако фронт је пред самим Нишом, устанак се као пожар све више шири уз и низ Србију. Чак и Шиптари обећавају да ће ослободити цело Косово и Метохију.

Као што смо видели, међутим и Коста Војиновић је баш у тим судбоносним данима напустио Прокупље и фронт према Нишу. Иако није био командант нити одговоран за устанак у целини, иако је за цело време био и остао више комитски вођа него устанички командант, ипак његово напуштање фронта на Морави и несхватање пресудне важности овога фронта може и треба да буде осуђено као невојнички потез.

Пећанчева наређења била су да се устанак не диже на територији окупираној од Аустријанаца (према томе ни око варошице Блаце у Топлици), нити да се напада аустријска војска. Но, чим су устаници почели да се крећу низ Топлицу према Прокупљу, аустријска војска из Блаца, вероватно по наређењу из Крушевца, врши покрете према њиховој позадини. Четовођа Јелић јавља 16. фебруара из Концџа да је из Блаца прешла границу, тј. демаркациону линију. аустријска војска од око 200 војника. Устаничке чете које су се налазиле у том крају сачекују је, разбијају код села Плочника и враћају натраг за Блаце. Вучко Пантић који каже да је имао „1.500 војника наоружаних пушкама и још 800 наоружаних мотикама и будацима“, вели да је трипут без успеха молио Пећанца да му дозволи да нападне Блаце.

Међутим, кад је Прокупље дефинитивно заузето 18. фебруара, договарају се три четовође: Вучко Пантић, Јеротије Ђенадић и Милош Милошевић да нападну Блаце. По њиховим исказима варошицу је бранио један аустријски пук, један ескадрон коњице и једна батерија. Према Ерхарту, пак, ту је био само један батаљон од четири ударне чете, пола ескадрона коњице и једна батерија, а све под командом једног жандармеријског мајора, „потпуно невештог у ратовању“. Чим је осетио да ће бити нападнут, мајор је према Крушевцу послао једно одељење од 15 коњаника, вероватно за везу и помоћ, али су устаници, који су са свих страна већ били блокирали Блаце, пресрели и уништили то одељење.

Блаце је нападнуто 19. фебруара у 4 часа изјутра. Знак за напад дат је на тај начин што се сам четовођа Јеротије Ђенадић привукао аустријским рововима и први бацио бомбу. Борба је трајала све до 14 часова истог дана кад су устаници, пошто су претрпели велике губитке, морали да се повуку према Јастрепцу.

Раније смо видели да је Војиновић, чим је чуо за ову борбу (или је можда био позван у помоћ), похитао из Прокупља са целим својим одредом и митраљеским одељењем. Река код Драгушева била је надошла, али ју је он ипак прешао, пошто је први стао на већ скоро потопљени мост. Војиновић је стигао пред Блаце 19. II у 22 часа. Под његовим потписом и датумом 20. II постоји један писмени податак из кога се види распоред трупа за операцију према Блацу. Први четовођа Милош Милошевић наступао је са четама од села Златара низ Расину; други четовођа Јеротије Ђенадић са четом у истом правцу; трећи четовођа Вучко Пантић са четом долазио је од Лепенице, а одатле је имао продужити према селу Бражогрнци и ту заћи непријатељу за леђа. Све четовође имале су ухватити везу са свим околним четама као и са осталим четама Копачничког одреда које су наступале од Бруса.

Устаници су се тако поново прикупили и извршили нов јуриш на Блаце. Мајор, разбијен, безглаво је побегао кроз Јанкову клисуру, а у стопу су га гонили Вучко, Милош и Јеротије. У овој су борби обе стране имале знатне губитке. Устаници су у Блацу запленили велике количине оружја и муниције, хране, опреме и све то поделили народу. Војиновић је одмах поставио органе власти и наименовао је Вучка Пантића за команданта места.

Аустријска појачања из Крушевца су, заједно са остацима блачког гарнизона, одмах покушала да прођу кроз Јанкову клисуру и поврате Блаце. Дошло је до јаких тродневних борби у Јанковој клисури кроз коју су пролаз браниле четовође Милошевић, Марјановић и Васић (који је ту и погинуо). О овим борбама нема детаљнијих података али се зна да су Аустријанци у прво време задржани код села Разбојне на самом уласку у клисуру. Ту су имали и великих губитака, а успели су да се одрже само благодарећи томе што је река Расина била надошла те је Аустријанци нису могли прећи. Аустриј-

ске групе помагала је и артиљерија. Све се ово најбоље види из писања самога Ерхарта који каже да је ово одељење „дошло у врло тежак положај“.

5. БОРБЕ ПОД РУКОВОДСТВОМ КОСТЕ ВОЈИНОВИЋА ОД 26. ФЕБРУАРА ДО 1. МАРТА

Одласком у рејон Копанника, Коста Војиновић отвара нови операцијски сектор у коме је са својим четовођама био веома активан, те ћемо те борбе у којима је он сам командовао тј. од 26. II до 1. III, пратити по његовом личном као и Операцијском дневнику.¹²³

У дневнику су на жалост остале само ове кратке и растргане белешке:

27 фебруар. Стигли у Мерћез.

28 фебруар. Тога дана вођена борба са Аустријанцима у рејону села Сеоце. Та је борба прилично нејасно и нестручно описана. Каже се да су Аустријанци напали једно четничко одељење које се налазило код Сеоца са 2 стране, од села Бабице и Иричића. Четници су тада посели Ђелавицу и Вучеће Крило. Непријатељ је покушавао да преко Куле сиђе у Сеоце. Четници су посели Црну Чуку и Кулу и тако опколили и потукли непријатеља. Погинуло је 33, а заробљен један непријатељски војник, док је код четника погинуо само један борац. — На крају се вели да је ова борба вођена 24. II (то је вероватно она борба на Ђелавици коју је Војиновић и у песми певао).

Под 28. II се каже да су добили извештај да су четничке снаге на Грџцу попустиле, и то не због слабости већ због недисциплине. Бугарски потпоручник, водник код четничких митраљеза, држао се веома храбро. Храбрио је сељачке чете да не попуштају већ да се боре, да гину за слободу која је неоцењива. Својим митраљезом направио је лом од Бугара. Иако је био Бугарин, мрзео их је зато што су „германофили па кад су такви, нека

¹²³ Овај Операцијски дневник Косте Војиновића од 65 страна обухвата време од 26. II па до краја маја 1917. и састоји се од копија свих наређења које је он издао у том времену — налази се данас у Прокупљу, у музеју Топлице.

не постоје.“ У најодлучнијем тренутку борбе, када је требало да претрчи преко једног брисаног простора, погодила су га три куршума. Пао је и остао у једној бари. Он је са бесарабијске границе и звао се Миче Малев.
1 март. Село Влаиња. Истините вести о надирању Бугара. Грисио је један одредски митраљез и још неколико коњаника. Преноћили у Мерпезу

Што се тиче осталих појединачних докумената, наредби, извештаја итд., нађених у бугарским архивама (како у војноисторијској архиви, тако и у Централном државном историјском архиву у Софији) као и у архиву Војног историског института у Београду, а нарочито Војиновићевог дневника, из њих се види да је 25. фебруара Војиновићу поднео извештај четовођа Јеротије Бенадић из Јанкове Клисуре који га обавештава о ситуацији и тражи помоћ. Вели да га Аустријанци нападају од Разбојне али да он чува прелаз преко Расине која је надошла. Истога дана подноси му извештај и Александар Пипер, из села Кординца, и каже да се на гребенима Јастрепца око села Вукање бори са Аустријанцима и да их је потиснуо.

На дан 26. фебруара Војиновићу су поднели извештаје четовође Милош Милошевић који јавља о чаркама поред Расине и Вучко Пантић из Блаца који јавља о ситуацији на томе терену. Тога дана, 26. фебруара, Војиновић је послао следеће заповести Вучку Пантићу у Блацу у коме му наређује да продужи борбу а да он, Војиновић, иде на Копаник да нападне Брус и Александровац и да пође на Крушевац; Јеротију Бенадићу и Милошу Милошевићу поручује скоро исто што и Вучку. У погледу снабдевања бораца наредио је да шаљу требовања за Прокупље, а док отуда не стигне храна, да старешине села и општина исту обезбеде. Команданту батаљона у Рудару наредио је да са људством крене за Прокупље „где треба да се изврши неки маневар према Нишу.“

На дан 27 фебруара Војиновићу су поднели извештаје: Вучко Пантић који каже да држи положаје од

Иване Чуке до Расине, Ристивоје Башић чији се борци налазе од Разбојне до Кошута, четовођа Ђамиловић са положаја Судимље који каже да је победа на Ђелавици подигла морал код народа. Тога дана Војиновић је послао следеће заповести: свим командирима чета у свом одреду где тражи хитна обавештења о ситуацији како код непријатеља тако и код самих комита; поручнику Александру Пиперу кога зове да му пожури усусрет са комитском четом, коњичким одељењем и митраљезом. У овом писму Пиперу налази се и следећа реченица која објашњава читав тај период Војиновићевих борби: „Ја сам пошао за Копаоник, одатле ћу за Брус који ћемо, у име бога, заузети и бранити.“

Следећег дана, 28. фебруара, командант Куршумлије јавио је Војиновићу: да су од 7 сати тога дана изгубили телефонску везу са Прокупљем. Бугари су изгледа прешли Гребач и напали Велику Плану. Пећанца у Куршумлији нема. Према извештајима из Јанкове клисуре одакле се чује убрзана артиљеријска паљба, Аустријанци су прешли на десну обалу Расине. Устаници, код којих нема дисциплине, пустили су на том делу фронта пред артиљеријом. Шиптари су упали у гранична села. Капетан Влаховић јавио је 26. фебруара да води тешке борбе са Бугарима око села Савинца. Командант Куршумлије вели на крају: „Моје је мишљење и лепо вас молим да обиђете фронт и да подигнете дух.“

Војиновић је истога дана наредио Радомиру Гашићу да са комитском четом и неким сеоским четама поседне положаје око села Грабовнице и пута за Крушевац. Четовођи Јеврему Димитријевићу наредио је да дође преко Огледне и дао је распоред својих трупа које се размештају у брдима изнад Бруса у очигледној намери да га нападну. Сличне је наредбе послао четовођама неких сеоских чета. Но, најдетаљнији распоред трупа у покрету према Брусу и заузимању полазних положаја за напад дао је у писму Ђамиловићу који је био један од руководилаца тог одреда.

Сутрадан 1. марта, Ђамиловић га је известио о некој великој борби на Копаонику у којој је, наводно, разбио хиљаде Аустријанаца и натерао их натрао за Брус. Тога дана Војиновић је послао наређење команданту места у Блацу да храбри народ, Пиперу кога опет зове да дође до њега, Милошу Милошевићу и Вучку Пантићу у којима им даје даља упутства. Слично је понова писао својим четовођама и командицима Ђамиловићу и Дрљанину.

6. „КОМИТСКА ДРЖАВА“

Тако је, ето пред крај фебруара 1917, на југу Србије ослобођена пространа територија чије су границе на северу допирале до самог Крушевца и Александровца, на западу ишле целом дужином старе српско-турске границе, од Копаоника и планине Пилатовице па све до брда Китке и Големог Села обухватиле цело ветерничко подручје и планину Кукавицу и спуштале се испод самог Лесковца на Мораву која се са истока граничила том слободном територијом негде скоро у висини Алексинца. Поред те слободне територије, постојале су још најмање две, мање, на десној обали Мораве, и то једна у власотиначком крају, са самом том варошицом у средини, а друга северно од Ниша између Сврљига и Сокобање. То није била само ослобођена територија, него је одмах почела да припрема и облик мале комитске државе. По градовима и селима постављени су органи власти, и то не само војне, него и цивилне: општине, судови, болнице, па чак и поште. Као што смо поменули, Војиновић се већ заноси надама и тражи да се поведу преговори да се територија као таква и призна — слободна српска држава.

Ипак, највећа несрећа ове државе је била та што никада није имала јединство и чврсто централно руководство, ни војно ни политичко, па, према томе, нити какав далекосежни, перспективни план, војни или политички.

Пећанац није био по личним квалитетима човек какав је потребан у тако великим тренуцима. Његова претерана амбиција, а и околности, бацили су га одједном у вртлог догађаја чијој снази и величини није дора-стао ни у ком погледу. Нити је Пећанац дигао устанак, нити је успео да га спречи. Његови покушаји да узме команду у своје руке испадали су гротескни. У оваквим временима ове особине код старешина лако уочава и последњи борац, те Пећанац није ужавао поштовање, а ни љубав.

Безгранична жеља српског народа за слободом и његова вера у војску на солунском фронту, од чије је Врховне команде Пећанац имао овлашћења, давале су Пећанцу ауторитет.

Са ове тачке гледишта, кад се ради о питањима целине устанка, а његових широких политичких и војних планова и перспектива, ни о Војиновићу се не може много повољно рећи — ни он није имао тако широких погледа, нити се тиме много занимао уколико је уопште после оваквих Пећанчевих пуномоћа и рада, то и могао.

Та слободна комитска државица износила је по правцима север-југ и исток-запад око 80 км. Распоређену по кружном фронту дугом 240 км, требало је да је брани устаничка војска од 12.782 пешака и 364 коњаника, наоружаних лаким наоружањем (устаници су имали десет митраљеза од којих два неисправна). Распоред је био кордонски, отприлике у облику неког мирнодопског граничног осигурања, с тим што је на сваких 20 метара могао доћи по један устаник. Ослобођена територија, чија је база била Копаоник, имала је прикупљен облик, погодан за одбрану; терен је дозвољавао да се на њу може напасти свега са неколико праваца, али је та територија ипак била сувише мала за дуготрајну борбу по дубини. На тој територији није постојала никаква резерва која би могла да, према потреби, пренесе тежиште борбе са једног места на друго и да увек благовремено парира непријатељске намере. Из оваквог распореда, наравно, не може се видети никакав ратни план нити идеја маневра. Сви покрети устаника и њихове бор

бе јављају се више-мање као тренутна реакција, или као производ личних и војних квалитета команданта који је био на том сектору. У овој ситуацији разумљиво је што неког ширег, детаљног и перспективног плана и није могло бити. Очај погаженог и искрвављеног народа пробио је одједном и силовито и све што је тај народ, остављен сам себи, могао да види, била је одбрана кроз борбу. Разумљиво је што су сви погледи били упућени ка југу, ка Солуну и српској војсци, и што су људи ноћу, кад се све умири, кријући се један од другог, прислањали ухо на земљу и дуго ослушкивали у очајној нади да ће негде на југу чути јек топова. Но, ње није било.

Ни Ерхарту није јасно такво држање Врховне команде у Солуну, те зато каже:

Није јасно зашто савезничка команда у Солуну није авионом послала драгоцену оружје и довољно муниције. Можда није било довољно времена баш зато што је напад био преурањен, а можда је потребна помоћ била занемарена зато што је значај акције био потцењен.

На ово питање одговара Дерок да је овај писац Ерхарт „вероватно заборавио да се ти догађаји нису развијали 1938 године.“ Али и сам Дерок је, изгледа заборавио, на јасан и недвосмислен став Врховне команде у Солуну, из којег је највероватније, овако њено држање, према устанку и резултирало.

7. ОРГАНИЗАЦИЈА УСТАНИЧКЕ ВОЈСКЕ НА ОСЛОБОЂЕНОЈ ТЕРИТОРИЈИ

Што се тиче саме организације устаничке територије и њене војске, подела је прво била извршена на одреде са војводама на челу, а касније и на рејоне. Одреди су се делили на чете и десетине но, касније, кад је већ створена више-мање јединствена војска, она је дељена на батаљоне и чете, (самосталне или у оквиру батаљона). Први батаљон је био, изгледа, још онај топлички „батаљон устаничких трупа“. До избијања устанка постојале су само такозване „активне“ комитске

чете, а доцније су формиране и „сеоске“. Мада су се за време оружаных борба све те чете сливале у једно, ипак су „активне“ до краја устанка задржале на неки начин своју индивидуалност. Сеоске чете су, као што само име каже, образоване од људства појединих села, односно општина, којима се на чело стављао неко од виђених људи који је уз то имао и неки чин у војсци. Ове су се чете бориле већином у рејону својих села.

Централну команду је имао сам Пећанац и то по овлашћењима Врховне команде. Да је, пак, та команда била само фиктивна и да је Пећанац био командант: кога није нико много питао нити слушао, наведено је приликом догађаја кроз устанак. Добија се, просто, утисак, да нико никоме и није командовао, јер је све ове људе и све њихове подухвате, тежње и борбе, инспирисала огромна жеља за слободом која је пред свима једнако отварала само један једини пут -- борбу, на коме су инстинктивно усклађивали све своје делање. Готово би се могло рећи да је срећа и била у томе што је то било тако, што је Пећанац можда само фигурирао као командант (боље речено као „шеф Централног комитета“ односно командант „Централног комитског одреда“) али, у ствари, он то није био.

О организацији и наоружању устаничких чета Ерхард (страна 75) каже:

Добровољци који су пристизали у великом броју били су организовани у групе од 50 војника под командом једног официра, а ове су формиране уместо дотадашњих група од 10 војника под командом подофицира. 150 војника сачињавало је чету. Наоружање је било оскудно. Само половина бораца имала је пушке са по 80 до 100 метака. Већина војника имала је ручне гранате

О наоружању комитских чета Пећанац је 14. јануара издао једну наредбу у којој се каже да сваки четник мора имати пушку са 150 метака и макар једну бомбу и да ће за сваки изгубљени метак добити 5, а за бомбу 25 батина. 9. фебруара издао је другу наредбу о реду и понашању четника који су увек били доста недис-

циплиновани, па су, нарочито касније, у време расула, извршили чак и криминална дела према српском становништву. Следећу наредбу издао је Пећанац 22. фебруара и према њој се, поред организовања чета (вероватно сеоских) са подручја Пећанчевог „Централног комитета“, формира још и Топлички одред (јер су устаничке снаге нагло нарасле) и образује се преки суд. Наредба, поред осталог, прописује да четовође организују своје чете и од старих четника, а нове да преко дана пуштају кући на рад; да чете станују у близини својих села и хране се одатле, а четовође да сачине спискове, да дају сваком борцу објаву и да могу кажњавати за мање испуње. За команданта Топличког одреда постављен је Радисав Тошић, а Јастребачког Вучко Пантић; у преки суд ушли су као председник Радисав Тошић судија Миленко Коковић и још један кога ова двојица нађу за потребно; у преки суд је, за подручје Јастребачког одреда, ушао као председника Вучко Пантић. Задатак ових судова био је да мотре на издајнике и да кажњавају четнике.

Нису сачувани тачни подаци о томе колико је чета било, каквог су били бројног стања и наоружања. У том погледу може једино да сведочи већ цитирана Пећанчева наредба од 17. фебруара која се свакако односи само на његово подручје као „шефа Централног комитета“ и то само на срезове, прокупачки и добрички (без осталог дела Топлице и Косаонице). Други подаци су сасвим оскудни, управо, постоји свега један и из њега се види да је фебруара 1917. године растовничка чета Бошка Чупића бројала 45 бораца и 37 пушака, чета Рада Влаховића имала је 11. фебруара 65 људи, чета села Власова 27 људи и 7 пушака, чета Горње Топонице 32 борца и 5 пушака, чета села Арбанашке 25 бораца са 20 пушака, а чета села Широке Њиве 50 бораца.

Устаници су били у великој новчаној оскудици, а трагови тога виде се на све стране. Тако велику војску исцрпени и осиромашени народ није могао лако издржавати без икакве новчане накнаде. Исто тако требало

је често куповати (на пример, од Шиптара) вечито недостајућу муницију и оружје, а новац је био потребан и за многе друге ствари.

Посебну обавештајну службу ова војска није имала. Обавештења су давали и сељаци, и то прилично поуздано, а сви извештаји стицали су се у руке појединих команданата. Ипак су та обавештења била непрецизна, обично невојнички састављена, неки пут писана на хартији у којој се завија дуван, лошим, самоучким рукописом. Датуми су ретко стављани, а има и таквих извештаја који у заглављу имају само: „недеља — датум не знам“. Места такође нису назначавана, што је природно с обзиром на потребну тајност, већ најчешће стоји „пологај“ или само „у шуми“.

8. КАКО СУ УСТАНИЦИ ГЛЕДАЛИ НА ДИВЕРЗАНТСКЕ АКЦИЈЕ

Неразумљиво је како су се четници немарно односили према прузи Београд — Скопље, телеграфско телефонским водовима поред ње—мостовима на рекама и другим за непријатеља веома важним објектима. Мада је та пруга (и многи мостови на њој и околним друмовима) била скоро потпуно у њиховим рукама готово недељу дана, ипак није рушена (сем она три случаја: један код села Кочана, а друга два северно од Ниша, на жалост, сва три случаја сувише близу центра устанка да би озбиљно угрозили непријатељу довлачење појачања). Водови нису кидани, па чак није порушен ни велики друмски мост на Морави код села Мрамора преко кога је баш касније и прошла интервенционистичка бугарска војска. Устаници су за ово имали не само довољно времена него и средстава, па су чак многи то и захтевали. Дерок мисли да је то доказ устаничког офанзивног духа, али ће пре бити да је доказ нераумевања важности коју су ти објекти имали за непријатеља, недостатак смисла за партизанско ратовање и потцењивање диверзантских акција у њему — уколико није и

резултат забуне коју је у устаничку војску уносио раздор. међу вођама, односно само њихово одсуство.

Овде бисмо могли још да кажемо неколико речи о одласку Војиновићевом из Прокупља у најкритичнијем часу за рејон Копаоника. Из података које садржи његов Операциски дневник и који се налазе у разним његовим наредбама потчињеним војним командантима јасно се види разлог тога одласка и план који је хтео да оствари на подручју Копаоника. Можда је он много више волео да се бори против Аустријанаца и то на Копаонику међу народом и са људима где је почео борбу и које је добро познавао и волео; можда је био увређен у самољубљу, изрично или прећутно зато што није био главни командант у Топлици. У сваком случају изгледа као најтачније да је он замислио, као што дословце каже у једној наредби, да својим снагама ослободи Брус, чиме би било аутоматски ослобођено и цело подручје Копаоника и бруског среза, па да га онда, налик на случај Прокупља и Топлице, брани као слободну територију. Но, кад је већ реч о овоме, из свих тих његових наредби не може се а да се не запази много плаховитог и препотентног, па чак и невојничког, процењивања ситуација.

Међутим, о том готово чудноватом понашању устаничких вођа у време кад је устанак био у зениту и кад су заузимају градови, мора се рећи још неколико речи. Кад је заузето Прокупље и кад је и најобичнијем борцу било јасно да ће се судбина устанка и његове војске одлучити баш на правцу Ниш — Прокупље, Пећанац, главни командант, напушта и одлази у Куршумлију, око 40 км. иза фронта. Он се ту бави преговорима са Шиптарима, и издаје појединачне, често безначајне наредбе. Ако изузмемо Војиновића о чијем је случају већ било речи, исто овакво држање запажа се и на другим местима, код других команданата. У Јабланици, на пример, по заузећу Лебана, место да се поставе на природну одбрамбену линију према Лесковцу: Лебански крш — Петровац, један од вођа Јабланичког одреда, поп Димитрије Димитријевић, враћа се у позадину, чак у Туларе,

50 км, и то са музиком, а други, Тошко Влаховић — у Реткоцер. Не може се рећи да су се ови људи плашили страхоте и величине догађаја који су се очевидно приближавали од Мораве, нити да нису могли да процене управо пресудни и животни значај одбране устаничке територије од те реке. Не може се чак рећи ни то да су они били претежно за четнички, герилски начин ратовања па их нису интересовали градови — јер је, очигледно, главна карактеристика створене војне ситуације устанка и његове територије постао баш фронт и слободна територија. Или, уколико од свега овога има помало, ипак је најважније то што су све ово резултати одсуства јединствене команде и плана, стихијности која је била закон устанка и о чему је већ било речи на другом месту.

9. КАКО СУ УСТАНИЦИ ГЛЕДАЛИ НА СЛОБОДНУ ТЕРИТОРИЈУ

Једна од фаталних грешака било је схватање слободне територије као најбитнијег елемента устанка, то јест, схватање да, као што слободне територије не може бити без устанка тако и обратно, не може бити устанка без слободне територије. Зато се, дакле, она по сваку цену имала бранити. И то у виду фронта, што је дошло усред недовољног герилског искуства. Фантастична је, несумњиво, била и сама помисао да се у време кад је солунски фронт био далеко, цела Европа у ропству, нигде ни једног другог устаничког покрета, а централне силе тренутно чак и у бољем положају од савезника, — да се у то време у срцу окупиране земље створи и одбрани једна слободна територија, односно чак једна државица. Но, устаници су, заведени величином свога дела и племенитим тежњама да бране свој народ, баш то хтели и успоставили фронтове што, наравно, није имало никаквих изгледа на успех. Да су поједине њихове трупе, па чак и по разбијању фронта, не обраћајући пажњу на слободну територију, прихватиле герилски начин ратовања, односно да су таквом борбом почеле да продиру

даље на север и југ — ко зна какве би све последице донео тај начин ратовања и колико би много веће резултате дао овај устанак.

У погледу оваквог неправилног схватања слободне територије, у овом и сваком сличном устанку је и такав стручњак за питања герилског ратовања као што је Ерхарт, приметно: „Исто тако је важна и овде потврђена чињеница да су масовни устанци у већини случајева, кад год су примењивали тактику регуларних трупа, без великих мука бивали угушивани.“ Но, у следећем његовом закључку, да „треба признати, да су се ограничили само на герилско ратовање, постигли би много бољи исход“ — требало би претходно рашчистити шта он под тим герилским ратовањем подразумева. Не мора то да буде ратовање само усамљаних чета и мањих герилских одреда. И веће, па и веома велике масе бораца, могу до извесне мере да ратују по герилским начелима, без устаљених фронтава, невезане за један крај, намећући офанзиву и борбу само онде где и када њима то одговара. Уосталом, сам партизански рат 1941 — 1944. дао је богато, управо огромно и драгоцено искуство за третирање овога питања, само је за његово расправљање надлежан неко други, а и место му није овде. Све горње примедбе се нарочито односе и на један даљи закључак овога војног писца, наиме, да „овакав крај Устанка показује да је у великом рату опасно скупљати масе и пре дузимати отворене сукобе за које нису способне недовољно школоване и недовољно наоружане масе.“

Међутим, нарочито би требало оспорити Ерхартов последњи закључак који се састоји у следећем: „Најзад, и код герилског ратовања треба указати на одлучујући значај вође, можда још више него код осталих облика ратовања. Готово је цео четнички рат у Србији била ствар неколицине храбрих и крајње одлучних вођа. И њихова одбрана је била срећна само онда кад су је спроводили нарочито вешти и храбри официри.“ Ми се са таквим закључком уопште не можемо сложити. Уколико је

устанак на југу Србије 1917. имао герилски карактер, а он је из те организационе форме једва почео да прераста у другу, вишу, онда је баш он школски пример како се такви устанци дижу и развијају без вође или вођа, нарочито ако се под тим изразом мисли на једног човека или чак на више појединаца. Јер, овај устанак није уопште имао вођу или команданта. Видели смо како је устанак на све стране проваљивао, и то једновремено, док се „вођа“ трудио да га онемогући. Видели смо како су даље борбе и борци ишли далеко испред вође који не само што није био њихов иницијатор, него није могао ни да их контролише, па чак ни да стигне. Кобно „вођино“ дејство изразило се једино у разбијању устанка, кад је он био већ толико нарастао и узео тако велике и озбиљне размере, да се без вођства више није могло. Устанак је имао свој смисао и своје језгро: у првом реду, реакцију на нељудску власт непријатеља који није умео чак ни да буде непријатељ. А база тог устанка је била безгранична тежња људи за слободом која, између ових брда, као ноћ и дан, вечито плива и која је у срцу свих тих људи, а не само у срцу појединаца. Према томе, сви они у одређеном моменту дижу устанак — потпуно свесно.

10. ВОЂЕ И КОНЦЕПЦИЈЕ УСТАНКА

Кад је реч о вођама, овде би требало повући паралелу између двојице који су играли извесну улогу у устанку, између Пећанца и Војиновића. Ево до каквих је закључака у том погледу дошао сам скупштински Анкетни одбор: „Најмаркантније фигуре и главни јунаци у Топличкој драми јесу Пећанац и Војиновић, два контрасна типа који су један другог искључивали, а не допуњавали. Пећанац практичан, хладан, повучен никад не улази у отворену борбу са противником, а кад наиђе на непријатеља поступа обазриво. Пећанац је радио свим силама да Устанак одложи. Сви сведоци се слажу у томе да би он успео у своме задатку да није

било других, ватренијих и импулсивнијих вођа. Војиновиће је сушта супротност Пећанцу . . . неустрашљив, отворен, хоће да брани нападнуте и да заштити слабе. Био је одличан говорник, способан да сугерира масама. Увек спреман да се заложити за другог, привукао је силне симпатије свега устанничког света. На састанцима је тражио устанак, а у Обилићу је задобио присутне да се то и у дело спроведе“. На другом месту, у извештају Анкетног одбора о истој ствари, каже се овако: „Коста Пећанац је нешколован, сујетан и уображен. Уских погледа и концепција о друштву и држави — имао је много мање љубави према народу од Војиновића.“

Касније ћемо још видети шта су о Пећанцу мислила и шта су му у писмима и у очи говорила два јунака и два човека као што су били Војиновић и Димитрије Димитријевић. Овде сада помињемо мишљење попа Секуле Добричанина, такође једног од учесника устанка. Он, између осталог, каже: „Пећанац се радо називао претставником званичне Србије и понашао се као аутократа; убијао је људе — свакога ко није хтео да га слуша и тако је убио око 380 њих. Прави револуционар, кад му дело пропадне, шаље своју главу непријатељу и тако прекраћује народно страдање.“¹²⁴ Пећанац, међутим, није хтео ни смрћу ни бекством да народ спасе, а после је од народа тражио да му песме пева. Марко Павловић каже да су Војиновића и сами Бугари ценили као хероја јер је борбу увек примао, а заробљенике није малтретирао.

О овој ствари Дерок каже: „Пећанац је начелно сматрао да је потребно да се четници што више притаје, да би се сачували за време кад опет буду потребни и зато је ишао и саветовао их да се смире и да избегавају борбе. У томе се он из основа разликовао од Војиновића који је и даље стално мислио на устанак и имао сукобе са непријатељем на сваком кораку.“ А даље: „Претставници двеју струја су Пећанац и Војиновић. По питању да ли да се дигне устанак и када да се преки-

¹²⁴ АВИИ.

не, као што смо видели, дошло је до несугласице, скоро до сукоба између војвода. Пећанац је био на Солунском фронту, знао је колико је то далеко и шта значи стабилизација фронта. Према томе, једино је он могао да има реалан осећај о могућностима. Војиновић, типичан представник националног поноса и витештва, али без осећаја стварности, давао је сувише брз ток догађајима. Није то био сукоб само та два човека, био је то сукоб душе народне, оличене у њима.“

Да, овде је Дерок правилно приметно: кроз њих двојицу сукобиле су се две концепције једног народног устанка — прича која се онако драстично поновила у последњем рату 1941—1945. Становиште Врховне команде и династије које је онако консеквентно спроводио Пећанац, довољно је познато кроз све напред цитиране податке и на основу њих изведене анализе: ни по коју цену устанак, може само четничка организација, и то тајна, која ће ступити у дејство тек кад „наша војска буде негде око Скопља“. Зашто не устанак? „Зато што ће изгинути народ!“ Ми смо већ на једном месту истакли чак и да је то био једини и истинит разлог — он није био оправдан, као што никада такав разлог није био оправдан.

Наша концепција је, међутим, друга, Војиновићева, концепција борбе за слободу, коју у својој души увек има онај сељак који рукује брзометком боље него плугом, који подиже кућу на месту где му је већ неколико пута сагорела и роди сина за будући рат, а сам иде да погине у овом.

11. О ЖЕНАМА — БОРЦИМА У УСТАНКУ

Не би ипак било право завршити ово поглавље а да се бар неколико речи не каже о женама-борцима. По ондашњим схватањима, женама није било место у борби, али су оне ипак узимале оружје кад год им је то било могуће. Сама Војиновићева невенчана жена била је у одреду и борила се раме уз раме са њим све док

није погинула. Сви извештаји такође кажу да је у његовом одреду било још неколико жена-бораца. Приликом ослобођења Прокупља жене су тражиле да и оне буду примљене у чете. Са једним четовођом у околним Рибара биле су у чети и две жене: његова жена и кћи. Јевросима, потоња жена Богољуба Милетића, кад су Бугари хтели да је силују, побегла је у шуму, тамо нишла на њега и са пушком у руци остала све до краја рата. Кад је Пећанац пошао на југ, једнога јутра су га у планини Кукавици изненадили Бугари. Дерок каже: „Одред је ипак спасен пожртвовањем једне девојке—четника, која је прва полетела ка непријатељу и привукла га на себе, створивши тиме осталима тренутак времена који им је био потребан да се пробију, док је она остала на попришту изрешетана куршумима.“ За њу нико до тада и није знао да је жена, била је обучена у мушко одело и позната под именом „каплар Стојан“. Зна се и за случај једне девојке из Бошњака која је, место плетива носила у котарици бомбе и додавала их комитама — а кад су је Бугари ухватили и заједно са осталим сељацима убацили у кућу да ту изгори, добацила им је по носно: „Ви можете убити мене али не и Србију“. Роса, жена Вучка Пантића посебно је поглавље. Вучко вели да, кад је једном дошао кући, нашао је жену како плаче поред згаришта које се још помало димило. Пошто више није имала куда, он ју је узео собом у чету. И у свом исказу много прича о њеном јунаштву. На Обртници се „нарочито одликовала моја жена Роса која је јуришала на левом крилу борбеног ланца.“ У Драгушкој шуми: „И ту се истакла и била храбра моја жена Роса.“ У једној другој борби: „Моја жена Роса узела је пушку, истрчала напред и довикнула Бугарима: „Овде је четовођа Вучко Пантић! Ко жели борбу нека изволи.“¹²⁵ И Вучко, кад је после рата сачињавао списак људи које треба одликовати, на прво место ставио је себе, а на друго место „моју жену Росу.“ Приложио је две слике — своју и њену.

¹²⁵ АВИИ.

Најзад, понављамо из већ поменуте бугарске наредбе у којој се каже: „Неоспорно је утврђено да су најфантастичнији и најсиловитији шовинисти увек жене. Оне су живи центар српскога духа и оне су најактивнији агенти тајне српске организације. Жене су курири тајне поште, оне су идеолози организације, оне су најглавнији пропатори, оне су агресивне и опасне.“ А мало даље у истом документу каже се: „Истребљење србизма претставља у суштини истребљење српских жена које су, уствари, најмоћнији фактор србизма.“

12. УГУШЕЊЕ УСТАНКА

а) План непријатеља

Окупатор, наравно, није смео задуго да трпи ову малу устаничку државу и њену војску дубоко у својој позадини, и то на тако важном месту где се укрштају две, за њега најважније комуникације (Београд — Софија и Београд — Скопље — солунски фронт). У другој половини фебруара су три окупационе силе заједнички и ујурбано израдиле план уништења устанка. План је имао два битна елемента: прво, довлачење трупа са фронта које су на југу Европе држале централне силе (румунског, солунског и италијанског) и друго, придобијање Шиптара да дуж целе старе српско-турске границе нападно устанике с леђа. Овај први елемент био је, разуме се, пресудан. Но, и напад Шиптара на који је тај тада несвесан елемент нарочито пристао због изгледа на пљачку, задао је јак ударац моралу устаника. Гро устаничке војске и њен најборбенији део био је са планинског подручја поред старе српско-турске границе. На тој граници Срби и Шиптари су се вечито чаркали. Зато, кад су чули да Шиптари прелазе границе и пале њихова села, многи устаници па и њихове вође

напустили су без двоумљења своје положаје далеко доле у равници и пожурили натраг.

По плану, акција за угушење устанка организована је концентрично ка средишту устаничке територије, дакле ка линији брда која је била кичма устанка и која се раздвајајући Топлицу од Јабланице, спушта од Секираче на старој граници, преко Радана и Соколуце, па се завршава Пасјачом. Полазне тачке аустријске војске биле су Сталаћ и Крушевац, бугарске Ниш, бугарско-немачке Лесковац и пруга од Лесковца до Дољевца. Основни правци за наступање били су Јанкова клисура — Блаце — Куршумлија; Ниш — мост код Мрамора — Прокупље; Брестовац уз долину Пусте Реке; и Лесковац — Лебане — Медвеђа. Било је, разуме се, и споредних праваца, као: Лесковац — Власотинце; Ниш — Сврљиг; Житковац — преко Мораве — превој Грebaц између Великог и Малог Јастрепца; од Врања преко Веље Главе ка Медвеђи, итд.

Ево шта о тим припремама говоре поједини бугарски документи (који се налазе у оригиналу у Војно-историјском архиву у Софији).

Пуковник Протогеров послао је телеграм 4. III штабу оперативне армије у коме каже следеће:

Данас сам добио 2 телеграма од Аустријанаца. Према једноме, од београдског Губернаторства, који сам добио у 6 ч. јутра, каже се: да ће мајор Ратки данас око ручка започети напад од Блаца ка Прокупљу. Други, од мајора Раткија, који сам добио у 11 ч. пре подне и који гласи: да су трећег марта послати извидници ка Куршумлији и Блацу и да су се исти вратили. На 4 километра јужно од Блаца наишли су на заседу и 5 их је погинуло, 3 су рањена, док су четници имали 6 убијених и 1 заробљеног. Заробљеник је рекао да су сва села између Блаца и Куршумлије заузеле јаке организоване чете, а свако село покрај граничне линије добро је наоружано. Појава устанка, у делу Србије окупираном од Аустријанаца, није досада изгледала вероватна, али је то после отступања одреда (вероватно се мисли на аустријски одред у Блацу) постало сигурно. Другим речима, не треба очекивати ефикасну помоћ од тог одреда. Слични телеграми су били примљени од мајора Раткија 26 II у 12 часова у коме је јављено да ће са војском заузети граничну линију 3 III. На то му је одговорено 7^м II да ће акција са наше стране почети 28 II.

Virtual Library of Faculty of Mathematics
www.matf.bg.ac.rs

Начелник штаба бугарске оперативне армије пуковник Луков послао је II. III потпуковнику Ангелову у Скопљу следећи акт:

Начелник Моравске области Протогеров јавља да начелник II немачке етапне инспекције, генерал фон Кране, захтева да располаже немачким сектором у нишком утврђењу, а немачка и аустриска војска да се потчињавају немачком етапном командантству и етапној инспекцији. Исто тако генерал Кране изјавио је жељу да преузме команду над целом, савезничком војском у случају да се операције пренесу у близину Ниша. Уопште, генерал Фон Кране не потчињава пуковнику Протогерову немачке делове војске, задржава их код себе и тражи право да им командује. Тако је дошло до двовлашћа у команди које не обећава ништа добро да би се успешно водиле операције у моравском рејону. — По заповести главнокомандујућег обавестите о овоме групу фон Билова и замолите да се дају инструкције генералу фон-Кранеу да потчини батаљоне 59 пешадиског пука и друге делове немачке војске пуковнику Протогерову. Сада су ти батаљони потчињени немачкој етапној инспекцији и остали су неискоришћени у операцији. Што се тиче генерала Фон Кранеа, он треба да се занима само својом специјалном службом и да се не меша у командовање војском.

Овове је претходила једна одлука бугарске Врховне команде од 10. III, коју је потписао пуковник Луков и која гласи:

Не може бити двовлашћа. Командант све војске у Србији — бугарске и немачке, остаје пуковник Протогеров, који сноси одговорност за ред и мир у томе крају и коме је дат задатак да уништи разбојнике. Ово да се саопшти потпуковнику Ангелову те да у том смислу иступи пред шефа групе Фон Билова.

Начелник штаба оперативне армије издао је (недатирано) команданту Друге бригаде Прве софијске дивизије следеће наређење:

Наредите да се повуку са одсуства сви официри и војници 25 пешадиског пука који треба да пође за Ниш где да се стави на располагање команданту Моравске војно-инспекционе области пуковнику Протогерову. И Ви се спремите за Ниш и будите под командом Протогерава.

Протогеров је штабу оперативне армије (нажалост, недатирано) упутно и следећи извештај:

По досада добијеним извештајима на целом рејону западно од линије Ђуниш — Приловица — Грејач — Александровац — река Морава — Власотинце — Бојник — Големо Село, све до наше нове границе са Аустријом и старе српско-турске границе, крећу се у разним правцима мале, а на неким местима и доста велике групе устаника. Главнина је у планини Јастребац око Прокупља, Житног Потока, Лебана и јужно од Куршумлије. Досада се тачно не зна ни њихов број ни где се групишу. Претпоставља се да их има 5 до 6 хиљада наоружаних људи. Засада делови одређени за дејство против разбојника овако су распоређени:

1. — Десна колона — штаб Ниш — пуковник Цонков са 5 ипо батаљона, 8 митраљеза и 10 топова, налази се: у рејону Ђуниша 1 батаљон и 2 митраљеза; Приловица — 1 батаљон, 2 митраљеза и 2 топа; Грејач — 1 батаљон, 4 митраљеза и 4 топа; Мрамор — 1 ипо батаљон и 4 топа. У Нишу се налази један батаљон. Све ове трупе заузимају положаје, извиђају и напредују.

2. — Средња колона — штаб Лесковац — пуковник Златанов (три ипо батаљона, 8 топова и 11 митраљеза) распоређена је: у Злати 1 чета; Коњувце — 2 чете, 3 митраљеза и 2 топа; Границе — 1 чета; Лапотнице — 2 чете, 2 топа и 2 митраљеза; Лугаре 2 чете, 2 топа и 1 митраљез; Лесковац — 4 чете и 3 митраљеза; Мирошевце — 1 чета; Оштра Глава — немачки регрутни депо, 2 чете, 2 топа, и 2 митраљеза. Ове трупе извиђају према Лебанима, Бојнику и Житном Потоку.

3. — Лева колона — штаб Приштина — потпуковник Петров са 3 батаљона, планинских топова и 3 митраљеза, распоређена је: у селу Свирци — 1 батаљон, 1 митраљез и 1 топ; Медевце — 4 чете, 3 топа и 1 митраљез; град Ђузилане — 1 чета; град Приштина — 2 чете, 2 топа и један митраљез; Подујево — 1 чета. Ове трупе извиђају према Реткоцеру и Преполцу.

4. — Маневарска војска од 1 и по батаљон са 2 топа налази се у Нишу као резерва.

5. — У нишком утврђењу налазе се 2 батаљона и 2 топа.

Према Пећанчевим подацима, у угушењу устанка учествовале су: једна комбинована бугарска дивизија доведена са солунског фронта, једна аустријска дивизија на простору између Сталаћа и Рашке и два немачка пука на правцу Врање — Лесковац — Лебане — Медвеђа. Према већ цитираном телеграму Протогера, тачно нам је познато стање бугарских трупа које су се при премале да узму учешћа у угушењу устанка. Њихово бројно стање износило је 15 и по батаљона, 22 митраљеза и 28 топова. Херман Вендел тврди да је за угуше-

ње устанка било ангажовано 4 дивизије: две бугарске и по једна аустријска и немачка. Но, ако се узме да је према устаницима било свега 2 и по непријатељске дивизије са припадајућим деловима, онда је однос снага био 1 : 2,5, а да и не рачунамо да је на једној страни била регуларна, добро увежбана и дисциплинована војска праћена артиљеријом и потпомогнута авијацијом, а на другој, на брзу руку импровизоване војне јединице, често неискусне у борби и лабаве у дисциплини, наоружане пушкама извађеним из земље и закислом муницијом.

Тако дакле, док су устаници застали на границама своје ослобођене територије, а нарочито пред Нишем, на Сочи, испред Солуна и на румунском фронту ужурбано се укрцавају трупе, а брзи ударци вагонских точкова о саставе шина откуцавају тренутке који су устанку већ били избројани.

Уместо да наставе офанзивне борбе које су једино давале наде, ако не на спас, а оно бар на продужење устанка, устаници застају, образују фронтове и чекају да сами буду нападнути. Зашто је тако било, шта се код њих догађало на фронту пред Нишем за скоро целу недељу дана колико је овај град био у блокади, није јасно забележено. „Велики фронт (240 километара), опасност са свих страна, немање артиљерије, све је то дошло до развлачења снага и због тога су устаници стали.“ Можда је то довело и оно што Дерок овако сликовито и скоро песнички каже: „Као снажна планинска река, која се са грмљавином, ваљајући дрвље и камење, пробија кроз дубоке планинске ланце, да се по избијању у равнице расплине, таложећи танак слој песка по великим пољима, тако је и устаничка војска, по избијању од Прокупља, почела да губи од своје ударне снаге.“ Заиста, главне устаничке снаге, кад су сишле са својих планина у туђе и непознате крајеве где, као и код свих равничара, ни издајека није постојало онолико одушевљења за борбу — јер „уколико више силазим у равницу људи су све више изгубили дух српски“ као што то вели Вељовић, или, као што пише Јован Радовић из мо-

равске равнице: „Овај свет је чудан, већа му је брига увек била да гаји паприку него да закопа пушку која би му данас тако требала“ — можда су ти људи збиља мало збуњено стали. Но, по нашем мишљењу, пресудно је било то што није било команданта. Није било плана нити команде нити икога да овога сељака — устаника поведе даље путем који он више није знао.

Команданти нису били на лицу места. Војиновић је, после борбе код Блаца, вероватно још једанпут дошао у Прокупље, али само за кратко време, па је опет отишао на Копаоник (по исказу Марка Павловића 25 фебруара) На његов захтев Пећанац се још једном и сам вратио из Куршумлије у Прокупље, али само зато да нареди опште повлачење и да једноставно преда непријатељу целокупну ослобођену територију и то без иједне борбе, као и сву устаничку војску. О томе Војиновић вели у свом писму од 7. маја упућеном Пећанцу:

...и кад су Аустријанци у масама навалили на Копаоник, тада сам се ја морао тамо лично појавити, једва сте се Ви ршили у Прокупље доћи ма да сам вас неколико пута звао, оставио сам Вама да операцијом продужите, и свима нам је било познато шта сте учинили — утекли сте други дан из Прокупља без икаквог отпора нити напада од стране непријатеља — срамно деморалисасте својим држањем своју војску и грађанство.

б) Ток догађаја

Пећанац каже:

28 фебруара добих извештај да је стигла велика непријатељска војска у Ниш, Крушевац, Лесковац као и Врање. Истога дана сам се вратио у Прокупље. 27 фебруара, обишао сам фронт ка Нишу и видео непријатељску снагу у великој јачини. Видећи да се не можемо одупрети, наредио сам да се без борбе повлаче све чете са својих положаја са леве стране Мораве и издао наредбу свим општинама да се сви младићи уклоне у шуму код својих кућа док непријатељска војска не прође, што је и урађено. 1 марта 1917 непријатељ је заузео Прокупље. Све заробљене Бугаре оставио сам у Прокупљу и околним селима неповређене.

Марко Павловић, командант Прокупља, вели о овоме: „Пећанац је по својој доласку у Прокупље одмах наредио евакуацију, а сам је 28 II ујутру напустио град и отишао у правцу планине.“

У то време, вероватно пре него што је напустио Прокупље, Пећанац је написао Протогерову писмо у коме обећава да ће сам обуздати устанак ако Бугари престану са неделима која стално врше над народом и ако се поведу преговори да се дође до реда и мира. Писмо се овако завршава: „Примите поздрав и ако ме сматрате за великог непријатеља, ја вас ипак поздрављам, а када будете разговарали са ваших 6 до 700 заробљеника видећете моје намере.“

Истог дана, односно 1. III, Пећанац је из села Топонице упутио Војиновићу једно писмо у коме тражи да му овај по Дрљевићу пошаље 80.000 динара а даље каже:

Пошто сам сасвим клонуо и пропљувао крв, преузми целокупну команду у томе крају, само избегавај са борбом у насељеним местима.

Даље му саветује да сакупља жито, образује коњицу итд.

Истог дана, 1. III, Пећанац је по његовим речима, да би подвалио Бугарима, послао једно писмо српској влади и Врховној команди на солунском фронту у коме, поред осталог, каже: да је остао рањен у Албанији, а потом се вратио; овде је затекао страховита бугарска зверства. Зато је „дошло до револуције у целој Србији.“ Пре 15 дана устало је и мушко и женско — „све што је могло пушку и мотику понети тукло се и падало као снопље; заузето је неколико вароши у Србији, али народ немоћан, немајући довољно средстава на расположењу, ових дана се је угушио. Имајући само пушку и по неколико метака који су се брзо потрошили, а борећи се са артиљеријом и митраљезима, у тој борби цео Српски народ је подлегао смртној пресуди својих непријатеља.

Када ове редове пишем хиљадама кућа горе у пламену, са женама и децом.“ Даље каже да су били заробили 800 бугарских војника и официра и да „нико није убијен злостављен, већ су слободно пуштани и са њима је поступано као најкултурније што може бити Покретом револуције, мада је букнула од самога тирјанства без мога знања био сам принуђен, на велику моју жалост, да тај терет прихватам и да руководим са њоме до коначне пропасти.“ Ово писмо требало је да однесе неки ђак из Лознице, али је оно намерно или ненамерно, завршило у бугарским рукама и данас се налази у Софији.

Дакле, устанак није доживео ни војни слом ни пораз. Не само што није дата одлучна борба, него никаквих борби на главном правцу није било. Устаничка војска није никада била ни војнички поражена ни разбијена, него се просто сама распала. Бугарски 25 (Драгомански) пук без борбе је ушао чак и у само Прокупље, што у ствари значи крај устанка.

Пећанац не само што је повукао фронт, него је спустио и сву устаничку војску, чиме ју је у ствари предао непријатељу пошто она, из тога узанога котла, зими, напуштена, није ни имала куда да се извуче. За случај, наиме, кад непријатељ буде надирао преко слободне територије, Пећанац је издао ово наређење:

... наредио сам свим четницима као и усташама да када се буде непријатељ приближио нашој старој српско-турској граници, пажљиво, неосетно, ноћу пробију непријатељски фронт и баце се натраг непријатељу за леђа, с тим да се групишу по десетинама и пребаце у близину својих села, где да се по шумама крију у највећој тајности, до даљег наређења, и што су они успели, како сам и ја исто тако урадио са неколико четника. Ја сам се, наиме, са неколико својих верних пријатеља потајно повукао и за време од почетка марта до 15 априла нико, сем неколико мојих оданих пријатеља, није знао где сам.

За овакву његову одлуку, Дерок каже: „провући се кроз непријатељске зубе не би ли се у његовом грлу нешто јефттиније прошло.“ У ствари, то је била само предаја и неславни почетак потпуног и коначног уништења ове војске.

И тако се Пећанац налази добро скривен у некој дубокој и незнатној рупи у планини Радан, без икакве везе са устаницима, цео месец дана — цео онај судбоносни месец када је окупаторска војска, у рушилачком бесу, сагорела опустошила бившу устаничку државу и убила на хиљаде не само њених војника, него још и више жена и деце. И овај Пећанчев потез Дерок назива „довитљиви мозак прекаљеног четника и ту је нашао излаз.“

Такво своје држање Пећанац је касније тумачио и правдао на разне начине, — да је тешко болестан, ушта су онда многи поверовали, затим да ће ићи авионом на солунски фронт; да има намеру да се пребаци у врањски округ и, најзад, да ће ићи на Косово међу Шиптаре. За оно писмо Врховној команди Пећанац тврди да је удесио да падне у руке Бугарима, а пошто је у писму стајало да ће се он пребацивати међу Шиптаре где ће дигати буну, лукавство је, наводно, успело јер се „ускоро чула топовска паљба са Косова од борбе између Арнаута и Бугара.“

На целом устаничком фронту на Морави и око Прокупља настало је углавном расуло. То најбоље описује Марко Павловић који вели да су многи четници одмах бацили оружје и отишли кућама, док су други у руљама и обезглављени лутали наоколо. Почеле су пљачке, разбојништва. Свако је радио шта је хтео.

Упоредо са распадањем фронта на Морави и пред Прокупљем повлаче се и распадају и сви остали устанички фронтови. Но, ипак су се са на њима у том повлачењу устаници борили колико је ко и како могао.

У крају између Сокобање и Сврљига, после оне борбе Дечанског у Сокобањи и Милетићеве код Грамаде, ова двојица су се састала у селу Врелу где су обавештени да на њих са свих страна, од Ниша, Сврљига, Сокобање и Алексинца иде велика аустро-бугарско-немачка војска. Одатле су се пребациле у село Церје и ту донели одлуку да се Дечански врати преко Мораве за Јастребац, а Милетић да остане са четом на том терену. Но, пошто су изгледи за борбу са огромном оку-

паторском војском били скоро никакви, а из Топлице су допирали све црњи гласови, Милетићева чета имала је да се крије с тим што је свакоме било дозвољено, ако хоће, да иде кући или да се преда. Тако се чета веома смањила, а акције су скоро сасвим престале.

Са Мораве, северно од Ниша и Крушевца, и на Вељовића ударају велике снаге. Већ 23. фебруара (Вељовићевим датуми су, свакако погрешни те их треба померити напред за најмање 2—3 дана) он јавља из с. Бољевца да на њега иде војска, да је ситуација тешка и тражи помоћ. Повлачи се полако према падинама Малог и Великог Јастрепца где је снег још велик, те непријатељ не може да га напада. Но, и то његово повлачење је герилско; иза непријатеља он оставља мања одељења која га стално нападају с леђа и ометају му напредовање. Па ипак је и сам морао да напусти фронт на Јастрепцу јер је добио наређење да хитно иде на стару границу изнад косаничког среза преко којег су Шиптари већ били провалили, запалили и опљачкали села Превитицу, Маторово Мердаре, Боровац и Васиљевац. Тамо је (по његовом наређењу) стигао 27. фебруара, а већ 1. марта добио је од Пећанца наређење да се са четом повуче и склони јер је устанак угушен. Моравски крај између Алексинца и Јастрепца се већ у то време „светлио ноћу као усред дана“, како прича један очевидац, од многих села која су Бугари палили. А за њиховом војском ишао је владика Милентије и на згариштима држао проповеди.

Фронт код Разбоја, на улазу у Јанкову клисуру, распао се под навалом јаким аустројских снага још 24. фебруара. Али, надирање аустројске војске кроз Јанкову клисуру преко Блаца према Куршумлији није ипак ишло лако. О томе Ерхарт каже ово:

Тада је започео одбранбени подухват потпуковника Јармија, који је био упућен од владе и врло добро организован. Аустроугарским снагама, појачаним трупама са фронта на Сочи, успело је да у котлинској борби за 6 дана очисте устаничко подручје. У току борби они су, разуме се, имали преко 180 губитака од чега 140 мртвих.

Шиптари су били прешли стару границу и код Преполца и 28. фебруара опљачкали и запалили села Кркот, Дабиновац, Вукојевац и Шушњак.

Најтеже борбе су се водиле у Јабланици. Али и о њима има мало и штурних података. На том фронту командују браћа Влаховић. Већ 24. фебруара капетан Милинко извештава да је стање рђаво. Бугари надиру, пале села и врше тешке злочине. Устаници су попустили, нарочито боаске чете, те су многе четовође остале без чета. Људи сеацају пушке, почиње опет да ради непријатељска шпијунажа па је чак и страшно невреме.

Бугари већ иду према Оранима. Тих дана и Тошко пише да Бугари иду ка Оранима, и то: један пук, један хаубички вод, једна пољска и једна брдска батерија, коњица и шест митраљеза. Уз пут пале и убијају све живо. Међу устаницима има већ много губитака. Тошко зове лично Војиновића у помоћ и писмо завршава: „Мој драги г. Војиновићу, много сам уморан и изнурен али . . . и дању и ноћу без одмора радим. 25. фебруара Тошко јавља Пећанцу да су устаничке чете на Сакицолу и Мрвошу разбиле Бугаре и вратиле их према Бојнику. Но, јаке бугарске снаге нападају од Лебана, иза леђа ових устаничких чета. 26. фебруара капетан Милинко јавља да бугарска војска напада од Бојника у следећем распореду: један батаљан према Савинцу, други правцем Кремен — Лебане, трећи, средином између ова два, док је четврти позади у резерви. Влаховић се сада налази код Савинца. Али јака бугарска коњица јуришем потискује његов фронт и чак му заробљава цело једно одељење. Код устаника је скоро расуло, нарочито се много боје топова и митраљеза.

Из дневника Тошка Влаховића види се да су 26. II биле борбе на Кремену и Савинцу и да је послао извештај Пећанцу и Војиновићу о рђавом стању на том делу фронта и тражио помоћ. Сутрадан 27. фебруара повукли су се према Гајтану. Бугари су избили на Савиначко брдо и Кремен. Тога дана Милинко Влаховић писао је Тошку поверљиво из Слишана:

Добио сам синоћ једно писмо од Пећанца у којем беше намеран да измени право у четовању, а тамо и за нас напомињаше. Нека то четника што је остало са тобом наоружа се и припреми, а ти ухвати везу са Ђуровићем и Синадином и то са Синадином обавезно (јер ми има нешто у њега) па ме чекај до 10 ч. јер овде имам посла да би неке четнике прикупио.

28. фебруара повлаче се и даље и Бугари су већ на линији Бучумет — Слишане. Сељаци не дају да се воде борбе око њихових кућа. „Пошто се увидело да је немогуће угушити устанак као што се почело, то решисмо да поведемо четничку борбу нападајући свуда, а не бранити непријатељу да наступа.” Тога дана Тошко Влаховић са остацима свога одреда ушао је у састав Јабланичког одреда. Укупно их је било око 60 комита. Сутрадан, 1. марта, стрељали су раније помињаног Ђорђа Кенефа који је почео да се колеба.

У једној депеши аустријској крајскоманди у Крушевцу Протогеров јавља о једној борби на коти 970 (село Свирци у Горњој Јабланици). Ту је 200 комита напало једну бугарску чету (око 100 војника) а са којом је била и једна брдска батерија. После огорчене борбе комите су се, наводно, повукле. Протогеров вели да је ту погинуло 5 бугарских војника и 1 официр.

У тако очајној ситуацији Милинко Влаховић у новом писму, упућеном Пећанцу 28. фебруара, каже: „Данас је престала устаничка борба, а само се наставља четничка. Непријатељ је заузео град Лебане концентрацијом са 3 стране и грозна је зверства починио. Но, главно је да не клонете. Нека Вас не буну ова мала промена, ово неће имати никаквог утицаја на нашу општу ствар.“ Ипак са устанком у Јабланици није све готово. Јабланички одред, набачен на горњојабланичка брда, води још доста дуго крваве борбе, на Гајтану, Туларском Вису, у Медевцима, и Боровцу. Води их са Бугарима и Немцима који нападају спреда и Шиптарима иза леђа.¹²⁶

¹²⁶ Божа Поповић наводи једну овакву епизоду из тих борби: Трећи батаљон Јабланичког одреда на Боровачком Брду добио је ултиматум од команданта бугарске војске која је стајала према њему у селу Врпцу да се до 4 часа после подне „све пушке побав-

Према веома лоше вођеном дневнику Тошка Влаховића, пуном безначајних детаља и неважних забележака, у коме се не само не описују људи и односи међу њима и не размишља се, него се чак и борбе шкрто описују, — догађаји на рејону Јабланичког одреда кретали су се овако:

2. и 3. март. — Дрводеља — Радевац. Пушкарање свуда.

4. март. — Борба на Тупалском Вису. Ноћу четнички стрељачки ланац напао непријатељске шанчеве.

5. март. — Бугари извршили напад али су одбијени.

6. март. — Борбе око села Клајића. Одасвуд их го-не Немци и Бугари.

7. март. — Пребацују се на планину Кукавицу — село Калуђерица. У том рејону, изнад села Вучја, крећу се до 11. марта када је Тошко узео још 12 четника и решио да са њима обиђе рејон Мораве. Сутрадан 12. марта наишли су на јаке страже на свим мостовима и друмовима, па су тако по планини Кукавици изнад Владичиног Хана лутали до 23. марта, кад се поново враћају у Јабланицу и настављају крстарење по тим крајевима.

Окупатори су нешто закаснили са угушењем устанка једино у власотиначком крају и Запаљу. Чак изгледа да устаници у том крају нису дуго ни знали шта се у другим рејонима дешава. Јован Радовић упутио је 3. марта једно писмо Пећанцу, са места „далеко 2 сата од Ниша.“ У писму је тон ведар, миран и поуздан, па чак и духовит. Јован вели: „До данас од Вас ништа нисам добио. Немам везе ни са једним комитским одредом, што ми јако отежава акцију. Бугарска војска ми

цају на гомилу у снег, а комите дођу да се предају“. Устаници се договоре не само да се не предају, већ да они пошаљу ултиматум Бугарима да се губе преко границе и то најдаље до 2 часа после подне. Кад је Божо, који је писао тај одговор, запитао команданта Митра Поповића, како да потпише, овај је њега запитао: „А како је потписао Бугарин?“ — „Мајор Кожухаров“ — „Пиши: потпуковник Митар Поповић оца му бугарског“, — рекао је Митар и Божо је тако и написао, мада Митар не само што није био никакав официр него је био и неписмен.

се приближава у великим масама, а моје су снаге мале да их задржим. Народ је свуда лојалан, где год се појавим.“ Даље обећава да ће кроз неколико дана претурити више бугарских возова, па чак упасти и на стару бугарску територију и запалити села у знак одмазде. И завршава: „Има неколико дана како посматрам како непријатељски возови јуре уз Мораву и низ Мораву, као да су узели тапију на пругу, што ми је врло чудно пошто се та пруга налази у војводини Г. капетана Влаховића и војводе Димитријевића.“ Наводимо још депешу пуковника Протогера, сачувану у архиви аустријске крајскоманде у Крушевцу, из које се види распоред интервенционистичких трупа вероватно у другој фази угушења устанка. Према тој депеши распоред тих снага био је следећи:

1. — Група потпуковника Јармија која се састоји од 3 батаљона, 8 топова и 24 митраљеза, наступа од Блага преко Баратовца ка Куршумлији и има задатак да чисти простор западно од Топлице.

2. — Колона пуковника Цонкова, састављена од 5 и по батаљона, са 12 топова и 12 митраљеза, иде од реке Топлице са линије Брекади — Прокупље — Житорађа на југ у правцу Крушевац — Житни Поток са задатком да чисти простор између шиптарске границе и реке Јабланице.

3. — Колона пуковника Златанова — 3 и по батаљона са 8 топова и 10 митраљеза, иде фронтом западно од Бојника — кота 536 и Лебана, према Драгом Делу — Бучументу и Радану.

4. — Ескадрон мајора Авџијева наступа од Доњег Црнатова и Злате и држи везу између друге и треће колоне.

5. Брдска дивизија од 4 батаљона са 6 топова и митраљеза, заједно са једним пуком из Митровице, браниће турску границу да би спречила надирање устаника преко Косова Поља.

6. — Трупе из подофицирске школе брдске дивизије (1 чета, 2 митраљеза и 5 топова) под командом капетана Шаранкова, иду од Оштре Главе правац Сијаринска Бања и одржавају везу између треће и пете колоне.

13. УСТАНАК ПО БУГАРСКОЈ ОЦЕНИ

Пуковник Протогеров, по смењивању генерала Кутинчева, дошао је на положај команданта Моравске војно-инспекционе области и то већ неколико дана по избијању устанка. На том положају остао је целог марта.

Није познат тачно датум његовог смењивања али је он руководио свим операцијама за гушење устанка. Тај окрутни и свирепи бугарски официр с правом је назван „крвави Протогеров“, јер је начин на који је угушио топлички устанак, по окрутности и свирепости тешко наћи премца у историји. Још нешто: вероватно је и смењен због таквог свог рада јер је то било превише чак и за бугарске појмове.

Протогеров је, није познато откада али свакако не пре 25. марта (по новоме), оставио опширну анализу топличког устанка, а нарочито је дао драгоцене податке о саставу, распореду и дејству окупационих јединица чији је он био командант. Почетак овог извештаја (историја устанка) већ смо раније поменули. Потребно је, међутим, овај докуменат цитирати у дужим изводима, јер је он вероватно од највреднијих у бугарским архивама.

Пре свега, устаничку војску кад је она била у зениту, Протогеров цени овако: Топлички одред на 2.000 до 3.000 наоружаних људи. Тај је одред заробио око 600 бугарских војника, запленио 2 митраљеза и заузео Прокупље и Куршумлију; Јабланички одред око 1.000 наоружаних људи, а Пиротски такође на око 1.000 људи али од којих само око 300 имају пушке.

Што се тиче циљева устанка, Протогеров каже да, кад би се упоредили заплењени документи вођа покрета, добио би се утисак да је устанак имао једино за циљ да олакша неподношљиву ситуацију српског становништва у моравској области, изазвану терором, грабежом власти, као и да се спречи бугарским регрутним комисијама да сакупљају мушко становништво способно за војску и рад. Међутим, он сматра да то нису били циљеви устанка већ да је овај био само део шире замишљеног покрета „мрскога“ српског племена. Разлоге за устанак Протогеров даље дели на унутрашње и спољне. Спољни су у првом реду намера српске владе и Врховне команде да изазову што већи устанак у Србији који ће оне искористити у своје војне и политичке циљеве. Један од

узрока је и разлика између аустријског и бугарског система окупације. Док Аустријанци гледају своју област само као на окупирану територију, Бугари сматрају моравску област не делом Србије него као своје етничко тело, што становништву, очигледно, теже пада. Један од важних узрока устанка је и непотпуно разоружање становништва окупираних области, мали гарнизони окупационе војске и то концентрисани углавном поред пруга. „А сем тога, део становништва око Куршумлије и Житног Потока су насељени Пећанци и Црногорци, са разбојничким инстинктима и у мирно време. „Као унутрашњи разлог устанка помиње се нарочито корупција окупационих власти и терор четника како би дигли на устанак и оне који га нису хтели. Новац су устаници наба вљали од становништва и пљачкањем, а до оружја су долазили запленом (око 800 пушка и 2 митраљеца запленили су само од бугарских војника) и коришћењем онога што је заостало после повлачења српске војске.

Што се тиче дејства окупационих власти, Протогеров их дели на три периода: први до средине септембра 1916; други до 20. односно 22. фебруара 1917. и трећи до краја устанка. У првом периоду се у моравској области устанички покрет сматрао разбојничким и нису предузимане апсолутно никакве мере за његово уништење. Аустријанци још у августу 1916. сматрају да је покрет уперен против државе и безбедности и предузимају мере да га још у зачетку униште. У другом периоду се покрет још увек сматра више-мање као разбојнички те се према њему не примењују никакве мере.

Трећи период Протогеров дели на две фазе: прву од 22. фебруара, тј. од тренутка када су наступиле регрутне комисије, па до 5. марта. У њој се устанички покрет још увек посматрао као разбојнички; и други од 5. до 31. марта, када се најзад покрет међу становништвом почео сматрати као систематски припремљен устанак који се може проширити на обе обале реке Мораве и имати далекосежан војни и политички значај. Протогеров даје карактеристике дејства окупаторске војске у обема фазама.

Према његовим подацима, устанички покрет избио је у планинској области између Куршумлије — Лебана — Ѓиљана — Подујева, са центром у Медвеђи и базом у планини Гајтан (Петрова гора). Распоред бугарских окупационих трупа на дан 1. март био је следећи:

Од 11 ополченског пука: једна чета у Куршумлији, једна чета у Прокупљу, четвртина чете у Житном Полеку, једна чета у Лебану, једна у Лесковцу и четири чете и једна четвртина коњичког ескадрона у Нишу. Кад је на терен стигла ополченска бригада пуковника Златанова, њене снаге су овако распоређене на устаничкој територији: један батаљон код Мрамора на Морави, три батаљона правац Лесковац — Лебана; од 25 допунског батаљона послате су: једна чета према Лебану, две су заустављене у Нишу. Батерија мајора Стефанова која је дошла из Зајечара, распоређена је на тај начин што су 4 топа придодата батаљону код Мрамора, а два су остављена у Нишу. Од 3-ћег (Македонског) пука (планинска дивизија) послати су: једна батаљон и два топа према Ѓьалану — Каменици и један батаљон са четири топа према Подујева.

На дан 26. фебруара израђен је план према коме је чета из Куршумлије требало да наступи преко Арбанашке и Житног Потока; чета из Прокупља правцем Пасјача — Житни Поток; трупе пуковника Златанова да крену од железничке станица Брестовац, Лесковац, Мишошевици, Врања преко Косанчића, Коњуваца, Славника за Стубин, Белановци за Грабовницу; Лебана, за Црни Врх; Поповци за Девић; Големо Село за Бувце.¹²⁷

Трећем планинском пуку наређено је да обезбеђује стару српско-турску границу од Медевца до горњих Вра-

¹²⁷ Правци из села су били погрешно обележени или у оно време Бугарима још нису били довољно познати. Вероватно би трупе пуковника Златанова од железничке станице Брестовац имале да наступају преко Косанчића, Коњуваца и Славника; од Лесковца преко Белановца за Стублу, од Лебана према Поповцу и од Големог Села за Бувце. Ми смо, међутим, правце из села забележили као што стоји у оригиналном документу.

баца и након тога да сузи круг према Реткоцеру и Медвеђи како не би дозволио да се устаници пребаце према Косову Пољу.

На дан 28. фебруара окупационе снаге почињу са извршењем постављених задатака, али чета од Куршумлије која је 26. фебруара пошла према селу Арбанашка, стигла је по наређењу команданта 11. ополченског пука 26. фебруара увече у Житни Поток. Следећег дана је, по наређењу, пошла натраг у Куршумлију, али је код Арбанашке (Товрљана) била опкољена и приморана да се пробије ка с. Прекадину (дознала је да је Куршумлија већ пала). После великих губитака и напора, опкољена са свих страна од устаника, ова чета је била приморана да капитулира. Тада су устаници усмерили све своје напоре према Прокупљу које 2. марта опкољавају, а 3-ћег приморавају да се преда заједно са гарнизonom од једне чете и 2 митраљеца. 4. марта је гарнизон Лебана опкољен са свих страна и напушта ову варошицу. 5. марта је чета мајора Попова са 2 митраљеца принуђена да одступи из Житног Потока према Лесковцу. Тога дана устаници заузимају планину Мали Јастребац. 3. марта устаници угрожавају батаљон пуковника Врачева на утврђеној тачки код Мрамора. Уопште, око 3. марта увече устанак је био обухватио целу леву обалу Мораве, Бугарске трупе су се биле повукле према мостовима на Морави, заузимајући Алексинац, Белајнце и Супевац.

Вести о гарнизонима у Прокупљу и Житном Потоку нису стизале. Топови од Ниша засипали су ватром четнике на левој обали Мораве. Делови ополченске бригаде пуковника Златанова чували су железничку пругу, од Врања преко Лесковца, закључно до села Кочана. 3. марта батаљон пуковника Врачева из 10. ополченског пука са 4 топа није могао да се пробије према Прокупљу, већ је задржавао надмоћније четничке снаге око Александровца.

Резултат свега тога био је: покрет је обухватио целу леву обалу Мораве; заробљена су три официра и 520 бугарских војника, заплењено је око 800 пушака и 2 митраљеца.

„Трећег марта дошао сам касно у штаб области“, каже Протогеров, „5 марта у 8 ч, пре подне примио сам дужност команданта моравске области од бившег команданта генерала Кутинчева.“ Истог дана Протогеров је поставио старијег ађутанта планинске дивизије Радевца за начелника штаба за операције против четничког покрета. У том моменту ситуација код устаника била је следећа: „око 1.000 четника пребацило се на планину Мали Јастребац“ (ваљда преко планине?). „Других 1.000 до 1.500 људи деловало је у околини Лебана, а око 500 до 1.000 око ушћа реке Топлице. Шта се тада дешавало око Прокупља и Житног Потока није познато, али се претпоставља да је и тамо било око 2.000 четника. Јак притисак на Блаце и стално пушкарање око Куршумлије наводио је на претпоставку да је у тим рејонима било око 1.000 до 2.000 четника. Покрет око Сокобање, прекид саобраћаја између Дрвенте и Ниша и између Власотинца и Пирота, појава четника у околини Ниша — све је то показивало да и у тим местима око њих има устаничких чета од око 250 до 300 људи које крстаре по селима и наговарају становништво да се дигне на устанак.“

На дан 5. марта у 7 часова увече Протогеров је издао наређење број 1 о постојећим борбама. За почетак је одређен 7. март како би се дала могућност 25 (Драгоманском) пуку да заузме полазне положаје. Али су, због превоза ових трупа, операције почеле тек 8. марта. Основна замисао Протогеровца је била: да већим делом снага (5 и по батаљона, 10 топова и 4 митраљеза) уништи главну базу устаника на левој обали Мораве и одбаци их што даље од железничке пруге. Основни циљ свих даљих операција био је да се сачува железничка пруга и позадина трупа које буду оперисале на левој обали Мораве. У нишком утврђењу је остављен гарнизон који би једним делом бранио град, а другим би био покретна резерва за гоњење чета које би се појавиле у близини града или на железничкој прузи.

Овакав план операција, са главнином према Малом Јастребцу пружао је по речима Протогеровца следећа преимућства; удаљивао је устанике од железничке

пруге; прекидао им везу са становништвом са десне стране Мораве; постојала је могућност да се још за вре ме зиме, док је било снега, уништи устаничко гнездо на Јастрепцу, и најзад, на тај начин требало је да се успостави веза са аустро-мађарским трупима које су оперисале од Крушевца и Блага. Основна оперативна замисао била је, према даљем излагању Протогеровога, сле дећа: задржати устанике испред фронта планинске дивизије (која се састојала од 4 батаљона са по 300 људи, 3 митраљеза и 6 брдских топова), од Косова Поља (Митровице и Приштине), као и пред колоном пуковника Златанова (која се састојала од 3 и по батаљона, 8 топова и 8 митраљеза) од Лебана, све док трупе пуковника Цонкова и аустро-мађарске јединице од Крушевца и Блага не очисте Мали Јастребац и део простора северно од реке Топлице.

Операције су почеле 6. марта изјутра. Трупе пуковника Цонкова наступале су концентрично од Буниса, Кормана, Грејача према линији Рибаре — Кутина и 10. марта заузеле главни масив Малог и Великог Јастрепца између Грепца и Бреснице. На овом правцу отпор код села Гредетина који су дале устаничке јединице, састављене од неколико стотина људи, био је слаб. Исто тако слаб отпор дали су устаници при заузимању кота 1225, 1111, 672, 846, на планини Јастрепцу, али се доцније, западно од друма Вукања — Прокупље, отпор четника појачавао, и то у правцу села Цигољ и кота 1111, 1255, где је оперисало више од 500 четника са једним митраљезом, а на коти 672 било је ровова за око 100 људи.

У истом времену су трупе планинске дивизије, осећајући слабијег противника пред собом, заузеле 7. марта село Реткоцер чиме су постигле више него што им је постављено у оперативној заповести, али су разбацане на широком фронту, биле противнападима четника од 7. до 9. марта принуђене да одступе на положаје на старој српско-турској граници јужно од села Тулара и врха Мркоње (кота 1045). Па ипак, операције ове дивизије омогућиле су осталим бугарским и аустријским јединицама да продуже напредовање, не наилазећи на ве

лик отпор, пошто су се знатне четничке снаге концентри-сале баш према планинској дивизији.

Трупе пуковника Златанова заузеле су 12. марта Лебане.

Док су се ове операције одвијале на левој обали Мораве, устаничке јединице на њеној десној обали покушавале су да побуне становништво око Сокобање, Ниша и Власотинца. Протогеров је, стога послао 16 чету 25 (Драгомирског) пука да разоружава села у нишком срезу. А када су устаничке јединице почеле од Власотинца да се приближавају мосту, код Курвинграда, Протогеров је послао исту ту чету са још једном из 25 допунског батаљона да разоружају села јужно од Ниша. Сокобања се налазила у прилично великој опасности за то што су устаници имали у том крају јатаке па су се неколико пута приближавали до самога града, чак су 10. марта покушали неочекивано и да га нападну, али су после борбе која је трајала два часа били одбијени. Протогеров вели да му је било тешко да за тај рејон одвоји трупе од Ниша, а није могао ни да узме од оних које су наступале према централном устаничком језгру. Стога је замолио да се убрза покрет 15 допунског батаљона чија је 1-ва чета стигла у Сокобању 9. III. док су четници напали варош 10 III. Протогеров вели да брдске топове и митраљезе није слао у тај град зато што их није имао, али је послао низ телеграма да би охрабрио тамошњу бугарску административну власт.

У даљим борбама устаници су притиснути снажно од трупа пуковника Цонкова и Златанова, брзо одступали према западу и нападали аустријске трупе у Блацу и Брусу, заузели Јанкову клисуру и приморали Аустријанце да одступе преко реке Расине и према Рашкој (?). Протогеров вели да је овај притисак на Аустријанце захтевао убрзани марш бугарских снага како би се олакшао положај Аустријанаца. Слаб отпор трупама пуковника Цонкова и у исто време јак притисак који су устаници на другој страни вршили на трупе планинске дивизије, захтевао је предострожност наступајућих бугарских трупа. Зато је Протогеров наредио 10. марта планинској дивизији да се ушанчи, а да иза прве линије

образује јаче маневарске резерве. Да би помогао и олакшао положај десног крила планинске дивизије које се било повукло са линије село Свирци — кота 970 и са коте 983 — врх Мркоња (кота 1045) према врховима око Медвеђа. Протогеров је наредио пуковнику Златанову да убрза марш левокрилних трупа и заузме Лебаче како би после проширио операције у долини реке Јабланице и олакшао положај десном крилу планинске дивизије. Уопште, каже Протогеров, као основу сваке операције на левој обали Мораве узимано је у обзир да треба умиривати устанички и побуњенички крај.

На дан 10. марта увече ситуација је била следећа: трупе пуковника Цонков заузеле су планину Мали Јастребац; пуковник Златанов заузео је село Бојник; планинска дивизија била је према устаницима на старој српско-турској граници између Веље главе и Беласнице(?!). Устаници су одбили слабе челне аустријске трупе, према Брусу и Лепенцу и источно од Златара; трупе пуковника Јармија заузеле су полазне положаје; потпуковник Јан, са 3 батаљона, 8 топова и 24 митраљеза од Бруса за операције према Блацу; потпуковник Тикош са једним батаљоном према селу Бабице и од Митровице мајор Ботмер са једним батаљоном, 2 топа, 2 митраљеза и шиптарским јединицама.

Телефонски саобраћај од Ниша, Алексинца и Књажевца за Сокобању био је прекинут. Око Сокобање се побунило 17 села, и устаници су угрозили и самом Дервену од кога су били удаљени 4 до 5 километра.

На дан 11. марта је циљ Протогеровова био заузеће Прокупља и Велике Плана концентричним нападима потпуковника Јана. Он је желео да очисти цео простор на левој обали Топлице, чиме би се не само олакшао положај аустријских трупа, него би се привукле устаничке снаге које су на јужном фронту оперисале против планинске дивизије. Заузимање Прокупља произвело би и морални ефекат на устанике који су покушали да организују и побуне становништво на десној обали Мораве. Према Сокобањи, јужно од Ниша и око Бабушнице, где је покрет узимао све озбиљније размере и где је до тада, као превентивна мера, била послата само стра-

жа да штити пругу Ниш — Пирот, Протогеров је наредио да се пошаље цео 15 батаљон мајора Тенекчијева који се налазио у Књажевцу, где би га привремено замениле две чете 5 допунског батаљона из Зајечара. Покрет 15 допунског батаљона према Сокобањи имао је за циљ: привлачење снага према Нишу; утврђивање окупаторске власти у срезу сокобањском и припремање трупа за предстојећа дејства против побуњених села јужно од Сокобање.

Протогеров даље каже да су успешан развој дејства према Прокупљу и сужавање фронта ослободили снаге које су биле одређене као маневарска резерва. Први ешалони 39 (Солунског) пука имали су да замене у Нишу покретну резерву. Зато је 11. III наредио концентрични покрет три чете из Сокобање, две из Алексинца и три чете и два брдска топа из Ниша према Горњем и Доњем Крупцу и Дервену. Почетак покрета био је одређен за 12. III али су трупе од Сокобање и Алексинца пошле тек 13-тог. Тиме је Протогеров имао и други циљ: прво, да се очисти већи рејон око Ниша и железничке пруге; друго, да се униште остаци устаника у тим крајевима и треће, да се заплаши становништво на целој десној обали Мораве.

Пошто је Пуста река била надошла, десно крило пуковника Златанова није могло да је пређе према селу Дубову, што су устаници искористили покушајем наступања између Топлице и Пусте реке према мосту код Курвинграда. Пошто су се окупаторске трупе у том рејону показале недовољним, а није било ни везе између трупа пуковника Цонкова и Златанова, Протогеров вели да је 11. марта послао у тај рејон коњички ескадрон мајора Авџијева који је имао да олакша прелазак трупа пуковника Цонкова преко Топлице.

Све трупе су наступале извршавајући тачно постављене задатке. Јачи отпор дат је једино аустријским трупама у Јанковој клисури и селу Влајковци; на десном крилу пуковника Цонкова код коте 1564 одакле је на њега извршило противнапад око 500 устаника; на ле-

вом крилу пуковника Златанова, према Лебану и пред планинском дивизијом. У току 13. марта поново су заузели Блаце, Прокупље и Лебане. Око 5.000 устаника одступило је према Куршумлији. Пошто је очишћена лева обала Топлице, Протогеров вели да су устаници одступили према својим првобитним гнездима Гајтану, Куршумлији и Блажеву, те је наредио да Куршумлију заузму јединице потпуковника Јана и већи део снага пуковника Цонкова, док би снаге пуковника Златанова имале да гоне устанике према Гајтану. Планинска дивизија и јединице из Митровице имале су да пазе да устаници не одступе на југ.

Напад на Куршумлију почео је 16 марта и то у следећем распореду: потпуковник Јан са 3 батаљона, 8 топова и 24 митраљеза правац Блаце — Гргуре — Барбатовач — Тмава — Баце; пуковник Цонков са 4 и по батаљона, 12 топова и 10 митраљеза од коте 392, преко моста западно од Прекадина — брдо јужно од Прокупља — село Влахово — Житорађа — Јасеница — према селу Грабовница — Крушевица — Житни Поток; пуковник Златанов са 3 и по батаљона, 6 топова и 10 митраљеза од коте 536 између Бојника и Лебана према планини Радан, Вучумету и Бувцима; планинска дивизија са 4 батаљона, 6 топова и 3 митраљеза требало је да брани област на старој српско-турској граници, вршећи извиђачку делатност на целом фронту. Да би ојачао трупе планинске дивизије на јужном фронту чији је број наводно мали, Протогеров је послао један батаљон 39 (Солунског) пука према Приштини који је тамо стигао и ставио се команданту планинске дивизије на располагање 16. марта.

Да би позадина пуковника Златанова била обезбеђена један батаљон 39. пука заузео је Власотинце и рејон власотиначког среза до долине реке Кутине. Последњи, Трећи батаљон 39 пука био је распоређен на железничкој прузи и то по две чете у Белој Паланци и Бабушници које би касније наступале од Бабушнице и Беле Паланке, Ниша и Власотинца према линији Душник — Личје.

На дан 17. марта трупе потпуковника Јана (3 батаљона, 8 топова и 24 митраљеза), потпомогнуте на левом крилу од трупа потпуковника Цонкова, заузеле су без борбе Куршумлију, док су се устаници повукли у два правца: Око 2.000 до 3.000 људи на север према Блажеву, а остали у трупима на југ према Медвеђи. Аустријске трупе требало је да дејствује према Блажеву, а пуковник Златанов добио је наређење да десним крилом преко планине Радан наступа према селу Секирача. Исти правац наступања имала је и планинска дивизија и то са два и по батаљона, 4 топа и 2 митраљеза. На тај начин је 25 (Драгомански) пук требало да се сакупи у рејону Куршумлија — Преполоц. Ескадрон мајора Алдијева наступио је правцем село Злата — планина Радан — село Секирача, одржавајући везу између пуковника Цонкова и пуковника Златанова. 21. марта састале су се трупе које су наступале са севера и јединице планинске дивизије са југа. Што се устаника тиче, једна велика група од 150 људи предала се код села Медвеђе, док су остале мање групе крстариле тереном, добровољно се предавале или биле хватане или уништаване.

На дан 17. марта завршило се чишћење рејона око Сокобање. Протогеров каже: „Казна је била тако оштра да је одмах у целом рејону северно од Ниша наступио потпун мир.“

По речима Протогерова, организовани устанак дефинитивно је ликвидирао између 22. и 25. марта. Једино је нешто устаника преостало око Блажева те су за њихово ликвидирање организоване две групе: прва, 3 чете, 1 топ и 2 митраљеза од 25 (Драгоманског) пука, која је наступала од села Велика Шатра према Растелици и, друга — од два батаљона, 2 планинска топа и 5 митраљеза планинске дивизије, која је 21. марта пошла са линије Палатна — Житиње према врху Мадљика, врху Пилатовица, (кота 1705), а касније да заокрене левим крилом према селу Сеоце. Ове две групе наступале су заједно и биле тесно повезане са аустријским трупима које су оперисале од Копаоника — Мрамора — Оглед-

дње — Врха Пожар — Куршумлије. 24. марта су у рејону села Љутова — Игриште трупе сасвим прикљештиле устанике и после њиховог ликвидирања очистиле заједно са аустро-мађарским трупама читав рејон западно од Куршумлије до границе. Само код села Червинце (име јој је несумњиво погрешно) заробљено је 150 људи. На осталом делу фронта источно од Куршумлије јединице пуковника Цонкова, Златанова и планинске дивизије чистиле су планинску област где је почео устанак. Већ око 25. марта појављују се само овде-онде поједини наоружани људи. У становништву влада велики страх, а када је обећана амнестија велике групе устаника и сељака почеле су да се враћају својим кућама. Протогеров предлаже Врховном штабу да се овај рејон потпуно очисти до 30. марта и сматра да је устанак на левој обали Мораве већ био дефинитивно уништен до 25. марта. У истом периоду, до 25. марта, почела је и акција против четника јужно од Ниша. Протогеров је руководство за ту акцију предао команданту 39 (Солунског) пука, потпуковнику Михајлову и ставио му у задатак да наступа са три чете, 4 митраљеза и 2 планинска топа од Власотинца, са две чете од Бабушнице, са две од Беле Паланке и са две чете, четири митраљеза и два планинска топа од Ниша према долини Кутине, како би уништио чету Радовића и разоружао становништво у тој долини. На дан 25. марта, после борбе са око 200 устаника код коте 580 источно од села Личје, ове јединице су разбиле устанике који су бацили оружје и у мањим групама почели да се враћају својим кућама.

Акцију за угушивање топличког устанка Протогеров дели углавном на три фазе: у првом реду угушивање и разбијање устанка, затим уништење чета које су га организовале и водиле борбе и, најзад, уништење појединаца, вођа чета и носилаца идеје устанка. Он даље каже да је до 25. марта устанак био разбијен, а зазимањем села Блажева устанички докрет на левој обали Мораве био уништен. После кажњавања села јужно од Сокобање, устаницима је био покварен план за про-

ширивање покрета северно од Ниша; а кад су били разбијени код коте 558 источно од села Личја у долини Кутине, нестало је жеље и у селима јужно од Ниша да дижу устанак. После 25. марта и сами руководиоци покрета увидели су да им није остало ништа друго него да се опет растуре у мале групе како би почели нову делатност, сличну оној у почетку, наиме да организују поново становништво за будући устанак. А да би се то предухитрило, треба, каже Протогеров уништити најпре активне комитске чете, а после тога и њихове вође, што неће ићи баш тако глатко. Да би у томе успео предузео је следеће:

У рејону јужно од Куршумлије, од Блажева дуж старе српско-турске границе до реке Ветернице, разместио је своје групе са намером да ту дуже остану; месно становништво имало је да буде терорисано до такве мере да се плаши саме помисли да укаже уточиште комитама; да се формирају мале покретне јединице снабдеване митраљезима који ће прогонити сваку комитску јединицу све док не буде дефинитивно уништена; да се организују центри за добијање информација о свакој устаничкој групи која би се појавила; распоредио је јединице у области, нарочито на левој обали Мораве, тако да се брзо и успешно могу покренути према месту где би се појавила нека комитска јединица; и најзад, да се настави са интензивним разоружавањем становништва.

Тако су се одвијала дејства између Сокобање, Ражња и Алексинца противу једне чете од око 80 људи у планини Буковик; тако је исто прогањана чета Јована Радовића у долини Кутине, јужно од Ниша, према Личју и Бабичком, тако је прогањана чета капетана Влаховића (Тошка Влаховића) од Владичиног Хана, села Тулева и Барја према планини Кукавици; на тај начин, после премештаја 35 допунског батаљона на линију Врање — Власотинце, Протогеров се нада да ће уништити чету Јована Радовића.

Протогеров каже да су у свим операцијама између 5. и 25. марта учествовали авиони и да је то било ванредно корисно. Њихова надлетања, час према Прокупљу,

час Куршумлију, час према Сокобањи и изнад долине Кутине, имала су морални ефекат на масе.

У овом прилично растрганом извештају, који је вероватно пун нетачности Протогеров, понављајући грешке учињене у време припреме устанка од стране окупационих власти на крају каже, да још није умрени овај богати крај иако је устанички покрет угушен око 25. марта у целој моравској области. Остале су комитске чете које ће радити на новом организовању маса становништва „које се једва сећа свог бугарског порекла.“ Док се те чете не униште, ни устанички покрет не може се сматрати завршеним. За уништење, пак, чета биће потребно много напора, такта и средстава тим више што и после њиховог ликвидирања треба тражити и уништати поједине личности, идеологе немира. Но, да би се олакшао тај посао, да би се уништило најјаче оружје комита и њихових вођа у становништву, неопходан је још низ мера.“ Да би се, дакле, избегла свака евентуалност новог устанка Протогерова, суров и пун мржње према Србима, предлаже у првом реду да се обједини власт и да се под команду штаба моравске области ставе све грађанске власти. Грађанска административна власт може, наиме, да остане оваква каква је и дотле била с тим што ће се потпуно посветити војној власти. Исто тако предлаже: нову организацију полицијске власти, да се у области покрене дневни лист, да се цела област подели на три рејона: први да обухвати пожаревачки, ћупријски, неготински и зајечарски округ; други — нишки округ без Прокупља и Куршумлије; и трећи — врањски и пиротски округ и Прокупље са Куршумлијом; у првом и трећем рејону да се одреди по једна пешадијска бригада са одговарајућим бројем допунских батаљона а за други један пук са нужном артиљеријом за нишко утврђење, сваки од команданата рејона бринуо би се појединачно за обавештајну службу, гоњење и уништење ма каквог четничког покрета. Средња група (Ниш) играла би у више случајева улогу оперативне резерве области

ско-турској граници. 20. маја јавља се да га Бугари прогоне на својој територији и да села куда је он пролазио претварају у пепео.“ 29. маја, према једном извештају један аустријски батаљон изненадио га је на линији сагоњевска Црна Ђука — Манастириште (к. 1354) и разбио, тако да је погинуло 20 комита, а Војиновић је са остатком одреда умакао према Јастрепоцу. Овај извештај је вероватно претеран уколико је уопште тачан.

О своме кретању и борбама до краја маја 1917. оставио је трагове и сам Војиновић, и то како у свом Операционом дневнику, у копијама наређења својим четовођама, тако и у своме личноме дневнику. Но, ти подаци су, опет се мора напоменути, веома штур и оскудни. Читаву те Војиновићеве забелешке добија се утисак да се он за све то време са својом четом, која се из дана у дан смањивала, кретао само да избегне непријатељске потере и да скоро нигде није имао борби, јер он, чак и познате и веће борбе које је имао са непријатељским потерама, напомиње само лаконски једном реченицом, ако је и то чинио. Међутим, како се види и из аустријских података, то је био непрекидни даноноћни низ борби, прелазећи са положаја на положај одступање пред непријатељем или гоњење.

Своје кретање и борбе у том критичном времену, до почетка јуна, Војиновић је бележио и у свом личном дневнику. Према том дневнику он се кретао овако:

- 6 март. Село Сеоце. Одлучује да пређе у дефанзиву.
- 7 март. Село Пачарађе.
- 8 март. Село Сагоњсво.
- 9 март. Пред потером повукли се ка Церовици.
- 10 март. Потера и даље траје. Преноћили у Музаћу.
- 11 март. Леп дан.
- 12 март. Церовица.
- 13 март. Село Гргуре.

14 март. Лугају по Топлици и са свих страна допиру гла-
сови о зврствима које чине окупатори.

15 март. Велика аустриска војска иде ка Блацу.

16 марта. У селу Коњуви убили два бугарска војника.

Од 17 до 22 марта крстарење по топличким селима и су-
дарење по где-где са непријатељским групама.

22 март. Тога дана Војиновић је написао писмо команданту
Прокупља у коме му каже да су Бугари изроди, да савезници
долазе; да зову народ на предају кад су га већ скоро целог
поклали; каже му да комите нису убијале рањене бугарске војни-
ке већ су се бориле и сада се боре „за нашу и вашу слободу“.

23 март. Убили кмета села Рашице.

24 март. На аустриској територији појавила се „у народу
велика шпијунажа“ те намеравају да се пребаци тамо да то
искорене.

25 март. Свуда по Топлици креће се непријатељска војска.

26 март. Борба на Каљаји где су се четници држали до ноћи
тако да је непријатељ отступио за Гргуре и имао 8 до 10 мртвих.

27 март. На Топу.

28 март. Борба више села Жуње са 20 до 30 Аустријанаца.

29 март. Затекли су непријатељску коњицу која је ишла прав-
цем Црна Чука. Потера великих размера, одасвуд куљају неприја-
тељски војници. Војиновић се распоредио за борбу, али пошто се
непријатељ појављивао у све већем броју и са свих страна, он је
ипак наредио отступање и то целој својој чети која је, поред пе-
шака, имала и коњицу, митраљески вод и комору. Извукли су се
на Пирамиду. Међутим, тамо су се већ налазили Бугари. Војиновић
каже да се у једном тренутку одвојио мало од чете да осматра
положај и приметио је како га његови борци хитно зову натраг
маханем руке — осврнуо се: више самог њега налазили су се аус-
триски војници. Пошто се више није имало куд назад, јер су им
Бугари били зашли за леђа, он је развио чету у стрелце и напао
Аустријанце. Борба се водила целога дана и са свих страна су га
тукли унакрсном ватром, али је он ипак издржао. Само, кад је
пало вече, у чети већ није било доста четника — неки су погинули,
неки су залутали, а нешто је и побегло.

30 март. Узору прешли Расину и друм за Брус. Данили у
забрану више села Турјак. Приметили аустриску војску која је
у стрељачком строју пошла управо према том забрану. Но, ипак
су их мимоишли и кобајаги их нису видели те су продужили

омиљенији метод Бугара био је да ухвате породицу некога компте и поруче му да ће је побити ако се не преда. Људи су се збиља тада предавали јер су добро знали да се Бугари не шале и да ће извршити оно што кажу. Тако су у селу Гајтану, породицу јабланичког четовође Димитрија Беговића — жену и четворо деце од којих ниједно није било старије од десет година -- затворили у кућу, закључали, па кућу запалили. Сва села и поља, путеве, шуме, гудуре, све је то непрестано било пуно потерних одељења, „ловних рота“ и комитацкијских чета, територијалних полицијских одељења и других делова окупаторске војске. Милости ни за кога није било. Време је било такво да се, како каже један очевидцац, није знало кога треба пре и више жалити: живе или мртве.

Ово време описује један устанички четовођа, учитељ Светозар Поповић у писму упућеном из планине Гајтан „г. Чеди Томићу, капетану, командиру у Моравској дивизији на Српском македонском фронту — крвљу адресирано.“ Пред осталог, у томе писму се каже:

Ево менс у Гајтан Планини — то је чемерна кућа моја. Може бити кад ово писмо будеш читао да ћу ја бити покојни, али устанак се неће угушити јер Бугари систематски раде на истребљњу нашега народа... Ја немам времена нити места да ти сву несрећу овде опишем али ти укратко кажем: ако до септембра месеца не дођете, слободно немојте долазити ни после, јер ће све бити доцкан... Ево, драги Чедо, бледе слике онога што се данас ради у несрећној Србији нашој... Сад збогом, драги Чедо! Уверен сам да се нећемо никада више видети... Црни дане, а црна судбино, јадно Српство што си дочекало. Рука ми дрхти, а срце силно бије јер се свуда по шуми чује јаук и писка јадне српске нејачи која је овамо к нама у збегове побегла.¹²⁸

Кад је пропао устанак, војска је била без команде и дисциплине, па и без борбе са непријатељем, а многи

¹²⁸ Ово писмо је наведено у књизи Љубе Јовановића: „По буна у Топлици и Јабланици“, стр. 38—41, а Рајс у својој књизи: „Аустро-бугарско-немачке повреде ратних закона и правила“, на страни 44, описује на какав је начин оно стигло на Солунски фронт — пребацио га из свога рова у српски један бугарски војник.

несвесни људи међу четницима једноставно су се претворили у бандите. Они се нису предавали, већ су са оружјем у руци и даље лутали по шумама, тукли се међу собом или убијали поједине сељаке за ситницу из освете, због старе мржње. Ти подивљали људи убијали су за новац, коцкали се, пили и начинили много криминала најгоре врсте над народом који је ионако трпео натчовечанске муке. О свему овом сведоче многобројне жалбе из народа које су сачуване у разним архивама устанка. Пошто је Пећанац у то време био сакривен не знамо где, Марко Павловић, бивши командант Прокупља, да би томе злу стао на пут, издао је две наредбе: 13. и 28. марта, на којима је потписао Пећанца, надајући се да ће тако колико-толико сузбити ово зло. О свему овоме и сам Пећанац каже:

У тајности сам се налазио све до 15 априла али, пошто је већи број усташа [устаника] остао непредат по шумама, кад су остели да мене нема у тој близини створили су анархију и почели да пљачкају наш народ. Видећи сву ову велику пропаст појавио сам се 15 априла, извршио неколико смртних казни, а ресто помиловао с тим да врате узете пљачке.

2. АКТИВНОСТ И БОРБЕ КОСТЕ ВОЈИНОВИЋА ПО УГУШЕЊУ УСТАНКА

О овим борбама имамо два главна извора: сам дневник Косте Војиновића и акте у тајној архиви аустријске крајскоманде у Крушевцу. Обадва су међутим доста штура и непотпуна. Аустријски акти су депеше, кратка наређења са често погрешним именима села и људи. Војиновићев, пак, дневник, као и обично, говори често о безначајним стварима он у њега уписује целе своје песме и драмске саставе, широко објашњава како је суђе-но неком сељаку за пљачку и како је у неком селу реквирирао једног вола — али о борбама оставља записану само по једну реченицу (ако и ње има). О односима међу четницима такође нема скоро ништа. У сваком случају се види да Војиновић ни по поновном паду устанич

ке територије није малаксао. Као вук кога гоне пси сваки час се окрене да најближем пресече грклан па онда, неповређен, праћен бојном срећом, жури даље.

Потпуковник Јармија почиње своју експедицију против Војиновића у Морави и то од Крушевца према Алек синцу и извештава 10. марта да је спалио село Јасике и две трећине села Каоника, да је похватио мање групе комита и повешао их. Затим се пребацује према Лепенцу и Брусу и води борбу са групом од око сто комита који су држали село Кошутце и Батоте. О организацији овог комитског одреда у аустријском извештају каже се да је на сваких десет комита долазио један подофицир, а на сваких 50 један официр. 15 марта стиже од Митровице на терен копаоничког среза жандармеријски батаљон „ритмајстора“ (хусарског капетана) Рупчића који је бројао 900 људи са четири митраљеза. Да би сузбили Војиновића, Аустријанци су предузимали најразноврсније мере, доводили су у Брус своју најбољу жандармерију, појачавали мрежу својих посада по селима, врбовали конфиденте и тако даље.

Војиновић се 2. марта налази у селу Жареву. Са положаја Влајковце — Огледна пише му потпоручник Ћамиловић да је разбио Аустријанце и да их једно његово одељење и даље гони „као лафови.“ Тога дана Војиновић је написао следеће писмо Пећанцу:

Драги имењаче, примио сам твоје писмо и исто разумео: Што се тиче новца било је и великих издатака општинама и друго. Свега је мени остало око 30.000 динара. Теби сам прошлог пута дао 13.000 динара. Сада ти по Дрљевићу шаљем 10.000 динара а ресто сам задржао код себе. Наредио сам да ми се жито извуче у планину, а и експлозивни материјал да ми се одмах испошаље. Ја просто не знам шта се то тамо ради. Што се тиче мога одреда ситуација је за ових последњих дана, после огорчених борби, за нас врло повољна. Непријатељ је на Мрамору до ногу потучен. Изгинули су као мрави, има и мртвих официра. Сви су изгледи да су ноћас сви похватани у Грашевачкој Реци јер сам им отступницу пресекао, а и код Бруса још од јуче налази се сва моја стара комитска чета и исти је опколењ. Имамо и заробљеника. Заробили смо двоје кола санитетског материјала и других ствари. Чим будем заузео Брус проширићу организацију и у аустриској целој територији и идем право на Крушевац—Сталаћ.

Тада ће се сва војска морати без борбе од Прокупља повући да брани пругу. Само ти немој тако клопути духом као сада већ весели и храбри народ. За ово последњих дана борби нисам имао ни мртвих ни рањених, види се просто да је бог с нама. Ја те молим да са мном непрестано одржаваш везу и са г. капетаном и да ме о свему обавештаваш. Поздрави све — нарочито господина Милана, председника и реци Прокупљанима иска не клопу духом док су чете Војиновића живе. Само напред и у име бога. Код мене је само један митраљез дошао. Види шта је са другим.¹²⁹

Војиновић и даље развија своју велику активност на Копаонику и око Бруса. На дан 2. марта пише Ђамиловићу да је дошао у Жарево и тражи му извештај о ситуацији: Јеврему Димитријевићу кога храбри и каже му да су Аустријанци већ пропали; Кости Вучковићу поручује да се Брус по сваку цену мора заузети „још ноћас или сутра у зору.“

На дан 3. марта Војиновић у Жареву напада батаљон Аустријанаца и он под борбом одступа према селу Влајковце. Ђамиловић му јавља да нема више ни један метак и да је народ уз Аустријанце, а против устаника Ђамиловић даље каже да има свега 30 наоружаних бораца и да је расуло и код њега почело те не само што не може да напада, него и сам мора да се повлачи. Пипер јавља са Огледне да је митраљез код њега, да ће се борити до последњег метка и тражи даље наређење. Гашић јавља из Брђана да је цео дан водио борбу са аустријским жандармима.

У таквој ситуацији Војиновић шаље наређење Гашићу које је карактеристично за бујног и храброг човека као што је био он:

Одмах ме извести зашто ниси поступио према моме наређењу да са четом последњег путеве код Бруса и Грабовнице и да пресечеш телефонске и телеграфске жице на путу ка

¹²⁹ Ово је свакако одговор на писмо које му је Пећанац послао пре свог одласка у скривницу на дан 1. марта. Подаци о борбама са Аустријанцима и њиховим губицима, вероватно базирани на извештајима потпоручника Ђамиловића, могу бити делимично нетачни јер је Ђамиловић изгледа и био такав човек, лако се одушевљавао и говорио крупне ствари, али исто тако се затим лако и хладио.

Крушевцу и Блацу. Ако то досада ниси урадио урадићеш одмах јер се Аустријанци нагло повлаче ка Брусу, а одатле ће ка Крушевцу. Још синоћ је Јеврем пошао у потеру за њима. Ја сам са коњаницима и једним митраљезом дошао до Жарева, а сада се крћем за Влајковце. Према јучерашњем извештају п. поручника Ђамиловића непријатељ је потучен до ноге, мртвих има на 150 војника. Угледајте се и ви на њих. Бог је с нама јер је толико њих Аустријанаца мртвих пало а са наше стране нико није рањен нити погинуо. Не дајте им да се утврде код Бруса. Само храбро напред у име бога.

Командиру жућке сеоске чете Војиновић је наредио да убрза покрет према Брусу за који каже да је у опсади. Слично пише и Ђамиловићу и Пиперу, којима само тога дана шаље неколико писама. Но, мало помало у тим писмима се све више указује да је и сам Војиновић схватио да се Брус тада неће моћи заузети. Шта више, осећа све већи притисак окупаторске војске те је приморан да прави распоред одступања.

На дан 4. марта наредио је Ђамиловићу да одступа према Блажеву, послао је два писма Кости Војиновићу од кога тражи извештаје. Тога и следећег дана, 5 марта, упутио је још неколико сличних писама.

О овим борбама око Бруса и на подручју Копаоника у почетку марта (тј. половином истог месеца по новом) говоре и аустријски подаци, али су они доста оскудни. Тако се помиње да је 16. марта 100 комита напало код Бела Брда једну аустријску колону, разбило је и запленило сву комору. Истога дана је код Црнатова 400 комита напало одељење радних батаљона из Рашке и аустријски трећи позив. За ову борбу се каже да је била оштра. Борба се такође водила на целој линији Огледна — Пожар. 16. марта су аустријске трупе заузеле Кур шумлију, а одмах затим су избиле на стару српско-турску границу. Но, све то није ишло тако лако — мања комитска одељења су их свуда сачекивала и нападала. То се, на пример, види из једног тражења команде у Београду од 16. марта да јој се достави хитан извештај зашто су код групе капетана Тирча губици тако велики.

У другој половини марта аустројска војска предузела је опсежна дејства да опколи и уништи Војиновићеове снаге у горњем току Топлице. То су иста она дејства окупаторских снага које помиње пуковник Протогеров у свом раније цитираном извештају, и то за период од 20. до 25. марта у рејону горње Топлице. Према аустројским подацима, ова је дејства организовао потпуковник Јармија 19. марта. У заповести се наређује да се простор између Куршумлије и Блажева опколи са свих страна, с тим што ће то опкољавање са југа извршити Бугари, а са осталих страна Аустројанци; Акција ће почети 22. марта; јужна колона капетана Рупчића са 2 митраљеза потпомогнута од једног летећег вода, поћи ће преко Граца; средња колона, састављена од две чете, једног летећег и једног вода за везу, такође са два митраљеза, иде преко Белог Поља према селу Бабице; трећа, северна колона састављена од два летећа вода, креће према Трећаку и Дебелој Гл. (к. 1066; трупа потпуковника Тикоша, са коњицом и једним водом брдских топова, од Огледне (тт 1349) — Кадина чука — Локвеник — (к. 1052). Један батаљон 102 пешадијског пука из групе потпуковника Јана и једна батерија наступају у три колоне јужно од села Баћоглаве на к.599 (Љутена). Прва колона иде на Перунику северно од Микуљана, друга, под командом капетана Фаркаша, од Барбатовца према Вишеселу, а трећа од Барбатовца према Церовицу.

Ова акција је почела концентричним наступањем које је трајало све до краја марта. 23. марта забележено је да су окупаторске снаге већ стигле на простор Игриште — Марош — Сагоњево — Мерћез — Калиманци. Али, борби није било. Очекивања да ће тим гломазним обухватним маневром комите бити опкољене и уништене показала су се нереалним. Цела акција, по извештају самих Аустројанаца — за разлику од препотентног Протогеровога који каже да су комите тада биле дефинитивно уништене — завршила се тиме што није дао никаквих резултата. Аустројски војници већ су око 28.

марта били толико физички исцрпљени, да су били „ско ро неспособни за сваку борбу.“ Капетан Фаркаш јавља да је само 24. марта извршио 107 стрељања — вероватно над сељацима које је прогласио за комите. Сагорела су села Сагоњево, Сеоце, Блажево, Бело Поље, Иричићи, Калиманци.

Према подацима тајне архиве крајскоманде у Крушевцу, борбе са Војиновићем у току априла (по новом) кретале су се овако: почетком месеца чим је прошла прва рација, Војиновић се појавио у селу Сагоњеву. Делови његовог одреда држали су положаје на сагоњевској Црној чуки (тт 1197) а мање јединице су биле у Мерћезу, Селови и Жући. Према подацима аустријске обавештајне службе, он је тада имао 200 добро наоружаних комита (по неким 300). Одред му је био врло добро организован. По њиховим извештајима, он је по брдима изнад села Сагоњева вршио неку концентрацију. У тој околини се задржао неколико дана и 7. априла је из тих села тражио веће количине брашна. Издао је проглас становништву да се у року од 3 дана сви, за борбу способни мушкарци, морају јавити у његов одред. Одмах потом је вршена концентрација бугарско-аустријске војске да га нападне. Од Блажева полази једна чета из Куршумлије преко Барбатовца и Гргура, друга са митраљеским одељењем. Једна чета са два пољска топа жури од Прокупља преко Белољина — Барбатовца — Гргура. Овој задњој се у маршу придружује још једна чета као појачање. Све ове чете у покрету траже појачање и помоћ од суседних „царскокраљевских трупа“. Војиновић се 10. априла под борбом повлачи од Сагоњева преко Црне Ђуке према Пожару (тт 1163). Бугарске трупе наступају за њим са топовима и митраљезима. 11 априла се јавља да су те трупе прешле Пожар, а да се Војиновић пред њима повлачи у правцу Жупе.

Тринаестог априла забележено је да се Војиновић повлачи код села Ратаја близу Александровца. Он је 17. и 18. априла у Кривој Реци на Копаонику. Ту га је 10-ог у зору потпуно опколила једна чета Рупчићевог

жандармеријског батаљона јачине 350 бораца. Према извештају командира те чете он је, кад је борба почела, чуо саму нечију команду: „Јуриш. Сви на ножеве!“ Тако су комите пробиле блокаду и извукле се без икаквих губитака, а нападачи су могли само да их преброје — 40 бораца међу којима и 2 жене. Бугари га 19. априла опкољавају код села Жарева, али се Војиновић под борбом пробија у правцу села Батоте. Комбиноване окупаторске снаге од Бруса, Блаца и села Златара опкољавају, 22. априла Војиновића код манастира Стрмца, но он се и одатле пробија. Следећег дана налазио се на брду Лепа Гора, али кад су потерна одељења стигла, нису нашла никога. Војиновић се пребацио у Топлицу, на бугарску територију. За тих неколико дана његовог бављења у Топлици недостају подаци у аустријској архиви. Но, Вуковић каже да је Војиновићев одред „на Благовести 1917“ био опкољен понова код села Гргура али се после једнодневне борбе пробио из блокаде и пребацио се опет на аустријску територију, преко Жупе у правцу Жељина. На том правцу је имао борбе код Лесковца, Плоча и Врњачке Бање. „На сам дан Ускрса 1917“ одред је опет опкољен на Гаршевачкој реци. Комите су морале да газе реку и, само благода рећи Војиновићевој присебности, одред се извукао „на једвите јаде.“

28. априла сударио се са бугарском коњицом на Ма лој реци код Грабака. 30. априла команда у Брусу јавља да је на коти 886 била борба са једном комитском формацијом, јачине 40 бораца која се повукла према Јастрепцу. Један комита, који је у тој борби био заробљен, изјавио је да у тој групи није био Коста Војиновић. Аустријанци су били обавештени да се Војиновићев одред налази испод Треске на линији Љутова — Калиманци — Сеоце, а 2. маја да је на коти 886 — Турски Лаз, куда су упућена јака потерна одељења. 10. маја аустријски парламентарни који су му донели писмо, нашли су Војиновића код брда Мадљике (тт 1318), на старој срп-

ско-турској граници. 20. маја јавља се да га Бугари прогоне на својој територији и да села куда је он пролазио „претварају у пепео.“ 29. маја, према једном извештају један аустријски батаљон изненадио га је на линији сагоњевска Црна Ђука — Манастириште (к. 1354) и разбио, тако да је погнуло 20 комита, а Војиновић је са остатком одреда умакао према Јастрепцу. Овај извештај је вероватно претеран уколико је уопште тачан.

О своме кретању и борбама до краја маја 1917. оставио је трагове и сам Војиновић, и то како у свом Операционом дневнику, у копијама наређења својим четовођама, тако и у своме личноме дневнику. Но, ти подаци су, опет се мора напоменути, веома штур и оскудни. Чи тајући те Војиновићеве забелешке добија се утисак да се он за све то време са својом четом, која се из дана у дан смањивала, кретао само да избегне непријатељске потере и да скоро нигде није имао борби, јер он, чак и познате и веће борбе које је имао са непријатељским потерама, напомиње само лаконски једном реченицом, ако је и то чинио. Међутим, како се види и из аустријских података, то је био непрекидни даноноћни низ борби, прелазећи са положаја на положај одступање пред непријатељем или гоњење.

Своје кретање и борбе у том критичном времену, до почетка јуна, Војиновић је бележио и у свом личном дневнику. Према том дневнику он се кретао овако:

- 6 март. Село Сеоце. Одлучује да пређе у дефанзиву.
- 7 март. Село Пачарађе.
- 8 март. Село Сагоњево.
- 9 март. Пред потером повукли се ка Церовици.
- 10 март. Потера и даље траје. Преноћили у Музању.
- 11 март. Леп дан.
- 12 март. Церовица.
- 13 март. Село Гргуре.

14 март. Лутају по Топлици и са свих страна допиру главоци о злостраствима које чине окупатори.

15 март. Велика аустриска војска иде ка Блацу.

16 марта. У селу Коњуви убили два бугарска војника.

Од **17 до 22 марта** крстарење по топличким селима и сударење по где-где са непријатељским групама.

22 март. Тога дана Војиновић је написао писмо команданту Прокупља у коме му каже да су Бугари изроди, да савезници долазе; да зову народ на предају кад су га већ скоро цело поклали; каже му да комите нису убијале рањене бугарске војнике већ су се бориле и сада се боре „за нашу и вашу слободу“.

23 март. Убили кмета села Рашице.

24 март. На аустриској територији појавила се „у народу велика шпијунажа“ те намеравају да се пребаци тамо да то искорене.

25 март. Свуда по Топлици креће се непријатељска војска.

26 март. Борба на Каљаји где су се четници држали до ноћи тако да је непријатељ отступио за Гргууре и имао 8 до 10 мртвих.

27 март. На Топу.

28 март. Борба више села Жуње са 20 до 30 Аустријанаца.

29 март. Затекли су непријатељску коњицу која је ишла правцем Црна Чука. Потера великих размера, одасвуд куљају непријатељски војници. Војиновић се распоредио за борбу, али пошто се непријатељ појављивао у све већем броју и са свих страна, он је ипак наредио отступање и то целој својој чети која је, поред пешака, имала и коњицу, митраљески вод и комору. Извукли су се на Пирамиду. Међутим, тамо су се већ налазили Бугари. Војиновић каже да се у једном тренутку одвојио мало од чете да осматра положај и приметио је како га његови борци хитно зову натраг махањем руке — осврнуо се: више самог њега налазили су се аустриски војници. Пошто се више није имало куд назад, јер су им Бугари били зашли за леђа, он је развио чету у стрелце и напао Аустријанце. Борба се водила целог дана и са свих страна су га тукли унакрсном ватром, али је он ипак издржао. Само, кад је пало вече, у чети већ није било доста четника — неки су погинули, неки су залутали, а нешто је и побегло.

30 март. Узору прешли Расину и друм за Брус. Данили у забрану више села Турјак. Приметили аустриску војску која је у стрелачком строју пошла управо према том забрану. Но, ипак су их мимоишли и кобајаги их нису видели те су продужили

даље. Само после пола сата према забрану су се појавили нови густи стрељачки стројеви. Пошто је положај био незгодан за одбрану, Војиновић је применио лукавство — оставио је 5 коња у забрану, а одред је извукао на другу страну према селу Доброљупци. Непријатељ видевши коње у забрану, отворио је брзу паљбу на њих. Тако се Војиновић извукао преко брисаног простора, усред бела дана и то са митраљеским одељењем, коњићким водом и комором. Те ноћи Војиновић је ноћио у шуми код села Бело Поље.

31. март. У шуми код села Ртнаци. У 8 часова појавио се аустриски стрељачки stroj од села Стажева. Војиновић се повукао ка селу Дренче, али су га и тамо чекали густи стрељачки стројеви непријатељских војника и сељака са моткама. Он каже да је морао примити борбу јер му је отступница према селу Лесковици била пресечена. Употребивши је митраљез и после 20 минута извршио напад 4 дана је, вели, био без хлеба, јер где год су од сељака и за новац тражили, нико им га није хтео дати. Те ноћи су преноћили на врху коте 1029.

Први април. И код Војиновића почиње расуло. Већ су му се одвојили Тамиловић, Прока Планић, Рамиз Али Драга и др.

2 април. Војиновићев одред налази се код села Станишинца више Врњачке Бање; покварио им се митраљез и, како нису имали тај део, закопали су и митраљез и сандук са муницијом на коти 1029. Тога дана код деловође општине Станишнице Војиновић је нашао два писма за себе.

3 април. Код села Плоче испод Жељина сукобили се са аустриском патролом.

4 април. Село Крива Река.

5 април. Један батаљон Аустријанаца гони их из села Брежа. Велики је снег и мећава. Комите су се вратиле ка Кривој Реци, али их је тамо пресрело 50 аустриских жандарма. Војиновић је наредио да се свира журиш и тако се под борбом пробио. Пошао је даље ка селима Влајковце — Липовац. Код Липовца их је напала велика аустриска војска тако да су морали отступајући газити ледну реку до појаса.

6 април. Село Жарево. — Војиновић се тога дана у дневнику горко жали како се народ свуда покварио, како га свуда шпијунирају и јављају непријатељу сваки његов корак.

7 април. На положају Трупац. Ту је и преноћио. Ту му је дошла до руке наредба потпуковника Баумана, команданта округа у Крушевцу, којом је тражио да се Срби умире.

8 април. Село Липовац, положај Мале Липе.

9 април. Липе. Снег ромиња. Свуда по околним висовима виде се аустриске патроле. Тога дана упутио је једно писмо бугарском команданту у Прокупљу у коме је, као и у сличним својим претходним писмима, тражио да се повуче наредба о реквизицији и регрутацији младића за бугарску војску, иначе је претио одмаздом. Истога дана издао је једну прокламацију српском народу у којој помиње зелену шуму, храбри народ и тражи да се не предаје јер савезници наступају, а непријатељ губи дах.

9. април. Са Лепе Горе посматра како један јак непријатељски одред иде у правцу Лепенца.

10 април. Свуда наоколо мотају се чете Бугара и Аустријанаца. Снег и даље пада. Ноћу види велике ватре по свим висовима унаоколо. Непрекидно је у непријатељском обручу.

11 април. Прешли друм и Топлицу према селу Љутови.

12 април. Село Паћарађе.

13 април. Дане и ноћи проводе више друма Куршумлија — Блажево. Сукобили су се са једном непријатељском патролом коју су одбијали.

14 април. Око 4 часа узору зачуле су се пушке од Треске и Луковске Реке. Напали су их Бугари. Војиновић се повукао према селу Калиманци. Били су потпуно опкољени и извукли су се само благодарећи густој магли и познавању терена.

16 април. Упутио писмо команданту села Блажево. Преко целог дана чула се топовска паљба од Скопља.

17 април. У шуми више Луковске Реке испод села Шиповца, седећи у мокрој и још голој шуми, Војиновић описује како Шиптари пљачкају погранична српска села, окупатори врше зверства, а у народу влада шпијунажа и „свако друго зло“.

18 април. Добио писмо од капетана Героча.

19 април. Упутио одговоре на 4 писма.

20 април. Илињача.

21. април. Шиптари му причају да је наш фронт већ код Призрена. Цео дан слуша јеку топова.

22 април. Добио писмо од Пећанца, у коме му овај љутито и увредљиво пребацује да је узео 100.000 динара у Прокупљу, те му се чини „да је сада време да се обогатиш, али си се преварио“. Пећанац му наређује да одмах сав новац преда Марку Павловићу.

23. април. Бурђевдан. Војиновић каже да је тога дана казнио са по 50 батина неке четнике окривљене за плачку.

24. април. Аустријанци утврђују границу Огледна — Црна Чука као и сам Брус.

25. април. Војиновић је тога дана обавештен да се са свих страна на њега спрема потера. Тога дана добио је једно писмо од попа Димитријевића у коме му овај јавља да би дошао до њега и да му, тј. Војиновићу, Пећанац ради о глави.

26. април. Преко села Породе избио на Равну Гору. Ту су сусрели бугарску војску и сељаке који су их гонили са свих страна. Повукао се према Игришту али је и тамо била чета Бугара.

27. април. Село Невада.

28. април. Ђамиловић, који се одвојио од Војиновића, плачка по селима. Много разбојништва и уцена. Свуда је терор над народом. Истога дана јавља му и поп Димитријевић о плачкама и насиљу што је постала општа појава, а на крају писма додаје да је Пећанац одредио Јована Булајића да убије њега, Војиновића.

29. април. Тих дана нађен је мртав потпоручник Ђамиловић кога су његови другови (највише се сумњало на Рамиза Али Драгу) убили кад су приметили да код њега има нешто новца. Војиновић је одмах предузео истрагу, а позвао је и попа Димитријевића на састанак ради договора нарочито у погледу сузбијања плачке.

30. април. Тога дана Војиновић се код села Гргура састао са попом Димитријевићем. Добио је писмо од Радисава Тошића који га је, као заменик Пећанца, позвао на састанак ради разговора и у исто време му доставио једно Пећанчево писмо; добио је и писмо од Дрљевића који изјављује жељу да се састане са Војиновићем.

1. мај. Заједно са попом Димитријевићем наставио је да води истрагу против разних лица због плачке.

2. мај. Војиновић је забележио тога дана да су се Александар Пипер, Вучко Пантић и Јеротије Ђенадић одметнули од њега, образовали некакав свој „преки суд“, лумпују, пију и плачкају по селима а Бугари иду за њима и пале. Тога дана Војиновић је у дневнику забележио писмо које је добио од Пећанца и које се састоји углавном у тврђењу Пећанца да се „потврдило оно што сам и ја рекао од нашег састанка да сте Ви комита за новац, а не за спас свога народа и српства...“ Пећанац га терети да је узео сав новац заплешен у Прокупљу и Куршумлији, пошто је, наводно, сматрао да је дошло време да

се обогати, а народ нека пропада. На крају Пећанац га позива да одговори зашто је тај заједнички новац задржао и да га пошаље по Дрљевићу. Ово је писмо датирано 22. априла.

3. мај. Село Суви Дол. Тога дан јавио му се Јован Булајић и молио везу да дође до њега. Војиновић даље бележи да га Пећанац није обавестио о своме путу на југ. Исто тако каже да је преки суд Вучка Пантића, Ице Калајдије и Александра Гишера извршио многа убиства.

4. мај Војиновић је чекао Радисава Тошића у селу Вичи али овај није дошао те се он морао вратити преко Топлице у Драгушу.

5. мај. Тошића нема ни у Драгуши. По селима су свуда бугарске потере.

6. мај. Преданио је више села Гргура и цео дан гледао окупаторску војску како крстари по топличким селима.

7. мај. Тога дана Бугари су раселили и све становништво одвели из Гргура и Вишег Села. Војиновић је написао писмо Пећанцу које ће, у изводима, бити мало касније цитирано.

8. мај. Прешао је Топлицу и ноћио више села Влаиње.

9. мај. Поново наредио општинама да не предају војне обвезнике.

11. мај. Село Музаћ. Отада па до 22 маја кретао се углавном на левој обали Топлице, сузбијао пљачку и криминал у народу и покушавао да омете бугарско интернирање и реквизиције.

23. мај. Забележио пушкарање са Бугарима око Луковске Бање.

24. мај. Имао борбу код села Влаиње.

25. мај. Ухватио везу са четом у Студеници.

26. мај. Шиптари из Лаба тражили са њим договор да заједно нападну Бугаре и Аустријанце.

27. мај. Ништа значајно.

28. мај. Почела да га гони велика потера и са свих страна само он није хтео примати борбу, како каже, због народа.

29. мај. Скоро читава страница дневника говори о томе како је реквизирао 2 краве итд. Тога дана обавестио га је Рамиз Али Драга да је у потеру за њим пошла бугарска војска и то 2 чете са 2 митраљеза — једна чета правац село Игриште, а друга правац Луковска Бања.

3. ВОЈИНОВИЋЕВА ПРЕПИСКА СА
НЕПРИЈАТЕЉСКИМ КОМАНДАМА

За време ових борби Војиновић се дописивао са разним аустријским и бугарски командама и појединим официрима. Сва ова писма сачувана су углавном на тај начин што их је Војиновић, како своја писма тако и одговоре, у целости бележио у свој дневник.¹³⁰

Прво писмо је вероватно оно што је крајскоманда из Косовске Митровице упутила Војиновићу 11. априла 1917. (27. фебруара по старом). То писмо гласи:

Вама и свим Вашим људима осигуравам и јемчим за живот ако ми се најдаље до 20. априла 1917 по новом у 8 час. увече у Митровици особено пријавите. Ми ћемо са Вама искључиво као са политичким противницима поступати и као такве по могућству најблаже казнити, стављајући Вам у изглед и помиловање. Све ово зајемчујем Вам мојом официрском чашћу као и влашћу коју као цесарски и краљевски окружни заповедник од Његовог Величанства поседујем. — Крајскокомандант.

То писмо је Војиновић 2 априла (15-ог по новоме) затекао код деловође општине Станишинци на Гочу и истога дана на њега одговорио следеће:

Примио сам Ваше писмо од 11 априла и на исто Вам следеће одговарам:

I. — Као часном човеку — официру српском и војводи комитском који је своме краљу и отаџбини положио заклетву на верност не доликује ми предати се женски.

II. — Ја верујем вашој часној официрској речи која треба да је светиња за свакога поштенога човека али претпоставите себе у моме положају.

III. — Не могући више мирно гледати како Арнаути, толерирани од ваших власти, убијају, плачкају и силују женски свет незаштићен, у нашој од Вас привремено-запоседнутој

¹³⁰ Народ је много причао о томе како је „цар Виљем писао писмо Кости Војиновићу на српском, а овај му одговарао на немачком“.

отаџбини отскочио сам пре годину дана у гору и да из ње са осталим мојим четницима спречим зло које се било и у бугарској територији јако развило. И, благодарећи Богу, рад мој имао је и успеха, који су били у последње време достигли врхунац који су и Вама и Бугарима и целоме свету добро познати. Многе потере за мнош од стране Ваше и бугарске војске остале су без успеха као и уцене и многе ће још остати.

IV. — Све што сам добра имао Ви сте ми га одузели у спсразуму са Турцима. Могуће да Вам није познато, господине команданте, да сам оштећен само од тамошње општине и Ваше војске приликом вашег уласка у Митровицу на 100.000 динара, то Вам цело грађанство може посведочити као и бивши окружни командант, потпуковник Волф коме је то било достављено. Оца старог и болесног отерали су ми у ропство, остављеног полу-мртвог од великог боја, мајку, братића и сестру похапсили сте, кућу ми раскућили па зашто ја да живим? Према сваком вашем ухваћеном официру и војнику био сам толерантан и човечан зашто вам масу примера могу навести. Кад сам масу ваших војника и официра па и лекара доктора Царићевића из Новог Пазара поштдео.

V. — Предавати вам се нећу никада жив, само могу мртав, а ако ми будете испунили доње услове, даћу вам часну официрску реч да од дана испуњења неће ни једна од вашег жандарма или војника глава заболети од стране моје као и свију мојих људи и устаника. Услови следећи:

1. — Да ми се отац пусти из ропства и мати, сестра и брат из апсе.
2. — Да ми се надокнади оштета од 100.000 динара.
3. — Да ми се изда објава да могу са оружјем ићи где хоћу.
4. — Да ми се живот осигура од стране Гувернемана као и свима мојим четницима и устаницима, да им се дозволи да могу код својих кућа мирно живети као и да не могу бити интернирани.

У противном подићи ћу устанак и у Шумадији, Студеници, Руднику где сам већ пошао и нека вас не изненади судбина тамошњих дана коју су Бугари доживели.

Прилог: моја слика.

На дан 7. априла (20. априла по новоме) Војиновић је добио писмо од крајскоманде у Крушевцу као одговор на писмо од 2. априла (15 априла). Тај одговор гласи:

Одлука о погађању са ко-
митским војводом Костом
Војиновићем — Косовцем.

Царско краљевско
окожно заповедништво
Крушевац

Комитском вођи Кости Војиновићу — Косовцу

Крушевац, 17 април 1917

У околини Крива Река
— Влајковци.

На ваше писмо бр. 125 од 2 априла по старом календару, које сам примио 16 априла, дошао је од царског и краљевског аустријског војног генералног гувернементa за запоседнуте земље Србије следећи одговор односно одлука која вам се даје дословно на знање и то:

„Царски и краљевски војни генерални гувернмент се са непријатељем без највише заповести не погађа. Војни и генерални гувернмент поштује и признаје у Кости Војиновићу непријатељског официра и у његовим непосредним друговима непријатељске војнике. Ако се Коста Војиновић поуздава у војничко витештво царско и краљевско нека се безусловно преда.

Војни генерални гувернмент у Србији.“

Истогa дана Војиновић одговара на ово писом: између осталог следеће:

Само у том случају ако Гувернмент испуни услове према писму бр. 125 од 2 априла ове године, по старом календару, пристаћу да распустим чете и да настанем да се убудуће ни један немио случај — сукоб не деси, нити макакaв устанак.

У том би случају могли сву војску са границе Бугарске повући и посаду свести на минимум; у противном само можете посведневно узалуд војску губити без да ма какaв циљ постигнете, што Вам као пример може послужити последњи догађај од 6 априла текуће године, по старом који се десио у Кривој реци.

На дан 14. априла (27 априла по новом) Војиновић је добио писмо од командира 3 чете потерног батаљона, капетана Героча, у коме му овај јавља:

1. — Време за предају продужава се до 10 маја (26 април) те ће сваки појединац бити примљен као редовни српски војник и са њим ће се лепо поступати.

У случају предаје до овог времена:

1. — Биће родбина Косте Војиновића на слободу у родни крај пуштена.

2. — Са Костом Војиновићем поступиће се као са српским официром те ће му се дозволити слободно кретање на подручју цесарског и краљевског земљишта.

У наставку писма Героч позива још једном Војиновића и његове људе да у циљу предаје пођу у правцу Равних Њива, а он им гарантује живот.

На писму се потписао бугарски поручник Данев, са напоменом: „И од стране бугарске власти и мене лично гарантује вам се живот и слобода. Молим одговорите.“ Истога дана Војиновић одговара обојци. Писмо Геречу, у изводима гласи:

„Предати се ниуком случају нећу жив, већ само мртв. Часном српском официру не доликује предати се женски. Онда најмање бринем за мој живот када су у питању животи хиљадама моје браће јер сам га жртвовао за свој род. Продуживање рока предаје излишно је. Само у том случају могу растурити чете ако се буду сви услови испунили према мојим ранијим писмима.“ Војиновић даље каже: „Нисам ја вођа разбојничке банде који се напљачкао пара па да се предаје да помоћу истих живот спасе, већ сам ја српски официр који је позван да ноћу и дању бди над својим народом и упућује исти да не заборави своју народност, веру и отаџбину. За своју родбину не бринем и радујем се што страдам за своју отаџбину.“

У писму поручнику Даневу Војиновић у почетку понавља то да се неће предати жив, а онда за Бугаре каже да су се понели као варвари и нехришћани, да нису убијали војнике већ жене и децу. „Имајте на уму да је светски рат и да се не зна шта вашу отаџбину сутра чека.“ Што се тиче њега, неће га ухватити и зато нека га и не гоне. На крају поставља услове под којима би евен туално растурио комитске чете на целој бугарској територији, и то:

1. — Да ми се изда објава од Врховне команде бугарског царства да могу слободно живети на бугарској територији и где желим без да се предајем. У том бих случају настојао да се више не деси ни један сукоб и да се сви из шуме врате кућама.

2. — Свим мојим четницима да се изда објава да могу живети мирно код кућа и да им се живот загарантује код ваше Врховне команде.

3. — Да ми се исплати 40.000 динара колико сам оштећен од ваше војске.

Аустријски гувернер у Београду депешом наређује 20. априла команди у Крушевцу да се термин за предају Косте Војиновића и његових највише 40 људи има продужити до 10 маја. После истека тога рока са њим се више неће војнички поступати. Ако се, пак, преда, његова родбина ће се пустити из интернације. Са Војиновићем да се поступа као са ратним заробљеником с тим да му се за време рата да извесна слобода. За случај његове предаје, кад се буде појавио у Београду, да му се исплати 100.000 круна, његови људи да се сматрају такође као заробљени српски војници. Једино му треба рећи да за време рата неће моћи остати у Србији.

На основу ове депеше, Крушевац још истога дана, 20. априла пише и одашиље Војиновићу следећу поруку: Царска и краљевска окружна команда у Крушевцу. Погађање са Костом Војиновићем Косовцем, комитским војводом.

Кости Војиновићу, комитском војводи.

Преко општине Влајковце.

У околини Батоте — Лепа Гора.

Крушевац, 20. IV. 1917

Аустријска главна команда одобрила је одговор који је војни генерални гувернер већ вама дао и осим тога је одредила:

1. — Рок за предају Косте Војиновића и његових, највише 40 људи, а који су његови најближи другови, продужава се до 10 маја, но стим да по истеку тога рока за вас и за ваше другове престаје право да се са вама као са војницима поступа.

Ако се ви до тога рока предате:

2. — Биће ваша породица Војиновића пуштена из интернације у своју домовину.

3. — Признаје се да се са Костом Војиновићем као са заробљеним српским официром поступа но само с том разликом, што ће се њему, за време рата, дозволити извесна слобода као конфинираном.

4. — У случају да се преда, кад стигне у Београд, биће Кости Војиновићу исплаћено 100.000 круна.

5. — Са друговима Косте Војиновића, ако се буду предали у горње року, поступаће се као са заробљеним српским војницима.

6. — Кости Војиновићу и његовим друговима не може се допустити да за време трајања рата остану у Србији.

Но, Војиновић је одбио и ове услове, инсистирајући на онима које је он поставио. Крајскоманда јавља о томе депешом Београду и предлаже да се забране сви даљи преговори и распише се награда од 20.000 круна ономе ко га ухвати. Пошто се Београд вероватно са овим сложио, Војиновићу је првога маја из Крушевца упућено писмо следеће садржине:

Крајскоманда Крушевац

Кости Војиновићу, комитском војводи

Код Љутова — Калиманци
на бугарској територији.

Крушевац, 1 маја 1917

Царска и краљевска војна генерална команда у Београду за окупирану територију Србије наредила је под бројем 657 од 30 априла да вам се саопшти како, уколико се до 10 маја не предате безусловно, заједно са свим вашим сарадницима, после тога рока, према вашим жељама, које смо из добре намере хтели испунити нећемо више никакве обзире имати, и губите право да се са вама и вашом непосредном пратњом као и са непријатељским официрима, односно војницима, поступа.

Крајскокомандант у Крушевцу,
потпуковник Бауман.

На дан 11. априла (29. априла по новом) Војиновић је добио писмо од бугарског поручника Данева које је у дневнику нејасно записано и на које му је одмах одговорио са напоменом да писма од њега и других окупаторских команди може примати само до 7. маја. Наиме, Војиновић се свакако трудио да представи као да ће после тога времена ићи према Шумадији да тамо диже устанак, и с тим циљем је био срачунат и његов пут преко Гоча ка Врњачкој Бањи, мада иначе није ни помишљао да иде у Шумадију.

На дан 18. априла (1. маја по новом) Војиновић је добио ново писмо од капетана Героча, датирано 30. односно 17. априла, у коме му капетан пише да је добио инструкције у погледу Војиновићеве предаје од својих виших власти и да те инструкције гласе: „Ако се ви до 10. маја (27. априла) безусловно не предате, не само давам се неће узети у обзир особита сусретљивост у испуњењу ваших жеља, већ ће вам се сваки поступак као са српским официром одузети. На исти начин ћете ускрапити да ваши четници као српски војници сусретани буду”. Героч помиње да је ово последња прилика која му се пружа те нека добро размисли.

На ово писмо Војиновић му одмах одговара: „И овом приликом остајем при томе да само ако гуведнемент царски и краљевски за запоседнуте земље Србије испуни моје предлоге могу и ја испунити оно што сам у мом писму изложио.“

У Војиновићевом дневнику за 19. април забележено је да је добио писмо капетана Героча и поручника Генчова, команданта Блажева. Поручник Генчов му пише:

Господину Кости Војиновићу — Косовцу,

Ваше писмо од 18 IV примио сам и потпуно га разумео. Чувам га код себе. Ви сте, господине Коста Војиновићу, као српски официр, према вашем мишљењу стали у ред комита као ослободилац српскога народа, да бисте са једним делом, од вас наговорених, а можда и непромишљених Срба, ослободили тај народ. Тако сте заузели став који Вама не одговара. Овакав став, односно такав поступак, уколико Ви тако сматрате, не одговара једном српском официру. Према данашњем стању, народно ослобођење од беда и невоља налази се у Вашим рукама. Ви бисте требали да се са својим друговима удаљите из ове земље, те да свој народ оставите на миру. Сваки патриота који жели да учини нешто за слободу свога народа жртвује живот и крв, он ће се са својим друговима, сународницима жртвовати на бојном пољу, па ће прса у прса, часно и јуначки, у борби дати и свој живот за отаџбину.

Ви говорите много, али радите мало, а сем тога, радите на штету свог народа што значи заводите народ и упропашћујете га.

Овај пожар, који данас гори свуда, спремали сте Ви и Ваши другови.

Поручник Генчов.

Војиновић му одмах одговара:

Ибарско-копаонички комитски одред
војводе Косте Јов. Војиновића — Косовца
службено

Господину поручнику Генчову,

Блажево.

Драги и поштовани колега,

Примио сам ваше писмо и садржину истога унеколико разумео. Мило ми је што жалите наш народ, а то је и дужност свакога правог хришћанина пошто и Свето писмо каже: „Ко тебе каменом ти њега хлебом“. Ви сте позвани да штедите овај народ ако мислите да њиме владате, а моја¹ је дужност да свој народ од зла браним и да у њему подгрејавам дух српски и веру хришћанску.

На првом месту ја сам жртвовао свој живот, па оца, мајку, сестру и браћу који сви и данас труну у аустријским казаматама — жртвовао сам и жену и велико имање које је све опљачкано, па зашто да жалим српске изроде и шпијуне који се сада код вас налазе и воде вас само да гинете лудо.

Колико ми је год било могуће помагао сам народ и до данас моји четници никоме нису ништа узели да нису платили, а могуће да има и таквих који на моје име, али без мог одобрења, отимају.

Српски народ робовао је 500 година, па је опет слободан постао, па још толико нека робује, ипак не може и не сме изгубити наду да ће ускоро бити слободан и докле год не postanемо слободни, дотле неће нестати људи који ће ићи по народу и опомињати га да је време да се сам ослободи, као што су наши стари радили, па све иако не буде Војиновића биће, других.

Али сада то није потребно јер се за нашу слободу данас боре Енглези, велика Русија, Французи, Талијани, Белгијанци, Португалци, Румунија, Јапанци, Американци, па када буде дошло да ове велике државе пропадну од Немачке, Аустрије, Турске и Бугарске, онда ни Србији не треба независност. Па ни у том случају не би вам се Војиновић предао већ би себи неку славу и српског официра достојну смрт саздао.

Моји четници ни од кога нису узели хлеб, а да нису платили, а што је наш народ остао го и гладан, то сте му ви ту срећу донели.

Свак говори како је њему мило и како му одговара и нико није луд да износи оно што му крњи интерес, па тако и ви. Ви можете увећавати и уверавати непросвећени народ да Србије неће више бити, али ваљда нећети мени ту апсурдност говорити тим пре што им је довољно позната ситуација на свим фронтovima па и на Македонском са кога и ви без сумње топовске туђе слушате. Нека бог да да се овај крвави и страшни рат заврши па да се ми некада у грађанству састанемо, те бисмо више имали прилике да један другог критикујемо.

Рат наш и ваш, а засада очекујемо шта ће већи решити. Скрећем вам опет пажњу да после 7/V (24/IV) 1917 не могу ни једно писмо примити.

Примите поздрав,
војвода Коста Војиновић — Косовац.

На дан 22. априла Војиновић је у дневнику забележио да је из Крушевца добио писмо од аустријске команде са насловом. „Погађање са Костом Војиновићем прекинуто“.

На дан 23. априла–Војиновић је упутио још једно писмо бугарском команданту Блажеву у коме му вели:

Примио сам ваше поштовано писмо од 7 IV из кога видим да сте примили моје последње писмо. Изгледа да на њега потписани поручник има намеру да ме вређа неким нарочитим изразима који су могли бити изостављени. На питања зашто не одох на фронт одговарам вам да сам и на њему био и опет ћу бити све дотле докле једног нашег војника буде било у мојој отаџбини. Каква супротност код два братска народа: док ми долазимо у вашу земљу да се братимимо и проливамо нашу драгоцену крв за вашу слободу код Једрена да би ослободили своју браћу — небраћу од турског завојевача, ви после кратког времена упадoste мучки у нашу отаџбину да нас ваџним робовима учините, да палите, убијате, силујете и вршите многа недела, што ни Татари нису у своје време радили.

Ја, не палим, не пљачкам, не обешчашћујем, већ сам са пушком у руци. И најзад, опомињем издајнике и све оне који су са нашим крвним непријатељем, — а то сте ви и Аустрија — и који упропашћују своју браћу, да знају да ће Војиновић и њима стати ногом за врат, као и досада што је многим стао“.

О организацији аустријске војске и политичке власти на терену пре избијања устанка, Ерхарт каже:

Мере против комитета нису се ограничавале само на одбрану. Требало је употпунити месне гарнизоне и покретне јединице. За гарнизонску службу у среским местима и другим упориштима били су одређени сви неспособни за фронт. За мртву стражу по селима била је одређена жандармеријска стража која се састојала од 20 до 30 људи. У случају напада среска жандармерија упућивала је „мобилне патроле“, састављене од 12 до 15 људи. Свакоме је срезу стајало на располагању једно од 2 „извиђачка одељења“ која су служила као покретна ударна резерва.¹³¹

¹³¹Ерхарт, 71

Но, с пролећа 1917., дакле, одмах по развијању устанка, главни терет борбе противу Војиновићевих комитета у Копаонику носио је Босанско-херцеговачки добровољачки жандармеријски батаљон ритмајстора (хусарског капетана) Рупчича који је био означен шифром „С“ и имао 745 војника и 17 официра. Батаљон је био непрекидно у покрету по Копаонику и његовим границама према Расини и Топлици, разуме се, не у целини, него по четатама и мањим деловима. Саме чете имале су своје штабове по планинским селима. Сем овог „крстарећег“ батаљона, свуда по селима биле су и сталне жандармеријске постаје. Као што се види у једном извештају од 28. априла, јачина те постаје у селу Влајковцу била је 37 жандарма. Тако је била изаткана густа мрежа потерних одељења, заседа и патрола коју је Војиновић ипак увек успевао да пробије и раскине.

Међутим, почетком маја долази чак из Далмације на терен Копаоника још један жандармеријски ловачки батаљон. На дан 7. маја забележен је у једном документу теренски распоред оба ова батаљона. Рупчичев штаб са пола чете налазио се у Брусу. Пола чете било је у Мачковцу; једна чета у Расју; једна у Ливађу, а једна чета и митраљеско одељење у селу Равне Њиве. Штаб новодошавшег батаљона који је био означен са „33“, са митраљеским одељењем и пола чете, налазио се у селу Златару; пола чете у Дупцима; пола у Блацу; пола у Равни, а једна чета у Сибници. 18. маја су се снаге ова два батаљона прегруписала. Рупчичев батаљон „С“ који сада броји 990 војника и 15 официра (укључујући 110 коњаника) и даље се са штабом налази у Брусу, а чете су му распоређене по селима копаоничког среза, али више према Топлици: Ливађе, Расје, Сибница, Равни, Златар. Други батаљон, који броји 803 војника и 18 официра, распоређен је по Жупи, Расини и према Жељину. Прва чета на Гочу и Жељину у селима Рсовац — Станишинци; Друга Ратковац — Братичи — Руденица — Бучје — Јасковица — Брезовица; Трећа Ратаји — Омашница — Стипањ. Колики значај Аустријанци прида-

ју Војиновићу види се из једног акта аустријског официра за везу при штабу бугарске оперативне армије, где он дословце каже: „ . . . док се не ухвати Коста Војиновић мира неће бити.“

Из овога периода Војиновићевих борби треба навести још неколико података. Пре свега, његов се одред, а нарочито после таквих борби у марту, смањио на 40 до 50 бораца, али је то бројно стање задржао не само у току целог пролећа, него и током лета 1917. У једном списку устаничких вођа који су Аустријанци сачинили 17 марта, Војиновић је „главни организатор комитског покрета“, док Пећанац долази на друго место „који је уз Војиновића“ као „организатор и вођа.“ Аустријанце је нарочито забрињавало то што је Војиновић увек успевао да одржи чврсту дисциплину и висок морал код бораца, јер је „одред одлично организовао, а Војиновић је својим људима по цену смртне казне забранио свако разбојништво и пљачку.“ Аустријанци су на разне начине покушавали да разбију тај одред и то не само борбама него и убацивањем контидената, а затим и уценама. Тако су 28. маја расписали награду од 1.000 круна за сваког ухваћеног комиту, за мртвог 500, а за сваког јатака 200 круна. Војиновић је био уцењен са 40.000 круна. Но, овде ћемо поменути баш акт крушевачке крајскоманде, издат додуше нешто касније, 7 јула 1917, где се у погледу дејства тих премија за убијене, односно ухваћене комите, каже дословце: . . . aber kein einziger Fall hat sich bis dato ergeben dass ein Serbe wegen Geld einen Rauber zu Stande gebracht oder wegen Erlingung dieser Prämie einen Beistand geleistet hatte.“¹³²

Шта се за ово време дешавало у Топлици, око Пећанца?

¹³² „ . . . али до данас се није десио ни један једини случај да је који Србин предао властима неког бандита или да нам је пружио помоћ да би добио ту награду.“

4. ИЗЛАЗАК ПЕЋАНАЦА ИЗ СКРИВНИЦЕ И НАПАД НА БОСИЉГРАД

Као што смо већ видели, Пећанац је из скривнице у планини Радан изишао 16. априла. Тада је објавио на роду да је поново долетео авионом са солунског фронта куда је био отишао по паду Прокупља. А кад је погледао око себе, ево чему се зачудио: „Морал код народа био је толики да је збиља чудновато.“ Према његовом даљем исказу у окрузима Ниш, Прокупље и Врање, по разбијању устанка остало је у шуми још 2.574 непредата четника „те је свака кућа имала свога у шуми.“

Пећанац је одмах написао два писма бугарској команди у Нишу у којима тражи да се престане са терором над народом и прети да, кад савезничке трупе буду ушле у Бугарску. „Ја ћу пред њима ићи и чинити исто што и ви овде, или још и горе.“ После ових писама Пећанац је 18. априла сакупио „ратни савет“ коме су присуствовали „све виђеније г.г. четовође, четници и усташе“ — но, вероватно, само са рејона свога Централног комитета. На том састанку је, после дуже дискусије, одлучено да Пећанац поново покупи четнике и са њима иде на југ уз Мораву, да врши диверзантске акције, па чак да упадне на само етничко тле Бугарске. Одређено је да га за време одсуства замењују Радисав Тошић и Марко Павловић.

На дан 16. априла Пећанац је разаслао писма својим четовођама да се са својим људством припреме за ову акцију. Четници, одређени за поход, требало је да буду здрави, да припреме одећу и обућу, торбу и храну за четири до пет дана, 250 до 300 метака и једну бомбу. На Бурђевдан сви да буду са четама код Видојевачког крша, а онај ко не дође биће предат војном суду.

Према Дероку, по изласку из скровишта Пећанац је „начелно сматрао да је потребно да се четници што више притаје, да се сачувају за време кад буду опет потребни и зато је ишао и саветовао им да се смире и да избегавају борбе“, односно „да се ствари на неки начин

мирно доведу у ред“ — како каже Божо Поповић. Но, масе устаника и даље лутају планинама, крваре и гину, али се не смирују — куће су им попаљене, породице побијене или интерниране, а и саме њих ако се предају чека једино смрт. Видећи да је ситуација таква и да се борба и даље мора водити Пећанац је вероватно ради свега тога, изабрао овај пут и ову акцију. Притом је можда одлучио и оно што сам наводи: „Од 15 априла учестала је јака артиљериска ватра на Солунском фронту.“

По састанку „Ратног савета“ Пећанац заказује за 22. април (Бурђевдан) збор свих четника код Крша на планини Видојевац. И збиља, они су сви похрлили тамо тако да је на збору било присутно ништа мање него 1.243 борца. Између њих је изабрано 500 пешака и 100 коњаника, добро наоружаних и снабдених резервном храном и обућом. Подељени су у пет чета чије су четовође — командири били: Ица Калајџија, Бошко Чупић, Јован Јелић, Машо Стојовић и Н. Павловић. Коњицом је командовао Александар Пипер, а штабном четом Новица Вељовић.

У архиви у Софији (ЦДИА) постоји нешто друкчија наредба Централног комитета за 25. април 1917. која у преводу гласи:

1

Данас је извршена концентрација свих чета Топличког округа да би се могло правилно радити и да влада већа дисциплина и ред. Зато наређујем свим четницима да се за командира Прве чете поставља потпоручник Јован Јелић, за командира Треће чете потпоручник Радисав Павић, за командира Четврте чете потпоручник Бошко Чупић, за командира Пете чете потпоручник Алекса Андрић, за командира Коњичког ескадрона Александар Пипер, а за ађутанта Централног комитета Братимир Милачић.

2

Пошто одлазим на пут замениће ме на дужности док се не вратим потпоручник Радисав Тошић и потпоручник Милан Дрљевић. Овај други водиће све административне послове, а обојица ће споразумно именовати нове четовође и одређивати им рејоне.

3

Сви командири чета данас па убудуће достављаће ми бројни састав људства, опреме и товарних коња. Ови извештаји доставља-

ће ми се до 10 часова пре подне као и јутарњи рапорт у коме ће ми се саопштити шта има ново у четама и све друге новости.

4

Сви командири чета правиће дупликате спискова четника са рубрикама: име, чин и звање и одакле је. Један списак ће ми се доставити, а други задржати у чети.

5

Данас ће се извршити подела хлеба и меса. Та храна ће се дати командирима чета који ће је поделити четницима, и саопштити сваком четнику да је храна за четири дана и да треба да траје закључно до 28 маја. Требаће да се штеди, јер ће бити дана када ћемо трпети глад.

6

Командири чета назначиће оне подофицире и официре који су најспособнији за воднике водова.

Устаници су пошли на пут 25. априла а већ 1. маја нападају и уништавају железничку станицу у Ристовцу, којом приликом је погинуло 52 бугарска војника и један официр. Одмах затим миниран је и дигнут у ваздух и велики железнички мост на Морави, услед чега је саобраћај на овој, за окупатора веома важној прузи, био прекинут. Све окупаторске трупе (бугарске и немачке) које су се у том моменту налазиле у покрету према солунском фронту добијају наређење да гоне комите. Долази до жестоких борби у којима је, поред непријатељских војника, изгинуло и 67 комита и један четовођа. Доста комита се разбило на групе које се више нису могле прикупити, а Пећанац се са 132 четника пребацује према Босиљграду. По селима босиљградског краја Пећанац је убијао све што му је дошло под руку, а сам Босиљград је напао и запалио 3. маја. Сам Пећанац каже: „Уништавао сам до земље све што је вредело. Босиљград . . . спалио сам до темеља. . . Радили смо онако како су Бугари од нашега народа радили. . . Пошто сам целу варош запалио, вратио сам се и даље палио села.“ А Марко Павловић о истој ствари каже: „Четници су у походу на Босиљград извршили огромна убиства, пљачке, силовања и паљевине.“ По повратку из Бо-

1. — Да ми се изда објава од Врховне команде бугарског царства да могу слободно живети на бугарској територији и где желим без да се предајем. У том бих случају настојао да се више не деси ни један сукоб и да се сви из шуме врате кућама.

2. — Свим мојим четницима да се изда објава да могу живети мирно код кућа и да им се живот загарантује код ваше Врховне команде.

3. — Да ми се исплати 40.000 динара колико сам оштећен од ваше војске.

Аустријски гувернер у Београду депешом наређује 20. априла команди у Крушевцу да се термин за предају Косте Војиновића и његових највише 40 људи има продужити до 10 маја. После истека тога рока са њим се више неће војнички поступати. Ако се, пак, преда, његова родбина ће се пустити из интернације. Са Војиновићем да се поступа као са ратним заробљеником с тим да му се за време рата да извесна слобода. За случај његове предаје, кад се буде појавно у Београду, да му се исплати 100.000 круна, његови људи да се сматрају такође као заробљени српски војници. Једино му треба рећи да за време рата неће моћи остати у Србији.

На основу ове депеше, Крушевац још истога дана, 20. априла пише и одашиље Војиновићу следећу поруку:

Царска и краљевска окружна команда у Крушевцу.
Погађање са Костом Војиновићем Косовцем,
комитским војводом.

Кости Војиновићу, комитском војводи.

Преко општине Влајковце.

У околини Батоте — Лепа Гора.

Крушевац, 20. IV. 1917

Аустријска главна команда одобрила је одговор који је војни генерални гувернер већ вама дао и осим тога је одредила:

1. — Рок за предају Косте Војиновића и његових, највише 40 људи, а који су његови најближи другови, продужава се до 10 маја, но стим да по истеку тога рока за вас и за ваше другове престаје право да се са вама као са војницима поступа.

Ако се ви до тога рока предате:

2. — Биће ваша породица Војиновића пуштена из интернације у своју домовину.

3. — Признаје се да се са Костом Војиновићем као са заробљеним српским официром поступа но само с том разликом, што ће се њему, за време рата, дозволити извесна слобода као конфинираном.

4. — У случају да се преда, кад стигне у Београд, биће Кости Војиновићу исплаћено 100.000 круна.

5. — Са друговима Косте Војиновића, ако се буду предали у горњем року, поступаће се као са заробљеним српским војницима.

6. — Кости Војиновићу и његовим друговима не може се допустити да за време трајања рата остану у Србији.

Но, Војиновић је одбио и ове услове, инсистирајући на онима које је он поставио. Крајскоманда јавља о томе депешом Београду и предлаже да се забране сви даљи преговори и распише се награда од 20.000 круна ономе ко га ухвати. Пошто се Београд вероватно са овим сложио, Војиновићу је првога маја из Крушевца упућено писмо следеће садржине:

Крајскоманда Крушевац

Кости Војиновићу, комитском војводи

Код Љутова — Калиманци
на бугарској територији.

Крушевац, 1 маја 1917

Царска и краљевска војна генерална команда у Београду за окупирану територију Србије наредила је под бројем 657 од 30 априла да вам се саопшти како, уколико се до 10 маја не предате безусловно, заједно са свим вашим сарадницима, после тога рока, према вашим жељама, које смо из добре намере хтели испунити нећемо више никакве обзире имати, и губите право да се са вама и вашом непосредном пратњом као и са непријатељским официрима, односно војницима, поступа.

Крајскокомандант у Крушевцу,
потпуковник Бауман.

На дан 11. априла (29. априла по новом) Војиновић је добио писмо од бугарског поручника Данева које је у дневнику нејасно записано и на које му је одмах одговорио са напоменом да писма од њега и других окупаторских команди може примати само до 7. маја. Наиме, Војиновић се свакако трудио да представи као да ће после тога времена ићи према Шумадији да тамо диже устанак, и с тим циљем је био срачунат и његов пут преко Гоча ка Врњачкој Бањи, мада иначе није ни помишљао да иде у Шумадију.

Гајтану без да је ко за вас знао, без да сте са нама војводама везу ухватили и без да сте икако наређење издали. Ја сам тада са 200 комита, са 50 коњаника и митраљеским одељењем . . . (слеђује неколико нечитких речи) . . . све сеоске чете ставих под команду потпоручника Косте Вучковића, пођох из Копаоника за Топлицу да са вама везу ухватим, иако су дивизије непријатеља ишле за нама у потеру. Али нажалост, о вама ме нико није могао извести . . . “ А . . . „кад сам сазнао да људе сакупљате у Шарену Букву (вероватно мисли на Крш на Видојевици јер је ово место у близини Шарене Букве), пошао сам чак из Копаоника да са вама везу ухватим, али сте ви отишли, цела та раша спрема била је наврат на нос, и мало коме од четовођа и војвода позната. Позвао сам вашег заступника Тошића у Вичу на састанак, он се налазио у близини али није хтео доћи. Наредно сам му ради интереса опште ствари да дође на споразум у Драгушу али ни ту није дошао. Значи да морам оружјем ићи противу вас и свију ваших присталица.“¹³³

Марко Павловић вели да се по Пећанчевом одласку на југ наједном у Топлици појавио Војиновић „са намером да понова дигне устанак и понова напада на Прокупље.“ Позвао је одмах њега и Радисава Тошића, као Пећанчеве заступнике, на договор у Вичу. Но, ниједан од њих није смео да дође. Бојали су се да овај „бесни човек не направи опет неку несрећу“, те су хтели што пре да га се отарасе из Топлице. Зато су измислили једно лукавство: Марко је послао једног човека да јави Бугарима да се Војиновић налази на Вичном Брегу. До душе, послао је у исто време и другога да јави Војиновићу како су га Бугари приметили и да иду на њега. „Лукавство“ је успело — Војиновић се пребацио у село Драгушу и одатле позвао опет Марка и Радисава на договор, али они ни тамо нису смели да оду.

Да Војиновић није био обавештен о Пећанчевом путу потврђује и четовођа Вучко Пантић који вели да му је Војиновић говорио: „Зашто Пећанац мене није

¹³³ АВИИ.

звао на Босилџград? Сигурно га је страх да ћу бити бољи јунак и да ћу му заузети положај.¹³⁴ Но, није искључено да га је Пећанац ипак звао, иако он тај позив није добио. Наиме, из једног извештаја од 30 јуна, сачуваног у крушевачкој архиви, види се да су Бугари имали борбу са комунистима код села Жуча и да су код једног убијеног комите нашли Пећанчево писмо Војиновићу у коме га позива да пође за Македонију.

Пећанчево писмо од 22. априла Војиновић је добио негде почетком маја и на њега одговорио 7. маја (опет ваља напоменути да су устаници све датуме бележили по старом календару) писмом из кога су неки изводи већ раније цитирани. Ово писмо, писано ситним, угластим, скоро калиграфским рукописом, уредно, са свим знацима интерпункције и потписано са много линија и шара што показује поноситог човека, — сачувано је, но, на несрећу, не баш најбоље, тако да су поједина места на превојима сасвим пропала. Ми ћемо га овде цитирати у још неким изводима (са напоменом да су нечитка места обележена тачкицама.

Ибарско-копаонички комитски одред
Војводе К. Јов. Војиновића - Косовца

Број службено
7 V 1917 година

Војводи Кости Пећанцу,

Примио сам ваше писмо од 22 прошлог месеца чију сам глупо безобразну садржину примио к знању и сматрам испод достојанства да вам као једном по телу, по души и карактеру поквареном човеку, одговорим, али то чиним за љубав истине.

После вашег неуспеха а мога успеха нисам вам се могао јавити услед тога што сте као кукавица утекли не знам куд из Прокуша, распустивши све четнике речима „идите куд који зна, закопавајте оружје и кријте се“. Заиста сам се одметнуо али само од Аустријанаца, Бугара и Арнаута, док сте ви одметнули од свију нас.

....Докле сам ја, славни војводи, водио борбе са непријатељем на бугарској и аустријској територији, докле сам издржавао 200 четника, митраљеско одељење и коњицу и остале сеоске чете које се не беху растуриле, докле сам издавао наређење четницима од Копаника до Јастрепца, докле се ви са пет људи кријасте по пото-

¹³⁴ АВИИ.

цима и мирно посматрате како ваши четници врше нечувена зла, како други извлачи кестене за вас. Докле се ја идеално са својом браћом Борих противу непријатеља, дотле ви радисте на томе да ме Јово Булаић мучки убије, жалосно али... Дотле ви смишљате план како ћете и на који начин моћи олаѓати пред народом, и смислите и ухватисте се одмах за неки новац Централног комитета који не постоји, а кога сам ја у Прокупљу прикупио... с којим сам побегао... Не могу да верујем да сте толико ограничени, да вас свако може вући за нос, да вас сваки може натоциљати те да своју глупу страну без нужде испољавате.¹³⁵

У писму Војиновић даље наводи ствари из којих се уколико су тачне, добија и тешка слика о стању у устаничким четима, нарочито после разбијања устанка, као и неделима који су појединци учинили над народом. Војиновић оптужује Пећанца да су се, не само са његовим знањем него и по његовом наређењу, убијали поједини богати људи чији је новац он, Пећанац, добијао; да се коцкао са четницима и губио новац на картама; да је поставио преки суд који је пијанчио и лумповоа по селима и убијао људе ни криве ни дужне. Даље га оптужује да је послао Јована Булаића да га убије; да „никада пушку није омрчио“ нити је у једној борби активно учествовао; да је неписмен те му околина мора састављати писма; да ни мапу не уме читати без чега се не може ратовати; „да у најпотребнијем моменту нисте користили вашим знањем и спремом ни мало општој ствари као да сте се нашли у небраном грожђу — збуњени и заплашени. Када је требало од вас све очекивати, просто сте се понашали... да вас се он апсолутно ништа... Најзад вам скрећем пажњу да ће народ сутра имати право суда пред који сам ја у свако доба готов поћи а и вас ћу натерати, па ће свађије дело и заслуге изаћи на видело.“ На завршетку писма Војиновић каже: „И према свему досадашњем тражим од вас да све ваше наводе под тачкама од 1 — 13 докажете, у противном позивам вас на двобој јер ми је испод достојанства тражити од вас...“ А у додатку писма: „Пошто понашање ваших четника и ваше има карактер непријатељства, то ћу... са вама пуком разговарати...“

¹³⁵ АВИИ.

По повратку у Топлицу, јуна месеца, Пећанац је написао једно писмо и попу Димитрију Димитријевићу, које је изгубљено али чија је садржина била вероватно слична оном писму упућеном Војиновићу. На ово писмо Димитријевић му је одговорио 28. јуна на адресу: „Великом војводи Кости Миловановићу Пећанцу — скривено место“, а завршава се потписом: „Димитрије Димитријевић — најмањи војвода.“ Из овога писма цитирамо само нека места уз потребна објашњења о неким догађајима из устанка.

... Знаш ли да си говорио да пошаљеш и да убијеш г. Војиновића што је однео 100 и више хиљада динара и да си говорио да он ради само за свој интерес. Он ти је достојно одговорио на твоја шкрабања и претње и у своје време показаће ти и рачун, а тада ћеш ти црвенити ако имаш образа.

Претиш и мени убиством. Бујрум. Убио си толике људе и породице међу којима је и моја. убиј и мене али дођи ти лично да извршиш убиство а не да шаљеш потајне банде као што си научио. Не бој се, не плашим се ја смрти. Није моја глава света те да је жалим. Кад је толико цвет народа пао нек паднем и ја, али ово што ти рекох и још много више, погинути неће јер то већ зна цео народ.

...
Што се кријеш, што не изађеш у народ и да се о њему као и о сиротим четницима који лутају као гуске у маглу постараш? Зато немаш кад, а имаш кад да пишеш којекаква писма г. Војиновићу и мени. Ако си ти докон, ми нисмо, и више ме немој гњавити твојим писмима, јер немам кад нити хоћу да ти одговарам, јер најзад нити си био мој старешина, нити ћеш бити, нити си каква власт у овој земљи, нити ти је ко исту дао те да те мора ма ко слушати и од сада те може само луд слушати, а то се видело и при последњем твом испаду кад су твоји сејмени силом терали овај народ да иде теби а он — народ сироме долази, пита ме и чуди се. А кад дође час видеће се да ли ће ко мене послушати, како, колико и шта ћу вредети.

...
При последњем нашем састанку рекао сам ти, а и такав је био наш споразум, да идем у своју парохију и да ту радим и досад сам радио на опште задовољство и продужићу рад Бранићу своје огњиште од сваког непријатеља, лопова, па и од тебе. И кад ти налазиш за потребно да издајеш наређења за мене и ствараш расцеп, ево и ја ти издајем наређење, да ћу те убити ако те у мојој парохији нађем. Шта говорим, не излазиш ти из твога скривеног места.

Да си човек, као што ниси, ти би сам требао да наиђеш на непријатеља и да погинеш да не би чекао суд који ће за тебе бити страхан и на коме ће учествовати цела Србија.

Уплашио си се од силне борбе од Лерина до Битоља, а у себи си мислио: ови како почеше биће за два месеца у Београду, дај да ја киднем и спремим терен за народног посланика, бираће ме све партије без разлике. Да, тако је. Само сада треба да дижемо и оне из гробова да би ти дали куглице те да би ти слава била већа и да се не каже да ти је ико смета да будеш посланик, већ те сви листом гласали. Боже, већ те гледам као посланика између сто и више хиљада.

Зли језици говоре да си и у Македонији за време борбе предавао команду другоме а ти се склањао, па си то и сада хтео да учиниш и предаш је г. Војиновићу (било је то у Коњувцу) и тиме да скинеш одговорност са себе, али ти то не упали.

Зашто си ког ђавола шеф Централног комитета а ни о ком се не стараш, не питаш никога може ли издржати четнике, не обилазиш четовође итд. Знам, не даје ти се новац.

Шаљем ти штампил који си пажљиво изгубио, а који се нашо при покојном Драгољубу Константиновићу из Житног Потока који је на Велику среду погинуо на Каљаји, а који су му предали извесни људи.

Ни као учитељ, ни као свештеник у лицу и борбама нисам се никада стидео свога рада, никада се нисам хвалио нити о себи причао, нити другима дозвољавао да ме рекламирају, јер нити сам жељан славе ни послаништва па се ни у овоме свом делу нећу стидети свога рада, већ ако жив будем, пред свакога ћу изаћи ведра чела.

Шта бих ти више писао кад сам ти све ово казао и говорио и говорим јавно и кад све то погинути неће, већ ти кратко завршавам: кад си већ све напустио, кријеш се од осталих војвода, четника и народа, седи у својој чаури и чувај главу за страшни суд, а мани се лудих наређења и још луђих писама и претњи. Цео народ побити не можеш, те да укријеш своја прљава дела у овом послу. Седи у буџаку и ћути.

То ти је најбољи и последњи савет од твога некадашњег пријатеља кога ти ниси умео ценити и који није курва пшска, већ... ^{135а}

6. БОРБЕ ПОСЛЕДЊИХ КОМИТСКИХ ОДРЕДА ДО ОДАШИЉАЊА ИЗВЕШТАЈА ЗА СОЛУН 23. ЈУЛА 1917. ГОД.

Још кад је устанак избио, а нарочито по његовом угушењу, бугарске власти доводе из Бугарске и Македоније многбројне комитске чете (по једном податку, до октобра 1917. већ их је било 64 у устаничким крајевима) које су биле састављене од највећих зликоваца и крво-

^{135а} Исто.

лока „људи без душе и срца, са одобрењем да раде шта хоће“, — како се каже у једном извештају. Но те су чете биле и веома добро извежбане за герилско ратовање..

Окупаторске власти су углавном на бази тих чета, а и ван њих и кроз друге видове лета 1917. израдили читав један војни и политички систем за борбу против српских устаника у овом крају који се и после свега веома тешко и споро умиривао. Тако је 10. јула 1917. нови командант Моравске војно-инспекцијске области пуковник Тасев издао упутство о формирању и тактици контрачета. У њему се каже: „Контрачете су биле у свим временима и свуда, па и данас најбоље средство за борбу са разбојничким бандама. Задатак контрачета јесте да истребе бандите, користећи њихову сопствену тактику. На тај начин контрачете су у рукама команде тајно оружје, док су сви остали делови јавно оружје. Однос између та два оружја је као однос између јавне и тајне полиције.“

У другом параграфу истог Упутства каже се да је јачина контрачета не у броју него у квалитету старешина и људства. Једна контрачета треба да има између 15 и 50 бораца. Борци не треба да имају ранчеве, нити више од 100 метака, једну бомбу, пушку, торбу за храну и шињел. Број контрачета зависи од рејона, али у сваком случају сваки сектор рејона који држи једна редовна чета треба да има једну до четири контрачете. Свака контрачета треба да гони једну опредељену банду данима, недељама, месецама — до уништења те банде. То је основни принцип и треба да буде закон. За вођу контрачете одређује се официр, подофицир, бивши војвода, полицијски писар, а војници се одређују по жељи. Само људи пуни страсти, воље и амбиције да направе велико дело могу да буду корисни у тешком послу истребљења четништва. Контрачета се потчињава команданту рејона на коме делује. У свом Упутству прописан је још читав низ више-мање техничких појединости за организацију, рад, кретање и борбу контрачета.

Мало затим, 21. јуна, пуковник Тасев издао је Упутство о начину распореда снага, места, и задацима за дејство, као и о оперативним одсесима. У њему се гово-

ри како да се распореде снаге по рејонима дејства на устаничкој територији, где да буду и шта је задатак команданта сектора, како да се трупе крећу и хране, како да се поступа са сељацима и читавим устаничким селима, како да се међу становништвом заведе строг полицијски режим, како да се поступа са сумњивим лицима и слично.

На дан 25. јуна Тасев издаје још једно упутство у коме се као прво каже да у борбама са комитама два услова играју одлучујућу улогу: добра обавештајна служба и задржавање иницијативе у својим рукама. Обавештајна служба даје могућност да се на време предвиђа и делује, а иницијатива дозвољава да се све што се догађа окреће у нашу корист. Обавештајна служба и иницијатива су смртоносна оружја против устаничких покрета и зато ништа не треба жалити само да би се до била што боља обавештајна служба и пуна иницијатива. Ради свега тога он предлаже да сваки штаб чете устроји по један обавештајни биро на чијем челу да стоји интелигентан официр са шест до осам бораца или под-официра. Овај биро је орган командира чете и радио би под његовим руководством. У упутству се даље предвиђа читав низ техничких и организационих мера о раду овог обавештајног бироа.

Четврто упутство издао је Тасев 28. јуна. Оно се односи на вођење борбе са четницима и четама. Да би се могла водити борба са српским четама и бандама, треба прво упознати њихову природу и тактику, јер је стара истина да је противник који се познаје — напола побеђен. А затим се дају општа упутства за борбу против четника и то у облику питања на која се одговара. Наводимо само оно што је најкарактеристичније у одговорима:

1

Да би се могла успешно водити борба са четама и бандитима, битни услов је да се зна њихова основна природа и тактика. Стара истина је да је непријатељ који се познаје на пола побеђени непријатељ.

У овим инструкцијама дају се општи подаци за чете и банде и општа упутства како да се оне гоне. Ова упутства нису апсолутна и на њих треба да се гледа више као на основне поставке неки на заповести које би морале да се испуне буквално. Сваки официр је дужан да сам разради методе за борбу с четата и, извлачећи поуке из свакидашњег искуства, да се успешно припреми да носи тешку службу истребљења четништва.

Потребно је пре свега привући становништво на нашу страну и то или добрим или сталним и истрајним терором који мора бити много већи од онога који над тим становништвом могу да примењују саме чете. Становништво треба само да истреби устаничке чете. Клин се клином избија. Борба са устаничким четата је пре свега борба са њиховим јатацима. Изналажење и уништавање јатака даје за резултат уништавање самих чета. Не треба се заустављати ни пред којим средством које дозвољава постизање циља. Тако, треба врбовати људе међу становништвом са искључивим задатком да се истребе војводе тих чета; одредити по четири одлична стрелца у сваком воду и њима наредити да при сусрету са четницима искључиво гађају војводе; дати велику награду свакоме који зароби или уништи војводу. Истребљење курира је исто тако важан задатак али се то и најтеже постиже. Да би се то извршило, потребно је врбовати шпијуне по селима. Треба слати у становништво тајне патроле. Сви ухваћени да се задрже и прегледају најдетаљније, а нарочито око крагне, рукава и ка-машни. Жене крију писма и у коси. Моћно средство за хватање курира може да буде пресвлачење мањих јединица у одело становништва или српску униформу. Но те јединице морају водити часне и енергичне старешине које могу да се претстављају као Срби. Код коришћења ових средстава треба бити обзирив. Корисно је да се пазарних дана поверљиви војници, који знају српски језик, преобуку и крећу међу сељацима скупљајући тако на вешт начин податке.

Борба против чета са наше стране треба да буде искључиво напад. Део војске који случајно или намерно сретне некакву чету, треба да се без губљења времена одмах у стрелачком строју баца на њу. Маневрисање против чета корисно је само ако не буде примењено од саме чете или становништва. Зато је најбоље оно маневрисање које се изврши ноћу или рано пред свитање. При свему томе група која се спрема да уђе у борбу са четом раздели се, па један део задржи извесну линију и одатле као непокретан дејствује, а други део не пуца него се привлачи непријатељском фронту. У том случају потребно је одржавати везу између ова два одељења како не би страдали сд ватре војници другог одељења који наступају. За проналажење трагова чета и њиховог пребивалишта неоцењиву

корист доносе пси ако их има у свакој чети. Трупe које гоне неку чету морају што је могућно више да крију своје намере и покрете. Покрет треба вршити или ноћу или рано изјутра. Потчињенима треба задатак објашњавати тек кад јединица напусти заселак или заузме полазни положај. Код улажења у заселак и код распитивања становника треба употребљавати сва лукавства: узимати таоце, које плашити стрељањем ако не говоре истину итд.; сакупљати децу путем узбуне и код њих се распитивати о туђим људима који долазе или пролазе дању или ноћу кроз село. Сва лица која буду наишла треба задржати и одмах претрести и најстроже испитати без да прекида покрет. Задржана лица не треба пуштати док се не заврши акција. Најмоћније оружје за борбу са четата, постављање заседа, треба користити тако да становништво не зна ништа о њима. Код гоњења чета одлучну улогу игра коњица. Зато је потребно код сваке јединице, па чак и код вода, да буде што више коњаника, а по могућству и пешадија да буде у потпуности снабдевена коњима. Ово нам даје могућност да се крешемо брзо и неочекивано хватато четнике и све неповерљиве елементе. Прогањање треба да буде непрекидно. Ово исцрпљује четнике и ставља их у тежак положај. Треба, где је год могућно користити комбиновано гоњење, са више јединица и са свих страна. Кад наше колоне дођу 10 до 15 километара једна према другој, потребно је да један део колоне, чете или батаљона, заузме положај на једној линији где би пресретао отступајуће четнике, а друге трупе да наступају према истом месту са својих концентричних праваца. Дејства против чета треба да изгледају као дејства против зверова — хајка. Старешине наших јединица а и саме те јединице треба да до последњег војника буду прожети мишљу да једна тајна организација за подизање буне може да буде откривена углавном ако постоји најсигурнија и брза обавештајна служба. У том духу треба да ради сваки војник који често има могућности да прислушкује разне разговоре наших непријатеља, што су сви становници без изузетка.

У наставку пуковник Тасев даје читав низ војних лукавстава која се употребљавају у оваквој борби.

И следећи командант Моравско војно-инспекцијске области потпуковник Дарвингов, који је 16 јула наредбу о формирању и тактици комитацких чета за борбу против српских устаника. У тој наредби се понавља углавном све оно што је речено у претходним упутствима Тасева, само се поједини ставови даље разрађују. Тако се, например, каже да свака јединица за борбу против четника добија наређење да прогони одређену групу четника данима, недељама, па и месе-

цима. Исто тако ове јединице крећу се, одмарају, снабдевају, штите и боре као засебан и самосталан одред. Њихово најмоћније оружје је изненађење, а њихова најјача снага лежи у иницијативи.

Ерхарт каже да су прописи и тактика борбе били истоветни и на аустријском подручју. У погледу искустава која се из те борбе могу извући, он додаје следеће: „Ланчана блокада и потере у котлинама, као ни веза оба ова поступка са употребом претходнице, не показују се добрим. Стога су успешно дејствовале само оне јединице које су све лукавство герилског рата употребљавале и непријатеља тукле његовим сопственим оружјем. Ову вест треба прихватити као драгоцену допуну ранијих искустава.“

Но, борба са комитама је спровођена на оба подручја, не само поменутих војним мерама, него и читавим низом управних мера. О томе Ерхарт каже: „Сваки становник морао је код себе да има исправу са фотографијом. Било је најстроже забрањено да се добровољци у ма ком облику заштићују. Сваки становник био је обавезан да извести најближу жандармериску станицу кад се појаве четници. Ноћу нико није смео напуштати свој стан. Општине су биле обавезне да, ради сигурности од заседе и препада, исеку шуме и жбуње у ширини од 100 метара, с обе стране пута.“

Поводом узнемиравајућих вести да се у окупираној Србији појавио принц Ђорђе и неки други људи са Солуна, Штаб Моравске војне-инспекцијске области издао је 20 августа поверљив распис свим подручним командантима, дајући упутства за највећу опрезност и будност. Овај распис је, међутим, нарочито интересантан, јер показује број и распоред окупаторских команди на подручју Моравске области. Распис је издат подручним грађанским властима и командантима I, II и III окупационог бригадног рејона; командантима 1, 2, 3 и 4 пуковског окупационог рејона; командантима 11 и 12 ополченског пука, командирима чета 4 ополченског пука, командирима 2, 15, 16, 17, 25, 28, 30, 32 и 35. — допунске чете; командантима 2, 6 и 9 допунског еска-

дрона: команданту 7 коњичког пука; командантима 6, 24, 2, и 35 допунског батаљона II позива.

Међутим, све те мере не само што нису могле да разбију Војиновићев одред који је у то време бројао између 50 и 100 људи, него ни да прекину ланац његових борби. Ево како су се у том периоду, до слања извештаја за Солун, догађаји развијали према самом Војиновићевом дневнику:

1 јун. Полази за Блажево. На линији Иричићи — Треска сусрета га потера. Прима борбу код Треске. Пристижу Бугари и са свих других страна. Војиновић наређује да се свира јуриш, а Бугари — Македонци разумеју тај знак и повлаче се. Сва околна брда су поседнута непријатељским потерним одељењима али се Војиновић ипак извучи.

6 јун. „Комитски крш“ више Луковске Бање. Дошли су му на бесу шилтарски прваци из Шаље на договор да заједно нападну Бугаре и Аустријанце кад за то буде време.¹³⁶

До 23 јуна нису се десили никакви важнији догађаји сем што га непрекидно гоне потере са свих страна и што је у селу Селова имао ноћну борбу са Бугарима.

23 јуна била је борба са Аустријанцима у селу Трбуњу. Кретања између потерних одељења настављају се до 1 јула кад се састао са попом Митом и кад су се договорили да заједно оду до Пећанца и коначно уредe једанпут сва та своја међусобна питања и размирице.

3 јула нашли су Пећанца у селу Горња Коњуша са 10 четника. Војиновић каже: „Ту би дошло до двобоја између војводе попа Димитријевића и Пећанца, али благодарећи моме хладном држању, дошло је до споразума.

4 јула у забрану више села Виче поднео рачун о новцу узетом из Куршумлије и Прокупља и доказао да је за издржавање комитске чете потрошио још и више него што је од заплeненог новца задржао.

¹³⁶ Војиновић је сматрао брзо ослобођење Србије као тову ствар. И збиља, тих дана он непрекидно бележи наилазак савезничких авиона, јеку топова са солунског фронта, стално говори о некаквом повлачењу аустријске и бугарске војске мада је то само њихово маневрисање, о вестима које долазе са Косова да пролазе пуни возови рањеника итд. У овом делу Војиновићевог дневника већ се осећа резигнираност која почиње да га притиска. Он тоне у чамотињу, деморалишу га злочини који се свакодневно врше у народу и то од стране Срба, туробно се жали на сам тај народ.

О овом састанку код села Горње Коњуше поп Димитријевић у своме саслушању у Нишу каже да су се ту састали ноћу на једној ливади и да су сем њега били присутни још и Војиновић, Пећанац, Пипер и други. Између њега и Пећанца настала је свађа, потргли су се револвери, па су четници и с једне и друге стране напунили пушке и „отшрафили“ бомбе, али су сукоб спречили Војиновић и Пипер. Кад је дошло до споразума, одлучено је да Војиновић држи леву страну Топлице и да му се нико не меша у тај рејон, а Пећанац десну. На том састанку је наводно и Пећанац признао да је много грешио у неким стварима.

Аустријанци су у саму зору 7. јула опколили забран где се налазио Војиновић са својом четом поред села Драгуше, о чему он у своме дневнику каже: „Кад сам већ видео да се нема куд и кад су Аустријанци почели да наступају у забран, наредио сам водницима да са водовима поседну ивицу око целога забрана, као и забрана који су били између нас и села Сувог Дола, јер сам и са те стране приметио наступање непријатеља у стрељачком строју. Око 6 часова изјутра примили смо борбу. Огорчена борба трајала је без престанка на све стране до 8 и по часова увече. Непријатељ је свим силама наваљивао да нас принуди на предају, из села и кућа тукли су и са три митраљеза који до саме ноћи нису престајали. Од заробљених непријатељских војника сазнао сам да њих има две компаније 4—500 људи штрајкора и цело коњичко и митраљеско одељење. Накнадно им је и помоћ пристигла. Једино је бојазност постојала да бугарска војска не пристигне у помоћ Аустријанцима, али тога није било. Они су пошли из Бељина и до ноћи се задржали у једној шуми на два километра од места на коме је борба вођена посматрајући мирно ток борбе. Непријатељ је имао огромне губитке чији број још нисмо сазнали, једнога смо заробили и пустили га издавши му објаву. Од наших један погинуо и три рањена. Благодарети само благовременом запоседању свих ивица забрана онемогућено је непријатељу да опкољавање изврши у ужем простору.” Кад је пала ноћ повукли су се

и стигли у село Вичу. Војиновић каже да су се сви храбро борили а нарочито Миливоје Раичевић. Он, Војиновић и поп Мита целог дана су обилазили четнике и куражили их.

О овој борби у бугарском месечном билтену број 2 за месец јул каже се: „Међутим, 20 јула, чета Војиновића, крећући се ка планини Јастребац, наишла је како изгледа случајно на неколико аустријских чета које су ишле од Јастрепца и Блаца. После малог препуцавања код села Сухи Дол, четници су заузели положај на ивици једне мале шуме и до вечери водили борбу. Четници су свирали на много труба, а били су окружени одасвуд и спасли су се само зато што нису били нападнути на нож. У борби је узео учешћа и један бугарски вод који је дошао у помоћ на позив. После падања мрака, четници су се повукли и пребацили на десну обалу реке Топлице.“

На дан 10. јула у околини села Пискаља и Црне Чуке са свих страна Војиновићеву чету опкољавали су стрељачки стројеви непријатеља. 11. јула дошло је до борбе на линији Смрдан — Шарена Буква, коју борбу Војиновић у дневнику прилично несређено описује. Он каже да је на њих пошла пешадија и коњица, али су почели да беже тим су се сударили са комитама, док су ови за њима викали: „Бежите, бре, мечкари!“ Борба, по речима Војиновићевим, огорчена трајала је до саме ноћи. Бугари су тукли митраљезима тако да је његово лево крило почело да одступа но он је наредио јуриш тако да су сада Бугари, њих око 400, одступали у паничном бекству. О овој борби у бугарском билтену број 2 каже се да је за претресање линије Точански Вис — Видојевача, где је по добијеним доказима одступила Војиновићева чета, после боја код Драгуше 20. јула, кренуло од севера и са југа неколико чета 11 ополченског пука, а од југо-истока и истока контрачете и две чете младих војника из 25 допунског батаљона и један ескадрон 7 коњичког пука. Акција је започела 22-ог, а завршена 25 јула. 24 јула су чете 11 ополченског пука нападе Војиновића изнад села Горње Беашнице. Пошто су комитску чету одбили са два положаја, напали су је и на њеном

главном положају на крају густе шуме. Четници су дочекали бугарске војнике на неколико стотина корака и после тога ишчезли у шуми која је спречила гоњење. Са бугарске стране губици су били минимални, а наводно, шест четника је погинуло.

Отада па све до 23 јула Војиновић, прешавши Топлицу, крстари по топлічким селима између великих потерних одељења која га свуда гоне.

У Војиновићевом Оперативном дневнику има још неколико наредби које је он у том времену издао својим подручним старешинама. Тако је 12 јуна упутно попу Димитријевићу следеће писмо:

Примио сам Ваша писма и иста примио к знању. Што се тиче Рамиза, ја сам за њим већ издао потерно наређење, а што новац од мене тражите, немогуће ми је толику суму вама дати, из тога разлога што сам без истога и ја остао, јер и сами знате да ја код себе имам око 100 четника а то треба издржавати. Затим и са арнаутским првацима из Шаље ступио сам у споразум да и они са мном нападну на Аустријанце и напусте стару границу где се сада налазе и за то остварење потребна ми је већа сума новца. Ја сам остао на четири хиљаде динара, а са том сумом не могу ни чету издржавати а камоли ма шта предузети, а и ви знате да се без новца не може ништа успети. Поред мојих четвођа, издржавам и четвође војводе Пећанца, а он се прави невест и кукавички се од народа и нас крије; зар тако треба да ради изасланик Врховне команде? Ја мислим да је његова дужност да те поможе, а и он је примио новац од мене, а и бесумље донсо из Бугарске. Ја ћу кроз десет дана доћи доле, а ти буди у тој околини па ћемо се споразумети односно новца. Дознао сам од претседника општине да је Грчка објавила рат Бугарима као и то да је долазио неки пуковник у Куршумлији и држао предавање. Из овога се види да су пропали и да им је „комита“ као нож у прсима. Мене су неколико пута опкољавали са војском из Блажева — Куршумлије и Лаба па и пре неки дан, али нису смели да приме борбу. Чекајте ме имао бих са вама да се о много чему поразговарам. Шта је са Пипером? Где је Пећанац, да ли се зна где је капстан Влаховић?

Шта се, међутим, за то време догађало у другим устанничким рејонима ван Топлице и Копаоника?

Кретање Тошка Влаховића забележено је у његовом дневнику и из њега се нарочито добро види тешка ситуација у коју је запао устанак и сви његови преостали борци. Устанак је потпуно разбијен, крећу се још само груписе, свака за себе, команде уопште нема, нико никога не слуша. Потере су свакодневне и

са свих страна. Пљачке и разбојничка убиства од стране самих четника су свакодневне појаве. Народ, на сто мука стављен, издаје их свакодневно. У таквој ситуацији комите се само крију, покушавају да дођу до хране, а борбу избегавају. И Влаховићев дневник је за чудо штур и празан. Из њега се види да је Тошко априла месеца лутао по Пустој Реци и Горњој Јабланици. Маја месеца кретао се по Кукавици и селима око ње и тамо навукао честе бугарске потере. Заједно са капетаном Милинком Влаховићем, Тошом Сличанчетом и још 34 комита нашли су 28 маја Пећанца код Новог Буревца. О томе Тошко у свом дневнику каже: „Пећанца смо нашли у доста рђавом стању. После похода на Бугарску био је доста незадовољан јер је тек ту увидео да од свих четника нема посла.“ Каже да се за три месеца већ десило толико злочина, пљачки, разбојништва, освета и убистава међу самим четницима и од стране њихове на народу. Убили су Милана Банаћанина (Дечанског) за извесну суму новца коју је он носио да преда Централном комитету. Пећанац је у борби на Ристовцу увидео безвредност својих четника: „Чим је који што опљачкао бацао је све што је једноме четнику потребно па је носио само пљачку стварајући панику у друштву говорећи да сви изгибоше, а све у намери да однесе пљачку својој кући.“ Нико рањеника не би изнео него су они остајали на бојишту или су их сами пребијали. Иначе, Пећанац му је тада рекао да су сами четници већ четворо деце испекли да би за новац ученили њихове родитеље. Даље му је рекао да је Пећанац на пиротском терену остао са свега два до три четника.

У своме дневнику Тошко Влаховић је даље забележио 1. јуна да му је то годишњица четовања, а даље: „Први дани четовања били су много тешки. Истина, нису тако слатки ни ови сада али тек „навика је друга природа.“ Дошао сам ипак до убеђења да није страшно ни овако живети. Готово ми је свеједно већ лето или зима, бос или обувен, напољу или у кући. Навика на овакав неуредан живот учинила ми је да све већма заборављам прошло и да готово понекад дођем у сумњу да ли сам кадгод боље живео.“

11. јуна састао се опет са братом Милинком у селу Обртницу. Тога дана састао се и са Пећанцем и Беговићем. На састанку са Тошком су била три четника, са Пећанцем три, са Милинком два и са Беговићем три. Тошко је забележио 13 јуна да је Пећанац стално грдио Војиновића и попа Миту и окривљавао Тошка и рекао да је Војиновић материјалиста. Тошко каже да Пећанац има 30 четника, али га нико не слуша — пеће чак ни у патролу да изађу него мора то сам он. „Пљачку је иначе немогућно угушити јер сви пљачкају.“ Из свега овога разговора види се да је он (Пећанац) био потпуно немоћан стати на пут и најмањој злоупотреби те смо били остављени сами себи да се управљамо и радимо како знамо. Тога дана капетан Милинко престао је да буде командант Јабланичког одреда коју је дужност преузео Беговић. Тошко Влаховић је о Милану Дечанском записао тога дана неколико топлих речи (Дечанскога је у Девчи убио неки Влада Филиповић за 7.000. — динара.)

Тошко Влаховић је 23 јуна узео 22 четника-добровољца и 26 јуна са њима прешао гажењем Мораву код села Азбреснице. Тако се пребацио на терен источне Србије где је наставно да се комитски креће сукобљавајући се са мањим непријатељским одељењима. 27 јуна био је у селу Пољина, миљковачка општина; 28. јуна више села Рујника у Црном Врху; 28 јуна стрелјао је шпијуне у хумској општини; 29 јуна напали су га сељаци у Церју; 1 јула налазио се близу села Лалинца, 3 јула је између села Вароши и Палилуле убио два бугарска војника; 5 јула сукобио се са једном бугарском патролом на Тресибаци код Књажевца и разбио је; 13 јула на брду Јаблан, на бугарској граници, поделио је свој одред на три одељења која су у разним правцима упала у стару Бугарску према Белоградцику „да стварају забуну“ и тамо остала 4 дана. Резултат тога упада био је следећи: код Салаша су убили 15 људи, међу којима 8 војника; код села Врбова убили 3 сељака и 2 војника и водили борбу са потерним одељењима; код села Катуна убили једног потпоручника и 7 војника. Ту су убили и 2 жене („несрећним случајем али то се више не може повратити“ — вели Тошко).

Палили су и у Бугарској. После овог догађаја, бугарске су посаде у источној Србији појачане, а за комитима су са свих страна упућена јака потерна одељења. Са таквим једним коњичким одељењем Влаховићев одред је 4 јула водио борбу код села Скробнице.

Тошко се, очигледно, није могао дуго задржати на терену источне Србије, јер су тамо прилике биле веома тешке и терор над народом велики. У свом извештају он вели да народ нерадо прима комите али, не зато што више воли Бугаре, него због великог притиска над народом. Још за ведела сви сељаци морају бити у селу. На рад у поље излазе само са објавама. Изван села нико не сме занонити. Из кућа смеју излазити тек на један сат пошто сване. У једном селу, где има 80 кућа сваке ноћи стражу чува по 30 стражара наоружаних секирама. А кад се комите увече појаве у селу, сви стражари јуре на њих вичући из свег гласа и дозивајући Бугаре. Ради тога је Тошко био принуђен да узме други метод — да се најпре представља као Бугарин. У тим крајевима је и иначе много криминала и Бугари успевају да се све то припише комитама. Сам одред је стално у покрету, комите гладују често, а вичито су боси.

Петог августа Тошко је решио да се врати натраг преко Мораве јер на овом терену више није могао да издржи. 7 августа прешао је Мораву испод села Бујмира. 22 августа састао се са Радовићем и Беговићем у Радану.

Увече 26. августа чету Машана Стојовића напали су Бугари у селу Бугојевцу. Ту је погинуо неки комита Георгије Владимировић — Рус за кога Тошко вели да је био необично велике енергије, несаломљиве воље, увек неустрашив — јурио је на Бугаре као да су сви без пушака. Иначе, и из Тошковог дневника види се да јака потерна одељења крстаре свуда по селима, убијају, пале и врше свакојаки терор, док се и међу четницима зацарило зло — сами се међу собом убијају за сат, револвер, чизме, па чак и за 200 динара.¹³⁷

¹³⁷Тошко Влаховић је био професор и познати књижевни критичар кога је, као најбољег ђака Цетињске гимназије, црно-

Ни у сокобањском крају, после одласка Дечанскога, борбе нису престајале. О једној таквој борби војвода Јован Радовић који се пребацио на тај терен јавља:

У борби изнад села Подружнице, 25 априла 1917, Белојевић је са наредницима Величком Благојевићем, Драгутином Николићем напао целу непријатељску чету и натерао је у бекство ка Соко Бањи, и то нападам с леђа. Војвода Радовић са 10 четника напао је с чела. Борба је трајала три сата, после чега је непријатељ побегао без капа, посећи мртве и рањене. Наш стрелачки stroj био је јако размакнут па се непријатељ уплашио да га не опколимо и заробимо. Исто тако прошла је следећа чета која је стигла од Алексинаца преко Бована.

Радовић је затим пошао даље уз источну Србију и 30. јуна, кад је у одреду имао 20. комита, јавља да је организовао разбацане четнике у Озрену, Ртњу, Буковик и Кучијским планинама. Но, немоћан да се више одржи у источној Србији, вратио се и прешао Мораву изнад Ниша 18. августа са свега четирн друга што му је било остало од 30 четника. Одмах се упутио за горњу Јабланицу. 18 августа, дакле, на дан преласка Мораве, упутио је Војиновићу писмо у коме му каже да је по повратку из наше Источне Тракије или српскога Сибира где се научио као Христос и где је шест пута потајно опкољаван од српских изрода, решио да му пише.

Ово је нечувано дело које не памти историја ратова и цивилизације јер се овај херојски народ није плашио инвазије Централних сила и Бугара него све бацио на коцку само да би дао одушка своме увређеноме срцу и души, јер Србин није рођен да робује . . .

горска влада стипендирала те је учио филозофију у Немачкој и Русији и кога је, причало се, сам Скерлић био одредио за свог наследника. Његови савременици га описују овако: „На челу Крајинског одреда стајао је један филозоф немачке школе, са изванредно фином културом и интелигенцијом. Војвода Тошко рођени брат јабланичког војводе Милинка, био је тих, миран, повучен, стално је водио белешке о својим размишљањима. Тешко би човек могао веровати да један интелектуалац његових својстава и способности за науку може да улети у једно овако предузеће где ће имати да изгуби главу и где од свега његовог труда на интелектуалном пољу неће остати ништа.“ Тошко Влаховић је чак и у шуми, за време тих тешких борби и свакодневних потера, сакупио читаву малу библиотеку из које је четницима у источној Србији давао књиге на читање.

Даље у писму каже да је у Озрену нашао прве четнике откако је пошао из Власотинаца. У Буковнику је нашао неке наоружане али неактивне и несвесне четнике. „У Кучајским Планинама пашао сам читав пакао од лопуџа“. Нигде није могао поручити вечеру већ се представљао или као избеглица из Бугарске или је морао да отима.

Забележено је иначе да је Радовић 5 марта, још из околине Власотинца, послао једно писмо Немцима у коме се жали на злочине Бугара који су, каже вичито плъчкали и убијали српски народ и моли Немце да то спрече. На дан 21. априла написао је писмо бугарском команданту Сокобање у коме му одговара на неко раније писмо: „Кажете да сте били решени да уништите целу чегу и да сте ми постављали замке које сам срећом измакао.“ Радовић даље каже да су му познати њихови нитковлуди. Бугари га позивају на предају са гаранцијом да ниједан од његових људи неће погинути, а он обратно тврди — да ниједан неће погинути ако се не преда, већ погине у борби за слободу као Синђелић и Хајдук Вељко. „Зар има још кога ко Бугарима може веровати?“ — пита се Радовић у овом писму упућеном бугарском команданту Сокобање. — Друго писмо команданту Сокобање послао је Радовић 5 маја. Пећанац је упутио Радовићу једно писмо (већ напред цитирано) 16 маја као одговор на његово писмо и извештај од 27 априла.¹³⁸

Што се тиче Јабланичког одреда, према једној бугарској вести, капетан Милинко Влаховић се са око 30

¹³⁸О Јовану Радовићу савременици кажу да је био човек који се никада није колебао и кога ништа није могло изненадити. Био је фанатични поборник нове, уједињене Југославије. Једнога дана одвојио се сам у шуму и на неком картону од кутија сатима цртао нешто, а затим одушевљено дотрчао међу остале и показао им — малу Југославије која је укључивала Скадар, Ријеку, па чак и Корупску. Радовић је био одличан говорник и знао је да запали масу и поведе људе као ретко ко. Најчешће је говорио: „Ми треба да будемо најсрећнији ако успемо да своје кости узидamo у темеље нове, уједињене Југославије.“ Он је заиста и успео у томе. У борбама није погинуо али су га 1919 године у Сарајеву мучки отровали људи краља Николе

комита налазио 6 маја у рејону Стара Бања — Веља Глава у горњој Јабланици; Међутим 14 јуна Пећанац поставља за команданта Јабланичког одреда Димитрија Беговић наредбом у којој се, између осталог каже: „Пошто се у целом Јабланичком одреду не налази ни један пређашњи старешина, то вама наређујем да предумете целокупну команду у Јабланичком срезу као и у Општини житнопоточној. Покупите све чете и старе четнике и организујте понова.“ Даље му пише да спречи крађе и насиља, да организује преки суд од 3 лица коме би он стајао на челу, да реквизира жито од имућнијих сељака и да га припреми за зиму и случај нужде итд.

Од интереса је још за овај период поменути „Правила за упис у четнике“ која је Пећанац преписао 12 маја и у којима се предвиђа:

1. — Сваки онај који се реши да ступи у чету мора се на првом месту заклети. Заклетва је гласила: „Заклињем се Богом свемогућим да ћу верно и одано послужити својој отаџбини и Краљу и за њих свој живот у свако доба заложити. Старешину поштовати и све заповести тачно извршавати; као и своје другове поштовати, и са њима у братској љубави живети, тако ми Бог помогао.“

2. — Сваки онај који ступи у чету не сме и не може нигде без знања и питања вође чета.

3. — Са својом кућом има да пречисти и исту само у мислима да подржава.

4. — Сваку издату заповест претпостављеног старешине мора без изговора извршавати.

5. — Никаквом неповерљивом и непознатом лицу не сме заповест или задатак исте открити или поверити.

6. — Из чете не може иступити својесвољно (изузев случаја болести или кад чета буде свој циљ достигла и задатак свршила).

7. — За свако неизвршење заповести и учињени недозвољени преступ најблажа казна биће смрт.

8. — Сваки четник дужан је да достави старешини машта дознао, а да је то на штету или на корист чете.

9. — Све што ко буде требао од одела, обуће и хране дужан је од вође чете тражити а он ће бити дужан да о томе води рачуна.

10. — Сви за једног, један за све — биће девиза сваког четника.

Пећанац је такође издао једну наредбу 1. јуна којом за обилазак рејона и чета одређује потпоручника Илију Радоњића и позива све устанике да га приме

као изасланика Централног комитета. Сазнао је, вели, да четници пију, туку и злостављају народ те ће сваки такав бити предат преком четничком суду. И даљи текст наредбе углавном је испуњен сличним.

Значајна је наредба Косте Пећанца, издата 15. јуна (на Видовдан). У њој се говори углавном о следећем: Предао се велики број четника, а мало их је остало у шуми. Зато је потребно да се изврши нова организација у целом топличком округу. Одређују се четовође и њихови рејони за које ће му бити одговорни. Смртну казну не може нико извршити без његовог одобрења. Теже кривце требало је њему дотерати, а за мање кривце предвиђене су батине. По општинама су овако одређене старешине: Грабовничка — Влајко Тодоровић; Куршумлиска, Барбатовачка и Гргурска — Милош Милошевић; Рударска — Стеван Вукосављевић; Бањска — Борђе Копривица; Рачка — Цветко Оташевић; Туларска — Бајо Никетић; Концелска — Перо Тасић; Горњокоњушка — Тихомир Ђуришић; Прекадинска — Ника Куштримовић; Топоничка — Арса Станић; Добродолска и Иванкулска — Радош Ракочевић; Крушевичка — Илија Петровић; Житнопоточка, Дубовска и Црнатовачка — Бошко Чупић; Речичка — Душан Петровић; Петровачка — Аксентије Миловановић; Азбрезничка и Облачинска — Влада Недељковић; Великопланска — Маринко Теодосијевић; Сварчанска и Прекопутска — Спаса Миленковић; Претрешња и Драгуша — Цветко Косовац; Блаце — Јаблан Илић; Пребреза и Трбуње — Божо Гушевић; и најзад, целокупна река Расина — Воја Марјановић. У наредби се даље каже да је командант топличког одсека са десне стране Топлице Радисав Тошић, а командант јастребачког одсека са две стране Топлице Јеротије Ђенадић. Све четовође треба да држе везу са ова два команданта одсека, а они са Централним комитетом. Јован Јелић, Машан Стојовић, Божо Павловић иду са штабом. Машан Стојовић одговара Централном комитету по дисциплинским питањима. Илија Радоњић је ађутант у Централном комитету и уиме његово држи везе са одсецима и четовођама. Наредбено је да и остали одреди (мисли се

ваљда на Војиновићев, и остале) изврше сличну организацију. Даље се у наредби помиње на пример, да убудуће четник не може напустити чету и четовођу; да нико не сме послушати старешину који би се појавио са стране а није именован у овој наредби; шта и колико имају право четовође реквизирати; помиње се такође да су се поп Мита, Вучко Пантић и Раде Влаховић одметнули, да убијају и пљачкају те ће бити стављени под ратни суд итд. (Ову су наредбу Бугари запленили код убијеног четовође Милана Андрејића.)

7. БУГАРСКИ ПОДАЦИ О ДЕЈСТВУ УСТАНИЧКИХ ЧЕТА ПО УГУШЕЊУ УСТАНКА ДО АВГУСТА 1917

У извештају бугарске војне обавештајне службе штабу оперативне војске, од 16. маја 1917, каже се најпре да, иако је масовни устанак угушен, бугарске јединице још ни издалека нису раскрстиле са малим одвојеним групама које на разним местима дејствују партизански и „претстављају не малу опасност за нашу сигурност“, јер „ни један од њихових виђенијих људи и организатора није заробљен.“ По приближној оцени заробљено је највише 1.500 пушака, док се зна да су устаници у време устанка располагали са најмање 6.000 пушака (око 900 одузетих само од бугарских војника). После напада на станицу Ристовац и рушења моста на Морави „ништа нам апсолутно не гарантује да само за неколико дана нећемо имати сличан случај са другим мостом.“ Као доказ ових тврђења наводи се читав низ устаничких акција у овим крајевима током априла и маја. Извештај даље цени да у шуми још има непредатих активних четника око 500, „али најмање 300 душа.“

У извештају новог команданта Моравске војноинспекционе области пуковник Тасев од 14 јуна штабу оперативне војске у Ћустендилу, каже се: „... Немци имају у виду само комуникационе линије и старају се о њима; Аустријанци... не интересују се низашта више сем за Војиновића; а међутим, на мени лежи брига за целу област. У данашњим околностима“ — каже се

даље у извештају — „окупаторска војска треба да има пред собом два циља: очување железничких линија. . . и одбрану граница старе Бугарске од устаника који покушавају да продру тамо и изазову неред и панику.“ Овај други циљ нарочито је важан, јер се тиче морала бугарске војске и народа.

Почетком јуна команда Моравске војно-инспекционе области у Нишу завела је редован месечни билтен који је имао да прати устанак у Моравској области и све што је било у вези са њим: догађаје у том периоду и на том терену, састав и јачину устаничких чета, борбе и губитке и на једној и на другој страни, наредбе и акције окупаторских власти итд. У броју 1 тога билтена издатог у Нишу 10. јула, али за месец јун, каже се:

Месец јун прошао је у Моравској области релативно мирно. . . Делатност комитских чета састојала се углавном у кријењу по шумама и избегавању било каквог сукоба са војницима. . . Најнемирнији рејон био је западно од реке Мораве у околини Куршумлије, Прокупља и Лебана. . . Обећање опроштаја свакоме ко се преда, макар да је досада дало скромне резултате, послужиле да се изазове расцеп међу четницима и да се умањи престиж руководства и војвода.

Затим је дат преглед по окупационим рејонима и то:

У првом окупационом рејону, у који су укључени неготински, пожаревачки, зајечарски и ћупријски округ, као и срезови сокобањски, дервенски, прџиловички и алексиначки, кретале су се углавном типично разбојничке банде. . . Колике су те банде биле и ко су им вође у том рејону није установљено. Познато је само да је главни револуционарни руководилац који би могао представљати некакву власт над четама у сокобањском и дервентском срезу нишког округа, као и срезовима пиротског округа, био професор Јован Радовић који се иначе још назива пиротски војвода. Ко управља разбојничким бандама у осталим северним срезовима овог рејона и да ли уопште има тамо некакво тајно руководство не зна се тачно. Иначе у овим срезовима су у току јуна констатоване следеће чете: у околини Петровца једна чета од 20 душа; у околини Крушева

једна од 30 до 40 душа; око Голупца 6 до 8 коњаника; око Алексинца једна од 20 људи; у рђиловачкој околини једна од 30 до 40 људи и, најзад, једна у сокобањском срезу од 20 људи.

У другом окупационом рејону који обухвата врањски и пиротски крај, у билтену се каже да је све мирно док тако није у трећем окупационом рејону и то у куршумлијском и прокупачком срезу. Према билтену, у том рејону су у јуну дејствовале чете: Пећанчева са око 60 и Војиновићева са око 50 четника. Под руководством ових војвода, у том рејону је постојало још око 40 чета од по 10 до 15 људи као, на пример: мајора Павловића са 10 људи; Радисава Тошића са 10 до 15 људи, Душана Петровића са 10, Вучка Пантића са 15 људи, Машана Стојовића са 10, Рада Влаховића са 10, Јована Булајића са 20, попа Димитријевића са 15, Арсе Станића са 10, Јована Јелића са 8 људи итд.

Окупаторска команда издала је у току јуна следеће наредбе:

1. — Оперативном заповешћу број 2 од 1 јуна предузето је претресање зоне непосредно на левој обали Мораве од Јастрепца до планине Кукавице, са циљем да се осигура железничка пруга. У тој операцији узело је учешћа 5 чета и 2 ескадрона.

2. — 3 јуна организовано је претресање Јастрепца од Прокупља, Суховца и Рибарске бање, као и са западне стране са аустриске територије у чему су узеле учешћа неке аустриске јединице из Крушевца.

3. — Заповешћу број 37 од 10 јуна објављен је становништву општи опроштај за све кривице и то свима који се буду предали до 1 јуна. Тај рок је продужен до 15 јуна. Број оних који су се предали показује да је та мера на време донета.

4. Оперативном заповешћу број 3 од 10 јуна припремљен је за 12 и 13 јун комбиновани систематски претрес планине Кукавице у коме је узело учешћа 10 чета и 3 ескадрона. Овом операцијом командовао је сам командант области.

5. — Као резултат ове две операције следећом оперативном заповешћу број 4 од 16 јуна организована је од стране бугарских снага једна баријера на линији Копилњак — Лебане — Житорађа — Рибарска Бања са циљем, с једне стране, да не допусти никакво кретање чета од Куршумлије и Прокупља ка железничкој линији, а са друге, да се припреме полазни положаји за предвиђену велику операцију у правцу Прокупља и Куршумлије.

6. — На захтев аустријских војних власти у Крушевцу 11. јуна је поседнута линија на самој демаркационој линији од села Рлице, западно од Рибарске Бање, до села Блаца са циљем да се на нашу територију не пусте четници јер је у том времену аустријска војска почела да их гони од Крушевца на југ и југозапад.

7. — Оперативном заповешћу број 7 од 21 јуна предвиђен је излазак Прве ополченске бригаде из састава војне области и приступило се новој дислокацији трупа. Размештање преосталих снага у области почело је још 26 јуна и до краја месеца највећи део војске који је мењао рејоне био је на месту. Уз ту оперативну заповест добијена је инструкција број 1 за распоред снага, број 2 за организовање службе у рејонима и број 3 о тактици чета.

На дан 5 јуна у Нишу је издат нов проглас становништву који гласи:

Оглашавам властима и становништву ове области да је мојим актом помиловања од 10 јуна текуће године олакшано већини скривљеника који су били међу устаницима да се смире, покаје, врате својим кућама и да почну миран живот. Али, на моју велику жалост, многи од њих нису желели да следе мој позиву и настављају да живе у шуми под оружјем. Они угрожавају мирно становништво нападајући оне који су користили мој опроштај, убијајући све људе који им се не придруже. Сви ти заблудели људи не желе добро народу, они се понашају као непријатељи, те их треба гонити, примењујући против њих најстрожије казне. Против тих људи, а још више против оних који су истог мишљења и који их сакривају, наређујем да се примене следеће казне:

Они који задрже оружје против постојећих наређења или они који учествују у бандама, биће сматрани као разбојници и, према томе, стрељани. Њихова ће имања бити конфискована у корист државне касе, а породица интернирана. Такође ће бити смат

рана за разбојнике следећа лица са којима треба поступити на исти начин:

1. — сви саучесници у тајним организацијама које су управљене против постојеће власти, као и они који раде на том да другога увуку у такву организацију; сви ратни заробљеници и они који су послати на радове па побегну из заробљеничких логора или радних команди;

2. — интернирци који се удаље из места које им је одређено да у њему живе;

3. — они који се сакрију и не пријаве се комисијама да би избегли да буду послати на радове.

У месечном билтену о четничком устанку у Моравској војно-инспекционој области број 2 за јун 1917, издатом 10. августа 1917. у Нишу, каже се између осталог да је и месец јун протекао у области без особитог догађаја. До половине месеца окупаторске снаге нису особито активно гониле устаничке јединице због тога што су биле заузете новим распоредом, а и чекало се да истекне рок — 15. јул позива на предају. Од половине месеца гоњење устаника опет се појачало и то нарочито у III окупационом рејону и до извесне мере у другој. У трећем су устаници задобили низ удараца, њихов морал је пољуљан и распали су се на мање јединице које су се повукле у своја хајдучка гнезда по планинама. Па ипак, добровољна предаја четника не само што се смањила, него је скоро и престала и то вероватно због преласка Грчке на страну савезника и због наде коју су устаници гајили у вези с тим.

Што се четничке организације тиче, Бугари су код убијеног четовође Милана Андрејића изгледа запленили још једну наредбу Централног комитета коју су репродуковали у овом билтену и из које се углавном види да је постојало 6 одреда који су дејствовали у својим окрузима и имали и имена по њима. Ти су одреди:

1. — Топлички одред чији се рејон простире на десној обали Топлице, односно, по бугарским подацима не само по целој котлини Топлице, укључујући и рејон Куршумлије, него захвата чак и долину Расине. Шеф овог одреда и у исто време шеф Централног комитета је Коста Пећанац. Овај одред се дели на две групе: јастребачку — на левој обали Топлице којом коман-

дује Јеротије Ђенадић, а оном на десној обали Топлице, на подручју планине Видојеваче, којом командује Радисав Тошић. Под командом Пећанца и његових помоћника Ђенадића и Тошића Топлички одред има више од 23 четовође, од којих сваки има свој строго одређени рејон који сачињавају једна или неколико општина са околином. Сваки четовођа има чету од 10 до 15 наоружаних и опремљених четника. Није искључено да има и скривених четника који дању мирно и легално живе и који могу узети учешћа при некој концентрацији снага или значајнијој акцији.

2. — Ибарско-копаонички одред који се простира на бугарској и аустријској територији, мада се не зна тачно докле. Командант одреда је Коста Војиновић који има више од 250 људи. Његова централна чета броји 40 до 50 људи, а остале дејствују у малим групама од 15 до 20 људи.

3. — Јабланички одред чији је рејон јужно од Топличког одреда. Ранији командант овог одреда био је капетан Милинко Влаховић, али је по свој прилици то сада Димитрије Беговић који се креће са четом од 15 до 20 људи, али под командом има око 130 четника.

Пиротски одред, у чији рејон спада вероватно околина Сокобање, Дрвена, Пирота и Ниша. Ту се зна да је командант одреда професор Јован Радовић; да се његова централна чета састоји од 25 до 30 људи и да се креће око Сокобање, а у пиротски крај није долазила.

Крајински одред за који се не зна тачно који рејон обухвата.

У првом окупационом рејону пуковника Калканџијева забележено је у току јуна јачање четништва. У северним рејонима устанак има тенденцију да се претвори у идејно-револуционарни. На југу тога рејона, око Сокобање, Дрвена и Јастрепца, покрет од почетка носи идејни карактер. Око Сокобање креће се Поружничка чета војводе Величка из Поружнице који је заменик Јована Радовића.

Просторија Другог зборног пука (Лесковац) била је у јуну најнемирнији део целог Другог окупационог

рејона. Подручје Другог зборног пука поклапа се отприлике са рејоном Јабланичког четничког одреда.

На том рејону су се према бугарским подацима, осим чете Димитрија Беговића, кретале и чете: Буре Огњановића из Старе Бање од 20 до 25 људи; Тоше Митића — Слишанчета са око 20 људи (у рејону Бојник — Бучумет — Медвеђа); Благоја Мацара (?) са око 25 људи (у рејону Бојник — Лебана); потпоручника Милана Андрејића са 22 човека (у рејону Косанчића, Андрејић је погинуо у току јула), Ивана Плавшића из села Боровца са око 10 људи.

Што се тиче Трећег окупационог рејона, он је кроз цео јун био најнемирнији у целој области. Ту су се кретали Пећанчеви и Војиновићеви четници. Иначе, бројно стање и организација овог подручја већ су од раније познати из Пећанчеве наредбе од 25. јуна.

Најважније акције окупаторске војске у јулу биле су у првом реду претресање рејона горње Топлице, северно, северозападно и западно од Куршумлије, и то на предлог Гувернаторства из Београда, пошто је Војиновићев покрет постао опасан за аустроугарске комуникационе линије Краљево — Приштина. Стога је пет аустроугарских батаљона посело положаје од Јастрепца до врха Пилатовице (25 км западно од Куршумлије) и 20 јула почело опште концентрично наступање са свих праваца ка селу Лукову. У тој је акцији учествовало пет бугарских чета које су истовремено наступале од Прокупља и Куршумлије ка западу. Акција је започета 20-ог, а завршила се 23 јула без икаквих важнијих резултата.

На претресање Јастрепца пошле су 29. јула три и по чете II ополченског пука, а са севера делови 30-ог допунског батаљона, док су Аустријанци у исто време блокирали своју границу. Резултат ове акције био је исто тако минималан — делови 11 пука наишли су на једну малу чету и убили 2 четника.

На дан 30. јула издата је заповест број 7 о изменама у дислокацији окупационе војске према којој је област и даље остала подељена и организована у три бригадна окупациона рејона који укључују следеће делове.

Први бригадни окупациони рејон (штаб Ђуприја): рејони IV и XII ополченског пука и XXXII допунског батаљона.

Други бригадни окупациони рејон (штаб Ниш) — рејони: XI ополченског пука, три пуковска окупациона рејона (XXVII и XV допунски батаљон) и четири пуковска окупациона рејона (II и XXX допунски батаљон). Трећи бригадни окупациони рејон — штаб Лесковац — први и други пуковски-окупациони рејона.

8. ИЗВЕШТАЈ КОСТЕ ВОЈИНОВИЋА СРПСКОЈ ВРХОВНОЈ КОМАНДИ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ

На дан 23. јула у близини села Виче на састанку око 100 четника (Пећанац није био присутан) одлучено је да се пошаље извештај на солунски фронт српској Врховној команди, да тај извештај напише Војиновић, а да га однесе поп Димитријевић. Извештај гласи:

Ибарско-копаонички комитски одред
војводе К. Јов. Војиновића — Косовца
Број 120

Српској Врховној команди

После евакуације Српске владе и војске из миле нам отаџбине 1915 године а по окупацији од стране непријатеља, Аустроугарске и Бугарске, отпочео је наш српски живаљ који је остао да преживљује најтеже и најгрозније тренутке.

Од првих дана окупације, непријатељ је најактивније настао да прво интернира и отера у ропство све српске војнике, рањене и болесне, официре, пензионере, свештенике, просветне раднике, народне прваке, који су припадали владиној странци, пријатеље династије и све у које су посумњали да ће бити опасни по њих, да их неће моћи тако лако покатоличити и придобити за своје приврженике и извршиоце својих циљева.

Одмах у почетку, Аустријанци су призвали напредњачке и либералне прваке које већим делом одмах придобише уза се и постадоше им слепо оруђе.

1. — Исте они поставише на виднија места у њиховим командама, даваху им лифериацију, постављаху их за претседнике општина и кметове и штогон они жељаху исти слепо извршаваху.

2. — Помоћу тих несвесних бедника њихове власти почеше постављати значајне успехе.

Прво потказаше топове и муницију закопане. Затим, ко је шта био и какав глас у земљи уживао, ко је којој странци припа-

дао, где има оружја закопаног, ко је у српској војсци служио итд. Настала су одмах хапшења и малтретирања без обзира на пол и године старости. У томе доведоше и жандармерију која је са својом познатом бездушношћу прешла сваке границе. Наста вештање првака, Арнаутова и Турцима дадоше неограничено право, они га одмах почеше искоришћавати, примењујући своје урођене методе грозних убистава, силовања жена и девојака мрштана и избеглица, паљене српских кућа у Колашину, Косову и у селима покрај старе границе итд.

Бугари тако исто одмах у почетку побеше масу слабих и рањених наших војника, свештеника, учитеља, чиновника, виђених грађана и сељака. И забранише српски говор. И једни и други силом тераху децу српску да иду у њине школе у којима се предавање завршавало са најпогрднијим и бруталним псовкама краља Петра и српске владе. Апасане беху пунс, новцу вредност сведоше на минимум, а зеленаци то искоришћаваху, примајући српску банкноту од десет динара за 3—5 лева или круна. И наш народ и материјално и морално поче пропадати и изгуби сваку наду на повратак независности и слободе.

Да бих овом претстојећем злу стао унеколико на пут и да бих наш народ унеколико спречио да не срља бесвесно у очигледну пропаст оптужујући једни друге — чиме би свесрдно послужио непријатељу да дође до потребног циља — повео сам се идејом да, иако под најтежим околностима, организуем комитску чету и да герилским четовањем убедим народ да Србија није заувек пропала, да ће она још већа бити, да се за нашу праведну идеју данас највеће царевине боре итд.

И, благодарем богу и појединим искреним и правим Србијама, могао сам да у кратко време повратим наш народ из заблуде, коју непријатељски плаћеници унесоше у њега. После неколико месеци појавио се и војвода — резервни поручник Коста Миловановић-Пшанац, који је, по његовом причању и тврђењу, дошао аеропланом као изасланик српске Врховне команде. У томе пристизаху и г.г. официри и војници који не хтедоше ићи у ропство, као и војвода — свештеник г. Димитрије као заробљеник у Бугарској. Сви ми споразумно извршисмо организацију у народу кога је доста било, нарочито војних способних обвезника у копаоничком и топличком крају.

Народ нас беше свуда одушевљено дочекивао и сваку нашу реч гуташе са највећом радошћу. Све спорове око краја отпечисмо исправљати ми, забранисмо саборе, венчања код бугарских свештеника и ма какве тужбе код непријатељских власти. Претседницима и кметовима појединим који са непријатељем независно пљачкаху народ спречисмо то задовољство, непријатељу да не малтретира народ, и све је то вршено до дана Уставка тајно, кога се је дана наша мисија морала обелоданити.

Народ, оптерећен великим реквизицијама, а потом револтиран наређењем бугарске Врховне команде, односно регрутовања способних људи и шиљања на фронт у бој против своје рођене бра-

ће, не могаше више дојалап бити и мало и велико одриче непријатељу послушност и букну општи устанак у неколико округа.

Не могавши народну вољу не извршити, и ми војводе са активним комитским четата узесмо учешћа. Заузесмо вароши: Куршумлију, Прокупље, Лебане, Рибарску Бању. Непријатеља истерасмо из целог косаоничког, копаоничког и топличког краја. Дођосмо до Ниша с оне стране Мораве, до Врања, Лесковца и Алексица. Поробисмо многе чиновнике, официре, војску и оружанију сипрему. Али, немајући довољан број спремних официра и услед велике навале непријатеља, који је по јачини са неколико дивизија, са великим бројем топова и митраљеза пошао на нас, морали смо се после 25-дневне огорчене борбе и држања у поседу целокупне територије и вароши, повући у планине.

Наравно да је било рђавих последица по наше становништво које су Бугари и Аустријанци са Арнаутима на најгрозније начине мучили и тиранисали (али само старце и бабе јер младе беце сва избегла у планине и склонила се), али ипак постићи циљ нису могли, јер их ми по планинским висовима дочекивасмо и тукосмо тако да су веома многе жртве имали и не могаху се ограничити само на нас, у томе се мораше одмах кренути и за фронт повући. И тако ни упола нису извршили са пљачком и палевином колико су то замишљали. Дакле, то је била воља целог народа и зато ни један не оплакује своја страдања већ се и даље са пушком у руци планине придржава.

Али, пошто је непријатељ окренуо другу политику нудећи нама војводама суму новца само да се предамо, опраштајући свима четницима живот и грешку само да се предају (иако их после неколико дана тера у ропство) и још много штошта као, на пример, Бугари дајући народу оружје тобож против Аустријанаца, то се је народ почео колебати и поједини предавати.

Дакле, народ је почео губити сваку наду и, мада чује топовске пуцње са фронта, вели: бар је краљ могао аеропланом послати нека писма да видимо шта се ради и шта ће бити од нас.

Зато смо решили да испошаљемо војводу г. Димитрија Димитријевића и потпоручника г. Александра Пипера са пет четника да у име бога пробију кроз Македонски фронт и да Врховну команду детаљније о свему извести и цело стање опишу, пошто видимо да Врховна команда није о догађајима у Србији потпуно информисана била.

И поред најенергичнијих потера и огорчених борби са непријатељском војском, ја и војвода Пећанац продужићемо и даље енергично без обзира на претстојеће тешкоће рад сада као и до сада и очекиваћемо моменат да непријатељу још једанпут загорзимо када буде отступао.

Ако српска Врховна команда жели повести рачуна о српском народу који се сада пати овамо и који још у њој и у нама гледа спасиоце онда нека једино изволи испунити ова неопходна, потребна наша тражења:

1. — да се одмах отпочну аеропланима у маси разбацити по селима и свим местима агитационе плакате у корист Србије и четника;

2. — да се један од г.г. официра испошаље аеропланом на место које будем означио да исти донесе извесну суму новаца да се помогну фамилије оних који се данас тамо и овамо боре, као и сељаци који су пострадали и фамилије чиновника. Да се од исте суме издрже чете које свакодневно расту те да се подигне углед и морал у народу и код четника;

3. — да се аеропланом испошаље један спреман хирург и лекови, као и остали завоји и материјал;

4. — да се путем канала кроз Албанију испошаље једна чета добровољаца из свих крајева са оружјем и муницијом ради уверења народа и вршења агитације;

5. — да нам се даду инструкције о даљем раду као и знакови аероплана. Само под овим условима моћи ће се спасти наш народ коначне пропасти и организовати у већем броју као и отсудни удар задати непријатељу приликом отступања. У том би случају и Арнаути са којима водимо преговоре пришли к нама. А у противном ће се наш народ под Аустријом потпуно покатоличити и постаће највећи аустрофили — а народ под Бугарском поста ти бољи Бугари него они у Софији.

Места на која треба да сиђе аероплан са официром су ова:

1. — Ливадице — Вукова Глава, више Левића и Треџака.

2. — Кула ливада између села Сеоца и Бабице код Треске.

3. — Мадљика караула код Пордуса.

По могућности испослати пешадиског поручника Момчила Бајаловића који би био подесан за овдашње прилике и још неког од господe официра за које Врховна команда нађе за сходно.

Част ми је ставити вам до знања да, поред мога одреда и војводе Пећанца, постоје и Јабланички комитски одред војводе г. капетана прве класе Милинка Влаховића, Пиротски комитски одред војводе Радовића, професора Крајински одред војводе Тошка Влаховића, правника, и много других одељења и сеоских чета, а такође и одељења Студеничка и Расинска.

Командант Ибарско-копаоничког одреда
комитски војвода — рез. потпоручник
Коста Јов. Војиновић-Косовац

У отсуству осталих војвода, сагласан са извештајем и радом.
комитски војвода

Димитрије Димитријевић, свештеник¹³⁹
За ношење овог извештаја добровољно су се пријавили: Димитрије Димитријевић, Александар Пипер, Ратко Стефановић, Петар Грк (звани Пикула) из Ми-

¹³⁹ АВИИ.

тровице, Прока Планић, Влајко Владисављевић и Властимир Вуковић.

Они су пошли из села Бабице на Копаонику 23 јула 1917 правцем: Чер — Мајдево — Ибар — Сеоце — Војмирици — Придворица — долином Дрима — Дрен — Бања — Кострец — Дреник — Ораховац — Велика Фоча — пресекли друм за Призрен — Манастир Св. Тројице — Сиринићи — Шар-Планина — између Тетова и Гостивара. Ту су случајно наишли на блиском одстојању на једну јачу непријатељску патролу, те су били приморани да је нападну. После ове борбе одвојила се су се прва четворица, с тим да се понова састану на преноћишту код једног села на Сувој гори. Међутим, кад су Планић, Владисављевић и Вуковић пришли том селу, дошло је до чарке и спречен им је прилаз и спајање са осталим четницима; по томе су закључили да су остала четворица стигла пре њих, па су ту или ухваћени или изгинули. Уствари, Ратко Стефановић је погинуо, Пипер, Димитријевић и Петар Грк заробљени су, спроведени у Ниш и ту умрли мученичком смрћу.

Тада су ова тројица сами продужили пут ка југу, преко Извора, планинама југозападно од Кичева ка Охридском језеру, где су у ноћи 28/29. августа прошли кроз непријатељске редове између Охридског и Преспанског језера и избили на одсек руског 4. пешадиског пука, 29. августа у 6 часова.

У току овог кретања које је трајало више од месец дана, хранили су се у почетку по селима, купујући хлеб, а од Шар-планине, пошто су били у непосредној позadini непријатељских трупа, хранили су се само кукурузом који су могли да нађу по пољима. Путовође су имали до Шар-планине, узимајући их негде као добровољце, а негде силом, и мењајући их на сваком преданку.

Доласком до руског 4 пука тешкоће још нису биле преброђене. Они су захтевали да буду што пре упућени српској Врховној команди али нико није хтео да их разуме нити је могао да им верује. Овакав смео и тежак подвиг можда није могућан у неким војскама, те су према њима предузете многе компликоване админи-

стративне мере. Саслушавани су, спровођени од једног штаба до другог, у француском штабу одузето им је писмо и преведено, док најзад нису успели да буду спроведени српској Врховној команди којој су 4. септембра 1917. предали Војиновићев извештај.

Укупно су прешли око 400 километара за 35 дана крећући се за све време у позадини стабилизованог непријатељског фронта, по окупираној територији, на којој су на све стране крстарили непријатељске потере, и на којој је било припређено смртном казном свакоме ко би маколико потпомагао четника или га одмах не би пријавио.

9. ЛАГАНО ГАШЕЊЕ УСТАНКА ЈУЛ — ОКТОБАР 1917

Приближавала се јесен — без наде. У шуми, близу Мораве, Пећанац пише 29. јула наредбу свим комитским одредима, кметовима и председницима општина у којој каже: „да се крај нашим мукама не може предвидети.“ Прети опасност да се уништи све што је српско. А живети се некако ипак мора и помоћи народу. Он наређује да се прибирају намирнице и да се чувају и обезбеде за зиму. Даје дуга упутства како се суши воће — где нема питомог дивље — и како се спрема пекmez. Чак и како се збирају и чувају ораси, кромпир, па и жир — јер се од њега прави врло здрав и укусан хлеб.

Средином августа Пећанац је упутио писмо команданту села Грабовнице, поручнику Арезанову, у коме га опомиње на злодела која ради он и његови војници па му на крају каже: „И ви сте били заробљени, па сам вас ја чувао као брата рођеног, али се ви изгледа слабо сећате тога мога добра“.

Круг се све више сужава и око Војиновића. Он се и даље бори као гоњена звер и редовно, но на жалост непотпуно, води своје белешке. По растанку са групом која је однела извештај на солунски фронт, по Војиновићевим обавештењима, бугарска војска се повукла из Топлице, али су остале тешке последице. „Берићет је понео, но земља је пуста, црна од паљевина, нигде свадбе, нигде сабора.“

На дан 12. августа добио је Пећанца писмо које је сада помирљиво и коректно јер су се, изгледа, односи између њих двојице средили. Писмо гласи:

Приликом нашег састанка одредили смо састанак али услед борбе коју смо имали са непријатељем, нисмо се могли састати јер кад сам ја дошао на одређено место нисам вас нашао. Обишао сам цео округ Топлички изузев ваш крај, обишао сам и Рибарски одред. Овамо су учестале борбе између нас и непријатеља а у тим борбама погинуле и ове четовојс: Милан Смедеревац, Цветко Косовац, Мика Моравац, као и многи четници. Приличан број четника се предао али су сад престали јер им не прија кад оду тако јер тамо није чист ваздух. Војвода г. Јован Радовић прешао је из пиротског краја и дошао овамо, послао сам га да обиђе Врањски округ. Капетан и Тошко Влаховић прешли су са десне стране Мораве и воде свакодневно борбе са непријатељем. Новости из Ниша има ове: рањеници стижу са Македонског фронта. Борбе се воде на десном крилу Македонскг фронта са Грцима. Жито што си тражио постарај се да што пре извучеш. Немој тражити са десне стране јер је тамо мени подесније да се снабдевам. Јавите по доносиоцу овога писма где да се нађемо ради детаљнијег договора. Наш састанак у Вичи доста је забринуо Бугаре и једнако трагају и распитују се, зашто је био састанак. Имам неколико Вучитрнаца који желе да пређу у вучитрнски крај, јавите да ли да Вам их пошаљем. Шаљем наредбу о снабдевању храном, што је важно да упознате тамошњи народ са њом.¹⁴⁰

Војиновић му је одговорио да је послао једну патролу за Топлицу као и писмо за њега, и Јована Радовића. Обавештава га такође да је попа Димитријевића упутио још 23 јула са писмом Врховној команди и да се сваког дана нада једноме од њих натраг. Каже да је и сам остао без новца и предлаже да се закључи зајам од прокупачких и куршумлијских трговаца, као и богатијих сељака. Исто тако тражи да се ископају законани делови митраљеза да би он оспособио свој, неисправни.

На дан 15 августа забележено је да је Војиновић имао борбу са Бугарима код села Боколорама. Даље је прекид у дневнику и тек 8 септембра бележи да је на Церовници имао борбу са Бугарима и то са њихове две

¹⁴⁰ Ово је писмо писано 8 августа, а потписао га је Пећанец као шеф Централног комитета.

^{140а} Државни архив НР Србије (Архив Генералног гувернемана) кут. -8.

чете. Та је борба трајала цео дан. 9 септембра забележио је борбу код села Каштавара. Тога дана бележи да се све више четника предаје и да су они који се предају најопаснији зато што одмах проказују непријатељу не само путеве куда се четници крећу него и базе из којих се снабдевају, јатаке итд.

О овим борбама говоре и два бугарска извештаја од 21 и 22 септембра, потписана од пуковника Дарвингова штабу Оперативне армије. У њима се каже да су делови 11 ополченског пука дошли 20 септембра око подне у сукоб са Војиновићем на koti 875 код села Буше. Војиновић је имао око 90 људи и упорно се држао. Ипак је разбијен и убијена су му 4 четника. Други извештај Дарвингова каже да су у тој борби против Војиновића узеле учешћа 3 чета 11 ополченског пука и то: 4, 9, и 10 као и контрачета војводе Крума Зоографова и да је тај војвода у борби рањен у руку.

На дан 15 септембра Војиновић је имао са Бугарима борбу на селу Обртницу, и о њој у своме дневнику каже: „Око 12 сати приметио је стражар бугарску војску од 100 до 150 војника и неколико коњаника. По коњу дорату одмах сам сазнао да је то чета војводе Тане Николова. Ја сам одмах распоредио четнике моје и спремно очекивао да на нас наиђу. Догледом сам видео да су се упутили нашим трагом. (Неколико војника управљајући прстом показују на траг). Кад су дошли до раскрснице која води за Боколоран и Пестиш поче војвода да врши распоред и кренуше се к нама у стрељачком строју. Када су наишли на левокрилну заседу припуцали су наши, у то смо и ми ударили с бока и с леђа. На дати знак трубе отворила се огорчена борба која је трајала до 4 часа после подне. Бомбама смо их неколико пута одбили када су на јуриш пошли; ту су многи њини изгинули, а војвода, погођен, пао је са коња и дуго кукао. Војници се дозиваху и питаху: „Каде је војвода?“ — „Загинал, бе! — чуо се одговор. Коња његова и паса хрта ухватили смо. Неколико њихових рањеника ухватио сам али их ипак нисам хтео побити. Пошто им је помоћ почела пристизати, то смо се по-

вукли. У овој борби на нож и бомбу погинуло је њихових око 40 комита и наш Рамиз Али Драга смртно је рањен . . . “

Војиновић даље бележи да су га 16 септембра опколили Бугари на Вичкој Чуки, али се он под борбом пребацио преко Топлице. Погинуо му је један четник. 18 септембра послао је своје најбоље четовође Косту Вучковића и Миливоја Раичевића да набаве храну. Међутим, ови се нису вратили него су се предали Бугарима. Предале су се и многе друге четовође. Не само што су Бугарима одали све комитске везе, јатаке и путеве, него су на челу бугарских потерних одељења и сами пошли да гоне Војиновића и његове комите. То су чинили: Јован Булајић, Јован Јелић, Ђорђе Копривица, Вељовић, па сад и Вучковић и Раичевић. Они воде бугарску војску комитским трагом и чак се обавезују да ће Војиновића убити или жива ухватити. На сваком кораку наилазе на заседе, четници му гину и предају се тако да их је углавном све мање. 22 септембра упао је у заседе код села Зеграве, 23 септембра опколила га је потера. Круг се све више сужава. Војиновић не губи дух нити морал, али исто тако изгледа да не уме ни да изађе из тога круга.

У бугарском месечном билтену за август каже се да је окупаторска војска наставила прогањање четника започето средином јула. Чим би се приметила која чета одмах је слата потера за њом. Сем тога, почело је најефикасније изналагање четничких јатака и скупљање скривеног оружја. Таква активност окупаторске војске озбиљно је смањивала број четника. Осим тога, и међу њима је настало деморалисање. Ово нарочито стога што је изостала планирана офанзива генерала Сараја на јужном фронту. Многе чете су се распале и четници се предали. Међу њима су биле чак и виђеније личности четничке организације, као мајор Марко Павловић који је био први командант Прокупља, и командант Рибарско-добричког одреда Евгеније Цветковић. Укупан број четника који се још нису предали у целој области Бугари су рачунали на 600 до 700 људи. Од одреда су се још некако држали Топлички, Ибарско-копаонички и,

Јабланички, док су Пиротски и Крајински сада били одреди само по имену. За овај успех окупаторске војне власти имају да захвале својој добро организованог служби, изналажењу јатака и оружја, интернирању комитских породица и, најзад, успешном дејству контрачета.

Према Билтену, рејон Топлице и даље је био најнемирнији, али су се ту четници предавали у групама. Погинуо је четовођа Цветко Косовац, а предао се још поручник Владо Пребелавац. Димитрије Беговић са око 30 људи, крстари од Власова до Белог камена, Тоша Слишанче, са око 20 људи, налази се испод Петрове Горе, а Ђура Огњановић, са око 30 људи, око Старе Бање и села Маровци. На крају Билтена се каже да су формиран једна партизанска чета и 10 партизанских водова који су били распоређени: чета војводе Тана Николова — у рејону 11 ополченског пука; вод војводе Тодора Оровчанин у рејону Прве чете 11 ополченског пука; вод војводе Крума Зоографова у рејону Треће чете; војвода Ичко Димитров у рејону 25 допунског батаљона; војвода Михајло Дундазов у рејону 30 допунског батаљона; војвода Славчо Пирчев и Тачо Стојанов у рејону 15 допунског батаљона; војводе Трајко Павлов, Никола Грмашев, Христо Цветов и Велко Мандрачев у Првом бригадном окупационом рејону.

Командант Јабланичког одреда Димитрије Беговић добија — и то је био први глас од групе што је однела извештај на Солунски фронт — писмо од попа у коме га овај, вероватно заморен од мука и пред очевидном срмћу, натеран од Бугара — суморно саветује „ . . . као твој пријатељ а нарочито што ти знам судбину која те је задесила (Бугари су у кући затворили Беговићеву жену са четворо деце од којих ни једно није било старије од 10 година и запалили их) саветујем ти да се предаш . . . јер се неће моћи истрајати а и народ пати што вас још горе има по гори.“

Дневник Тошка Влаховића наставља се у истом смислу, једноличан, све више прожет замором. Забележено је да се 7 септембра састало у Радану 70 четника међу којима су били и капетан Милинко, Тоша Слишан

че, Јован Радовић и други. О том састанку он ништа ближе не говори сем што каже: . . . цео народ нас јури а да ли се то слаже са српским интересима?“. Забележио је исто тако 29 септембра да се код села Власова састао са Пећанцем који је имао 30 четника (Последњи запис у дневнику Тошка Влаховића је 17 октобра) негде код села Власова: „На истом месту. Капетан Влаховић пође са 7 четника да нађе и остави нешто хране за зиму . . . “ Командант Моравске области, пуковник Дарингов, у своме извештају штабу оперативне армије од 6 новембра, каже да је 2 новембра (19 октобра по староме) командир 3 чете 11 ополченског пука, мајор Попов, имао борбу са четницима код села Парада, 17 км северо западно од Куршумлије (вероватно село Власово јер село Парада не постоји) и да је том приликом убијен професор Тошко Влаховић „који се сматра за идеолога српске тајне организације и српског четништва“, као и да му је том приликом заплена цела архива. Дирљив је опис тог догађаја из пера Тошковог брата Милинка који се негде у планини нашао поред пута кад су Бугари ишли за Куршумлију, носећи преко седла мртвог четника, а Милинко није знао да му је то брат већ се питао ко ли то може да буде.

И у Билтену за септембар, издатом 10 октобра у Нишу каже се да четништво и даље јењава под снажним ударцима војске. Број четника у читавом устаничком крају цени се на 500—600 људи. Народ показује силну озлојеђеност према четницима и више их никако не подржава, док су јатаци све ређи. У борбама против четника највише су се истакле контрачете војводе Тане Николова и Крума Зоографова. Пећанац се тога месеца, према Билтену, нигде није показао. Војиновић је имао две борбе: код Вишесела и Обртинца, где су, поред чете Тане Николова, учествовале са бугарске стране и неке војне јединице. У току септембра предале су се добровољно комитске четовође и официри: Јован Јелић, Милош Милошевић, Ђорђе Копривица, Радош Ракочевић, Јован Булајић. У септембру је окупаторска војска од 1 до 10 септембра извршила темељит претрес терена

при чему је убила доста четника, пронашла јатаке скривено оружје. „Резултати тога претреса били су вељки“ — каже се у Билтену.

Команда Моравске војно-инспекционе области израдила је 17 септембра план да се у целој области изврши темељит и детаљан претрес од 5—20 октобра да би се коначно проверило становништво према списковима, пронашли одбегли заробљеници, похапсили јатаци, и да се истребе сви преостали четници и разбојници. У том претресу имала је да узме учешћа целокупна војска на окупационом рејону с тим што ће основна јединица за претрес бити вод, односно контрачета од 40 људи. Из плана се види још нешто: према разаслатим копијама за ову акцију, види се број и распоред окупационих команди.

Следећа два бугарска документа, издата у октобру, (први од пуковника Дарвингова у Нишу, а други од штаба Оперативне војске у Ђустендилу), описује већ крај устанка. У првом се каже да је предавање четника постало масовно. Бугарске власти воде преговоре са још непредатим четницима, а то деморалише и остале који се иначе не би предали. Други документ почиње следећим речима: „Четнички покрет је на издисају.“ У оном раније поменутом спремању за претрес терена који је извршен од 5 до 20 октобра било је 47 сукоба са комитама, али је најважнија борба вођена 15 октобра са Костом Војиновићем између Жарева и Трећака у којој је овај потпуно разбијен — 17. четника му је погинуло, цела архива му заплена а он, рањен, са свега неколико другова измакао. У току октобра предало се још 13 четовођа, 134 четника и 24 „разбојничке вође.“ „Па ипак, изгледа да дух незадовољника још није потпуно сломиен“, — каже се даље у томе документу.

О поменутој борби 15 октобра са Војиновићем бугарски подаци су углавном тачни. Војиновићева чета је заиста тешко пострадала и целокупна архива заплена. О тој борби јавља и пуковник Дарвингов 18 октобра штабу Оперативне армије и каже да је Војиновићева чета 16 октобра (борба је вероватно била делимично и ноћу 15/16 октобра) упала у добро постављене бугарске заседе између Жарева и Трећака и да му је ту погину-

ло 17 четника. Погинула је и „метреса“ Војиновићева која га је пратила у свим његовим досадашњим борбама и походима. Убијен је и њен брат који је био заставник у Војиновићевом одреду. Њихова мајка, која је такође била у чети, рањена је, али је успела да побегне. У гоњењу разбијене Војиновићеве чете учествовали су и Аустријанци са два митраљеза.

О овој борби која уствари значи почетак краја Војиновићевог четовања а и топлчког устанка, говори и један телеграм II потерног батаљона упућен Окружној фелд-жандармерској команди у Крушевцу. У том телеграму се каже да је Војиновић 16 октобра источно од Трећака био побеђен и разбијен. На месту окршаја остало је 18 мртвих и 10 рањених комита. Међу мртвима била је и његова љубавница. Целокупна опрема и архива Војиновићеве чете пала је у руке Бугарима. Борба је трајала од 11 сати пре подне до касно у ноћ. Бугари су имали 3 мртва и 1 рањенога. Између Мале Чуке и Трећака Војиновића су напали 1 бугарска чета и митраљеско одељење; док су га са југа нападали једна друга бугарска чета и контра чета.

О овој борби писао је и сам Војиновић. У њој му је пропала архива и оба дневника, операциони и лични његов, али је он и после тога водио белешке од којих се два откинута листа сада налазе у Прокупљу у Архиву Топлице. Из тих белешака види се да се његов заставник звао Јанићије Динић, а његова сестра Станка. Датум те борбе по Војиновићу је 3 октобар (по старом). У тим својим листићима Војиновић прво говори ово: „Дневник. — Вођен дневник у 1916 и 1917 години налазио се у Архиви која је остала код писара четног наредника Радомира Бајчића из Плоче код Александровца, кога је нестало у борби вођенај 3 октобра 1917 са аустро-бугарском војском, Турцима и нашим издајницима.” А о самој борби одмах забележено је следеће:

У саму зору опкољени смо од аустриске војске, бугарске војске и наших издајника на Ливадицама — Иваљку. Потказан сам од четника [следеју имена] који су се предали, ухватили су нам заседе на местима која су им била позната, а којима нам је једини излаз био. Кад смо наишли на њих они су отворили на нас ватру мада су се Бугари били повукли и убили заставника

наредника Јанићија Димића, Станку Петровић, рођену Димић, Ђорђа Димића, Спасоја Којића, Ивана Мијовића и Тодора Павловића. У тој огорченој борби рањен сам тешко у ногу, опкољен од издајника и од војске непријатељске борио сам се рањен до саме ноћи. Бугари су имали 12 рањених и 6 мртвих.

Међутим, Врховна команда на Солунском фронту спроводи Војиновићев извештај 24 септембра 1917 године министру војске са следећим писмом:

И пре пријема писма од војводе Војиновића, Врховна команда чинила је припреме да пребаци аеропланом једнога официра у предео Топлице. Његов би задатак био, да нађе резервног поручника Косту Пећанца, који је у прошлој години, пред почетак Румунске акције, пребачен аеропланом, опет у предео Топлице, да обавести наше становништво о општој ситуацији и скором уласку Румуније у рат као и вероватном нашем наступању од Солуна. Поручнику Пећанцу било је тако исто наређено да своје базљење у Србији одржи у највећој тајности и да предузме четничку акцију у непосредну позадину непријатељске војске на овом фронту, тек кад буде потпуно сигуран, да наша офанзива иде успешно, да је наша војска стигла близу старе границе и да се непријатељ повлачи. На ово је нарочито обраћена пажња поручнику Пећанцу, да не би, својом обелодањеном и пренагљеном акцијом, довео наше становништво у незгодан положај, и навукао на њега репресалије непријатеља, за које се је могло унапред знати, да ће бити страховите.

Тај дакле, сада пребачени официр, имао би да саопшти поручнику Пећанцу, да обустави сваку даљу акцију, да чете растури или их смањи на минимум и, да се са њима држи мирно на склоњеним местима, одакле би, тек у моменту нашег приближавања и бегства непријатељског, имао да предузме само четничку акцију са малим четама, а никако да подиже општи устанак у народу, што може учинити тек по наређењу Врховне команде.

Из писма војводе Косте Војиновића, јасно је, да устанак није ни био подигнут од поручника Косте Пећанца, да се је он шта више одупирао подизању буне и, да је пристао на њу, тек у последњем моменту, кад се није више могла обуставити. То значи, да је он добро схватио и извршио свој задатак. Ипак био му је поновљен задатак, објашњена ситуација и издато наређење, да се побуна потпуно утиша до погоднијег момента.

Официр о коме је реч, није могао до сада бити пребачен из разлога, што се није имало зато техничке могућности. Јер заиста пребацивање аеропланом до наше старе границе, врло је тешка и опасна операција, захтева нарочити апарат и специјалну његову припрему, као и вештог и смелог пилота. На апаратима, којима је располагала наша и француска авијација овога лета, то није могло бити извршено, те се је морала чекати на долазак нових типова апарата, који до сада нису сти-

гли. Због тога је у последње време наша авијација умолила Енглеску авијацију, да јој уступи један од својих аероплана, који су подобни за овако даљна предузећа. Енглеска авијација је дала свој пристанак и према томе, у року од 10 — 15 дана моћи ће се покушати, да се ово пребацивање изврши, ако се енглески апарат заиста покаже да је добар.

Што се тиче захтева војводе Војиновића, то на његове тачке имам следеће гледиште:

1. — Остављајући на страну, што је бацање плаката над територијом у старим границама тешко изводљиво, налазим да то за сада никако не треба чинити. То ће имати оправдања и користи само у времену, кад наша војска буде кренула напред и, кад буде било изгледа, да ће ући и у старе границе. Сада би оваква агитациона средства могла само донети репресалије становништву, које намерно или случајно буде покупило ове прогласе.

2. — Не налазим да је оправдано слање и какве веће суме новаца, јер се не би имало могућности и гаранције на правилну њену употребу при раздели становништву, нити има потребе, да се чете издржавају и појачавају, пошто ће се наредити њихово растурање или смањење. Једна мања сума, око десетак хиљада, могла би се послати за најпрешније потребе самих чета. Веће суме због своје тежине не могу се ни слати аеропланом. Ако се ви слажете са овим гледиштем онда би ми требало ставити што пре толику суму на расположењу у бугарским ($\frac{3}{4}$) и аустријским ($\frac{1}{4}$) банкнотама по 100 лева (круна).

3. — Слање хирурга, лекова и завојног материјала аеропланом није могуће извести, баш и кад би се нашао хирург који би на то пристао. То су предмети тешки и гломазни и не могу се преносити аеропланом на већу даљину.

4. — Слање чете добровољаца са Солунског фронта у Србију, сада нема свога оправдања, те се неће ни предузимати. Сасм тога, то је поготову и немогуће извести са овако велике даљине. Кад будемо ближе пришли старим границама и, кад буде имало изгледа на улазак на стару територију, Врховна ће команда поступити онако, како то ондашња ситуација буде захтевала.

5. — Инструкције за даљи рад послаће се усмено по официру, који се сада буде пребацио. Он ће, као што је већ мало час изнето, категорички забранити сваку помисао на општи, или почесни устанак у земљи, док Врховна команда не нареди; наредиће се да чете обуставе сваку јавну и насилну акцију, било противу непријатеља, било противу становништва, које не ради по препоруци војвода; наредиће се да се само у највећој тајности одржи организација неколико мањих чета, које ће тек у своје време, кад наша или Савезничка војска буде већ продирали у предео Косова, Овчег Поља и Мораве, предузимати четничку акцију, у позадину отступајућег непријатеља. У то време, веза

Врховне команде са четама, биће релативно лака, како ваздухом тако и сувим, да ће им се и издати потребне инструкције, а за сада би било прерано то чинити.¹⁴¹

Ипак је на крају одлучено да се капетан друге класе Јован Илић, родом из Прокупља, авионом, којим ће пилотирати наредник Синиша Стефановић, пребаци у Топлицу. Директиве које су Илићу као и Пећанцу само на потпис саопштене, гласе:

Врховна команда

О. број 19460

15 октобар 1917

Капетану друге класе Јовану М. Илићу,

Ви ћете бити пребачени аеропланом до наше старе границе са следећим задатком:

1. — Да нађете четничке војводе Косту Пећанца у Пасјачи и Косту Војновићу у Копачици или где буду били и да им саопштите следеће наређење Врховне команде:

а. — да обуставе сваку четничку акцију и сваку помисао на дизање општег устанка у земљи. Устанак и четничка акција могу у садашњим приликама донети само штету нашем становништву, без велике користи за нашу војску;

б. — чете које сада постоје имају се или растурилити или свести на најслабији састав. Оне треба да се брижљиво крију од непријатељских власти, а и од нашега народа уколико је могуће, тако да се добије утисак као да оне више не постоје;

в. — према томе, чете треба да одустану од сваких насилних мера према нашем становништву које се не буде покоравало њиховим наређењима. Оне не смеју да узимају на себе право кажњавања и осуђивања становника на глобу или смрт као што су досада чиниле.

2. — Ви ћете узети под своју команду чете војводе Пећанца и Војновића, као и остале које буду постојале. Уз сарадњу тамошњих војвода радићете на тајној организацији чета старајући се при томе да у разним крајевима имате по коју чету.

Организација ових чета мора да се одржи у највећој тајности, људи који их образују треба да живе код својих кућа уколико је могуће и да се баве својим редовним послом. Једна чета не треба да зна за остале, како се тајна не би одала. Сваку чету треба снабдећи оружјем, муницијом и експлозивом и све то чувати на скровитом и сигурном месту до момента употребе. Оружје и муницију узети од онога кога садање чете већ имају или се још налази негде закопано или прикривено. Стараћете се да се чете организују на првоме месту поред железничке пруге Скопље — Ниш — Београд и Ниш — Пирот, затим поред пута Крива Паланка, даље поред железнице Скопље — Митровица и путева Митровица — Нови Пазар — Рашка — Краљево и Нови Пазар — Сјеница — Прибој — Приштина — Прокупље — Крушевац итд. Свака чета треба да има свој рејон

на коме ће дејствовати и треба да се означе објекти на железници или друму које треба да поруши.

Понављам да ова припремна организација мора да остане у апсолутној тајности, како непријатељске власти не би посумњале у њено постојање и како не би предузимале гоњење становништва. Због тога не смеете имати никакве спискове чета ни четника нити ма коме одавати општу организацију. Свак има да зна само оно што се њега тиче и ништа више.

3.— Време кад треба ове чете да преузму своју акцију биће вам одређено од стране Врховне команде. То ће бити тек онда кад наша војска буде стигла у предео Скопља и кад непријатељ буде био у пуном отступању. Тада ће аеропланом бити пребачени други официри у предео Топлице да вас нађу и да вам донесу наређења, тада ће и наши аероплани бацати прокламације над нашом територијом да обавесте наш народ о скором нашем доласку.

То ће бити време када ваше чете треба да предузму четничку акцију, свака у своје рејону, рушећи објекте на непријатељским комуникациским линијама и уопште узнемиравајући непријатеља у бекству и повлачењу. На првом месту треба порушити железничке мостове на пругама Скопље — Београд и Ниш — Софија, или, ако су они добро чувани, онда и саме шине на прузи, бирајући за то кривине пруге и њихове спојнице. Даље, рушити и мостове на обичним местима, сечи телеграфске линије, палити магацине, нападати комору, и уопште узнемиравати непријатеља с малим четама на много места.

Али и тада треба да дејствују само те мале чете на разним местима без дизања опште побуне. Ни ви ни остали четници немате право дизања општег устанка и треба да увек budete свесни да једна таква озбиљна мера повлачи страховите казне за становништво и доводи га у претежак положај и недоумицу не знајући како да се определи и нашта да се реши. Народ треба, дакле, оставити потпуно на миру и не излагати га опасностима да буде предмет непријатељске освете која је позната са своје свирепости.

4.— Ви ћете се старати да јављате што је могуће чешће — нарочито у почетку пролећа, о вашем раду, било преко каквог лица које би упутили да прође кроз непријатељске линије, било преко дописних карата и огласа београдских новина. У сваком случају лицу које ћете послати не треба да дајете никакав писмени извештај већ треба усмено да изложи вашу одлуку, односно да је напишете на тајни начин, како ће вам бити показано. За писање преко дописних карата или београдских новина добићете нарочиту шифру.

Ако би случајно пали непријатељу у руке не смеете призивати да сте дошли са Солунског фронта нити да сте послати од Врховне команде.

5.— Војводи Кости Војиновићу кажите да је Врховна команда примила његово писмо од 25 VI и да су до Солуна стигли

28 овог месеца четници Прока Планић, Влајко Владисављевић и Властимир Буковић, остали њихови другови су се одвојили код Тстова за време једне борбе и не зна се шта је са њима било. Хирург и четне не могу му се послати, а новац се не шаље пошто је немогуће послати већу суму авионом.¹⁴²

У даљем делу документа описана је подробно техника слања шифрованих извештаја.

Авион је пошао из Корче 29 октобра у 14 часова. Но, приликом спуштања код села Шилова у Горњој Јабланици (јужно од Лебана), несрећно је ударио у неко дрво и запалио се. Једно бугарско потерно одељење било је у близини те одмах прискочило и ухватило оба члана посаде који су ипак успели да пре тога запале све хартије. Пећанац је касније причао да је и сам био у близини, но није могао интервенисати „услед непријатељске надмоћности.“

На саслушању код пуковника Дарвингова у Нишу, 8 новембра, капетан Илић је углавном изјавио да је био послат да народу саветује да се покорава бугарским властима, да одбаци сваку помисао на устанак и да отстрани комите. Бугари су га надугачко испитивали о стању српске војске на Солуну и Илић је о томе са много детаља говорио, но као што сведочи иследникова примедба, на самом записнику: „Највећи део исказа капетана Илића је лажан — нетачан.“ После саслушања Илић је стрељан и сахрањен незнано где. Пилот Стефановић доживео је славну смрт. Бугари су силом сакупили велику масу света на једном од нишких тргова и попели Стефановића на сто да народу говори о пропасти и расулу српске војске. Стефановић се збиља попео на сто, погледао по народу и викнуо: „Не дајте се браћо, наша је војска близу,“ И — пао изрешетан куршумима и бајонетима.

О паду овог авиона у архиви бугарског Војног института у Софији налазе се четири документа. Из њих се углавном види да је авион пао 29 октобра око 5 сати после подне код села Пустог Шилова у горњој Јабланици. На око 2 километра одатле био је један вод 16 до-

¹⁴² АВИИ.

пунског батаљона са којима је био и један бивши четник, сада бугарски добровољац Александар Милошевић. Цео бугарски вод потрчао је тамо, а на лице места први је стигао баш тај Александар. Авијатичари су већ били умакли, али су их стигли и ухватили сељаци — наоружани као бугарски добровољци и то Радивоје Радисављевић, кмет села Шиљова и Марко Лукић. У том су дотрчали и бугарски војници. Авијатичари су упалили авион и он је цео изгорео. Код њих нису нашли никакве документе, нити новац, јер су све били уништили. Сprovedени су за Медвеђу и заједно затворени, те су се вероватно и договорили како јединствено да иступе приликом испитивања. Иначе, Бугари су се од тог авиона прилично уплашили јер су сматрали да се сигурно припрема нов устанак, или бар нека врста помоћи устаницима са Солуна, те су још жешће наставили са гоњењем комита и терором над народом. По свим устаничким селима држали су јаке војне посаде. У многим бугарским документима стоји да се бројне устаничке чете, обучене у српске војничке униформе, већ показују око Чачка, Ужица и Крагујевца. Мира, дакле у Србији више није било.

10. СМРТ ВОЈИНОВИЋА И КРАЈ УСТАНКА

Чим је видео шта се десило са Илићем, Пећанац, по сопственом исказу, 26 октобра (на Митровдан) сазива збор преживелих устаника и њихових вођа и дефинитивно ликвидира цео покрет: ко хоће да се преда нек се преда, ко може да се сакрије нека тако учини, остали да иду са тога терена куд ко зна. Одмах после тога, неколицина одлази у Црну Гору: Милинко Влаховић, два брата Радовића и други. Сам Пећанац се са још једним четником пребацује у раснски срез, у село Ломницу, и ту, добро скривен, проводи целу зиму 1917/1918.

Чете гину. Тако, на пример, према телеграму пуковника Дарвингова штабу Оперативне армије од 5 новембра, 25 допунски батаљон сукобио се 3 новембра између Орана и Слишана са четом Младена Ивановића

која је бројала 7 четника и борила се до последњег човјека — сви су ту изгинули.

На мегдан остаје сам Коста Војиновић. Он неће да бежи, неће ни да се предаје. Кроз крв и огањ и даље корача поробљеном земљом и тражи јуначку смрт — гроб његов нека остане на њој, гроб који ће и даље вршити мисију његовог живота. У мутну јесен у коју се зароњава земља, умире устанак, па нека умре и он са њим. Војиновићева глава је уцењена са 40.000 круна Вернер, командант окружне жандармерије у Крушевцу, каже: „Скоро две године гонимо и уништавамо ове разбојнике, а они се још увек појављују — већ смо се заморили.“ Своје даље кретање и борбе Војиновић овако описује у свом дневнику — оним распалим листићима:

Од 3 октобра до 3 новембра налазио сам се у Кули и лећио ране. Потера је било великих за мноштво. Нарочито су ме тражили предати четници. Њима је жеља била да ја погинем те да се они спасу одговорности пред српским судом за почињена зла и крађе којима сам ја све податке похватао. Седмог новембра, због потера у овоме крају, иако нисам прездравио, морао сам се по највећој хладноћи и снегу преместити за Ранковицу код села Шиповца. Ту сам од стране Јована Булајића и војске бугарске опкољен. Борили смо се неколико сати и потом смо се повукли. У борби су погинула два бугарска војника и три су рањена, а остали су се разбегли. Потказали су нас сељаци из Шиповца.

8 новембра прешли смо преко Игришта за Шумату, ту смо се у колиби сместили коју су четници направили. На ногу се још не могу да наслоним.

Предали су се четници Мартин Младеновић и Петар Протојевић. Оба нису хтели да се интернирају већ су се примили у бугарску комитску чету. Бугарске власти, пошто сам убио војводу бугарског Тана Николова и војводу Крума, нису приморавале ниједног четника који се је предао да узме оружје и пође противу српских комита, већ им је стављен услов: или воле да се интернирају или пак да ступе у чете бугарске и да нас хватају. Многи су захтевали да се интернирају и они су отерани, а они који то нису хтели данас иду и воде војску на нас, туку народ и пљачкају, оптужују оне Србе који су их хранили и од Бугара чували, показују где је шта од материјала закопано итд.

За време од 7 новембра до 25 новембра налазио сам се по Топлици. Опкољени у кући у селу Лазаревцу пробили смо се без икаквих губитака. Потказивали су ме имућнији грађани сељаци, а сиротиња нам излазила на сусрет и чувала. Све оне четнике и официре наше који су са оружјем ишли противу

мене и мојих четника повезали су Бугари, разоружали и све везане спровели за Прокупље, ту су их саслушали и сви су други дак погубљени. Тако је наш народ лакнуо душом и опростио се издајника.

26 новембар. Данас прослављам моје крсно име — Пресподобног св. Ђорђа Алимпија. Засада се ограничих на земуниче пошто је снег пао. (Овим се дневник завршава).

Занста је човек морао бити цин да се одржи усред тога пожара чији су га пламенови лизали са свих страна. И све чешће су туробне жалбе у Војиновићевом дневнику. Све више кроз те редове провејава умор. Сам, израњављен, између стотине заседа које га вребају на свакој путањи — и несвесно је желео мало мира и одмора. Одавно више не пише да чује топове како се све више приближавају са југа. Њих можда никада није ни било или су их умотали и угушили тамни облаци пуни снега што се свијају око брда. Он је те топове чуо чак и од Београда, стално бележио да се Аустријанци повлаче, да је Скопље већ у српским рукама, па чак и Урошевац, да је неки бугарски официр рекао у Куршумлији: „За двадесет дана склопиће се мир.“ Но, сада више ништа не бележи. Поштапајући се на пукику, рањен, сам, полако иде ноћу кроз снежну буру коју са свих страна расветљавају само крвави облесци пожара.

Војиновић више ни песме не пише. Он је опевао борбу на Каљаји и код Драгуше. Дао је и кратак разговор у стиху између деде и унука о борби на Ђелавици 26. јуна у којој се опкољена чета цео дан борила са Аустријанцима и најзад их победила. И све побила изузев једног који је утекао.

Чудна, болна туга провејава и данас кроз овај нејасни, растргани дневник, кроз ове листиће које као да је крв по ивицама квасила. Војиновић воли те своје одметнике. Пустахије што уз музику пијанче по селима да би одмах затим гинули, чак и оне своје борце што се, уисњеним мукама своје деце, предају и предводе против њега бугарску војску. Он тугује за Рамизом Али Драгом кога је неколико пута осуђивао на смрт због одметништва и пљачке, па су се опет смирили и борили раме уз раме. Жао му је храброг четовође Миливоја Рачевића који се предао Бугарима. Сећа се слабуњавог

потпоручника Ћамиловића који је био свом старешини фанатично одан и кога су баш четници убили — за паре. Сећа се лепог Александра Пипера, такође убојице и пустихије који је на мукама издахнуо у нишким казаматима. О Станки не пише! Ни о оцу и породици што труне у аустрijским апсанама.

Међутим, Бугари припремају последњу офанзиву која је и њега уништила. (Датум његове смрти не зна се, као што се не знају тачно ни остале околности.) Командант Моравске области генерал Нерезов шаље 18. новембра заповест: команданту: II бригаде окупационог рејона; IV пуковског окупационог рејона, 11 ополченског пука; 30 допунског батаљона; III бригадног окупационог рејона, 2 пуковског окупационог рејона, 16 допунског батаљона; 25 допунског батаљона и команданту планинског батаљона — у којој наређује да се 8. децембра у рејону 11 ополченског пука, 16 и 25 допунског батаљона и југозападној половини рејона 30 допунског батаљона отпочне са систематским и сталним гоњењем комитских чета све до њиховог коначног истребљења. Тај рејон је назван рејоном усиљеног дејства. У овој акцији имало је да учествује још 7 комитских контрачета које су иначе дејствовале ван овог рејона, поред 11 контрачета са самог тог рејона. Акцијом је командовао сам генерал Нерезов, а заменик му је био командант планинског батаљона потпуковник Атанасов са седиштем у Куршумлији. Војне команде ван рејона усиљеног дејства имале су бити приправне да сваког тренутка ступе у акцију. Хитне извештаје требало је слати штабу области у Нишу, потпуковнику Атанасову у Куршумлију и од говарајућим командантима батаљона, односно чета, а обичне извештаје потпуковнику Атанасову у Куршумлији, команданту 11 ополченског пука у Прокупљу и команданту 2 пуковског окупационог рејона у Лесковцу.

Да би уништили Војиновића, и Аустрijанци су предузели разне мере. Тако су, на пример, 17. октобра 1917. образовали специјални ловачки пук. За попуну овог пука свака крајскоманда у Србији издвојила је по 26 људи — добровољаца. Пук је бројао око 500 добро наоружаних, за борбу са комитама вичних, од свих других ре-

довних служби ослобођених војника, који су исто морали знати српски језик. Основна јединица у пуку био је самостални вод од 20 људи са једним официром и два подофицира. Ерхарт не може довољно да нахвали овај пук за чијег је команданта био постављен „пуковник Клем из породице Клем . . . одличан и снажан командант . . . То су биле праве елитне трупе под командом искусног ратног официра.“ Исти писац каже даље да су биле образоване чак и турске и арнаутске јединице за борбу против четника, које су крстариле и ратовале не само под сопственим вођством него и у својој народној ношњи. Према аустријским извештајима, ове јединице су вршиле веома корисну службу исто као и један „домаћи батаљон“ састављен од муслимана под вођством некадашњег турског официра.

Но, у погледу оцене ловачког пука Ерхарт се, изгледа, мало пребацио. Касније је овај пук расформиран јер, према званичном саопштењу, „није показао никакве нарочите успехе. За све време само се једном сукобио са бандитима, и то ноћу — било је пуцања са обе стране, али без губитака. Разбојници са врло великом пажњом и опрезношћу врше свој задатак, а терен је лош и помоћ станоеништва велика те су у стању да сваки сукоб избегавају . . . Они раде веома лукаво и не може се ништа учинити, већ се ова борба има водити, као што показује искуство од две и по године, путем контингента.“

О самом Војиновићу Ерхарт каже: „Капетану Војиновићу, са још неколико мањих чета, успело је да се још целе 1917. године задржи у пределима окупираним од Аустријанаца. Највише се борио нападајући. Захваљујући својој одважности увек се пробијао, па и онда кад је појачани ловачки пук под руководством пуковника Клема у јулу 1917 темељито прочешљао побуњеничке крајеве у виду хајке и том приликом опколио и уништио чете капетана Пећанца. Тек децембра 1917 пао је Војиновић и тиме је четнички рат готово потпуно замро.“

А Дерок: „Ведећи борбе из дана у дан, извлачећи свој одред из безнадежних ситуација и пробијајући се кроз замке и заседе које му је непријатељ постављао, Војиновић би најзад рањен. Тешко рањеног четници су

га преносили даље и крили, док најзад децембра 1917, не би опкољен код села Гргура у топличком округу. Ту последњи пут да жесток отпор, али, исцрпљен, истрошен многобројним борбама, не могавши при томе ни да се креће због рана, борио се до претпоследњег метка. Последњи метак наменио је себи одржавајући тиме реч да жив пасти непријатељу у руке неће. Тако заврши овај јунак без страха и мане. Није му било суђено да причека још девет месеци па да види сан свога живота остварен. Кажу да му је последња жеља била да буде сахрањен где је и погинуо и да му је непријатељ испунио ту жељу. Бугарска чета која га је опколила у последњој борби награђена је са 90.000 лева.“

Нико, као што се види, не зна тачно, или можда неће да каже, како је Војиновић погинуо. Да ли можда зато што је људе стид признати да је био остао потпуно сам?

О Војиновићевим последњим данима и смрти прича само Вучко Пантић. Но, на свој несрећни, неписмени на чин и, што је још много горе, као и он да хоће нешто да сакрије. Цитираћемо или, боље речено, реконструираћемо то његово казивање, јер другога нема: Вучко је био са Војиновићем на вечери у селу Алабане. Бугари су их стигли и опколили село. „Моја жена Роса била је пошла некуда кроз село и кад је срела Бугаре опалила је пет пута из пушке на њих, а и нама да да знак“ — каже Вучко. Тада су они истрчали из куће и прихватили борбу. Бугаре су додуше сузбили, али је Војиновић био рањен. Вучко га пита где је рањен, а он каже да га је куршум погодио баш на исто место где је и раније био рањен. Та му је рана тек мало била зарасла. Но додао је „Али то за мене није ништа.“ Одатле су пошли пешке кроз пуну децембарску ноћ. Војиновић се подупире на пушку, но рана се хлади и он више не може да иде. Наилазе на једну заседу Бугара и растерују је. Тада се Вучко одваја од Војиновића да негде нађе кога да јахање. Али кад се вратио није га више нашао на истом месту, јер је морао да се повлачи пред једним другим бугарским потерним одељењем. Вучко каже: „Ја са моја три четника ударам Бугарима за леђа тако да су се

они повукли.“ Наишли су на трећу бугарску заседу, али се она повукла пред њима. Из даљег Вучковог причања види се да је после неколико дана оставио Војиновића у некој воденици код села Гргура. „На расанку смо говорили о угушеном устанку, али ми је он рекао да не губим наду јер ће српско царство опет доћи. Још ме је замолио да не идем, али ја нисам имао времена. Отишао сам од њега и после пола сата чоу сам пушњаву из правца оне воденице. То је војвода водио последњу борбу. Те ноћи сам сањао: ја идем на коња, под оружјем, али — без главе. Кад сам тај сан саопштио мојој жени Роси она је рекла: Јао! Црни Вучко, изгубићемо једног војводу! И збиља, известили су ме да је Војиновић погинуо.“

И најзад ево најстрашнијег и најпотреснијег документа који је писац ове књиге сасвим случајно нашао и то пошто је рукопис завршен, претресајући разне забелешке и на машини куцане табакe на бугарском чије му је дупликате дао управник ЦДИА у Софији. То је нека кратка анализа топличког устанка, потписана (машином) од обавештајног официра у штабу Моравске области неког Ст. Георгиева — Зафорова коју писац објављује додуше непроверену али по дужности историчара. У том документу се каже да је око 450 четника и њихових вођа као: Душан Петровић — касалин, Ицо Калајџија, Ника Куштримовић, Вучко Панџић, Бошко Чупић, Раде Влаховић, Радош Ракочевић, Властимир Максимовић, Братимир Милачић — било у интернацији. Међутим, ево шта се још ту каже: „Видећи бесмисленост своје борбе и штете за народ четници који су се сами предали гонили су своје другове што су још остали у шуми. На пример, Јелић, Копривица, Евгеније Цветковић, Чупић, Ника Куштримовић, Ица Калајџија, Раде Влаховић и многи други виђени четовође. Чак је и становништво узело великог учешћа у гоњењу преосталих четника. Војиновић је био опкољен и убијен код села Гргура од две такве сеоске контрачете, а пре тога био је рањен код села Судимља баш помоћу својих бивших четника који су најбоље откритали места његовог кретања и баравка.“

Са Војнновићем умро је и устанак. Већ су биле погинуле војводе и четовође: Тошко Влаховић на Власову, Димитрије Димитријевић у Нишу, Машо Стојовић на Јаворцу, Милан Дечански на Јастрепцу. Цветко Оташевић код Куршумлије, Димитрије Беговић на Радану, Ђуро Вуковић, Рамадан Азировић, Тодор Митић-Слишанче, Мика Моравац, Урош Рудинац, Рамиз Али Драга, Александар Пипер, Милан Николић, Милан Смедеревац и безброј других.¹⁴³

У пролеће 1918. године Пећанац се вратио из Расине у Топлицу али је одатле убрзо отишао за Сандак и ту се толико добро сакрио да према сопственом исказу („Нажалост био сам врло доцкан обавештен о таквом стању фронта“ — о пробоју солунског фронта и приближавању српске војске,) није чак ни знао кад је пробијен солунски фронт.

Пошто је прича о овом крвавом српском устанку завршена, пре него што се каже каква је још страшнија цена за њега плаћена, потребно је рећи још нешто. Злочин физичког истребљења једног народа имао се наставити потпуним однарођавањем онога дела који је преостао. И у том прегледу, као раније са контрачетама, створен је систем, рафиниран и окрутан у исто време, злочиначки, у детаље проучен и простудиран. Тај систем садржи документ штаба Моравско војне-инспекцио не области од 29. маја 1918.¹⁴⁴ У њему стоји: „Реч Србин треба потпуно да се изгуби и нико не сме да је изусти.“ Нека нам буде дозвољено да цитирамо у нешто дужим изводима:

¹⁴³ Како су ти људи гинули навешћемо само један пример, смрт четовође Мирка Месића из Црнога Врха у Јабланици, једног малог и скоро сасвим непознатог борца устанка. Бугари су направили вешала и сазвали цело село да би та смрт била пример осталима. Месић је, међутим, мирно стао под вешала и рекао: „Дабогда, Бугари, колико ја био на конопцу, толико било ваше царство и толико вам Фердинанд био у Софији.

¹⁴⁴ Documents, том I 284 — 298.

По наређењу Војне инспекције Моравске области
Штаб — Ниш бр. 13 29 мај 1918

Постепеном организацијом Моравске области, с обзиром на резултате, пошло нам је за руком да у свим гранама управе у области успоставимо режим који ће нам обезбедити не само могућност да осигурамо потпуно унутрашњи мир и ред, него и начин како да почнемо и да овладамо душом овога народа који нам је толико близак по обичајима и по крви. Та политика ће нам омогућити да придобијемо народ који је крв наше крви и да његово уједињење са Бугарском буде за нас свршена ствар.

Да би се постигао тај постављени циљ није довољно само желети, и то на неки платонски начин желети, или вршити пропаганду било усмено или писмено — потребна су дела, и то снажна дела. Неопходно је у свему имати један одређени систем, један општи план који ће у појединостима сјединити све ове чиниоце, да би се могло овладати душом једнога народа који је систематски и силом отуђиван од Бугарске за време последњих 40 година, то је посао који захтева напоре и залагања свих наших снага и свих средстава. Искуство је показало да су од свих средстава најефикаснија била она која су обезбеђивала стварни ред. Међутим, баш такав начин ми смо скоро увек занемаривали. Због тога би Војна инспекција хтела да изложи надлежнима следеће мере које би требало спровести:

1. — Трџало би дати интернирцима у старој Бугарској да слободно раде послове који им одговарају или би им требало дозволити и да раде, иако већ имају могућности да живе. Могли би се искористити за послове војне природе које су многи од њих и раније радили. Од ових би повластица требало одвојити само оне интернирце у које се нема поверења.

2. — Са свима онима који су регрутовани у радне чете, треба поступати као са војницима, њихове породице држава треба да осигура исто као породице војника. Та мера која не би била веома скупа, била би много корисна да приближи оне који се регрутују на радове и показала би да се са људима из Моравске области поступа исто као и са онима из старе Бугарске.

3. — Држава треба да помогне свима оним које је српска држава била обезбедила као пензионере или инвалиде. Том мером би се показало да се наша држава исто тако брине за народ у Моравској области, иако је он пре тога, приморан силом, био у српској служби. Међутим, не треба дати пензију свима, не, например, онима који су дошли из Шумадије, него само домороцима из те области.

4. — Свештеницима, интернираним из Моравске области у Бугарску, треба дозволити да служе службу, но, под усло-

вом да науче бугарски језик, да носе обележје и одећу бугарских свештеника и да потпуно постану Бугари.

Да би се могла бугаризирати Моравска област, треба претходно уништити све што је српско, а онда, на рушевинама србизма, изградити Бугарску.

5. — Све бивше српске учитеље и чиновнике који нису корисни по нашу ствар у Моравској области, треба одмах преместити у стару Бугарску. Неће се сматрати кориснима сви они за које се цени да дају чак и пасиван отпор. Зато би требало установити у Бугарској, у једном или више, градова, курсеве бугарског језика, намењене онима који желе да уђу у ма какву бугарску државну службу.

Да би се могле применити све горе наведене мере у циљу бугаризације Моравске области, сви ми који смо овде, официри, службеници, војници и, уопште сви они који припадају некој јавној служби, сви ми треба да радимо на томе са несаломљивом снагом. Нарочита пажња треба да се посвети развоју бугарских јавних и културних организација које треба да постану моћан фактор бугаризације Моравске области. Ево главних тачака наше политике у Моравској области:

I ЦИЉ УНУТРАШЊЕ ПОЛИТИКЕ

1. — Осигурати ред и општу сигурност у области, али на добронамеран начин, који ће нам омогућити да овладамо душом овога народа.

2. — Помагати снажно, коликогод ратни услови дозвољавају, економски и интелектуални развој народа.

3. — Пробудити у народу успавану бугарску свест, уливајући му дубоку приврженост за Бугарску, за бугарску културу, језик, историју, прошлост и будућност.

Прву тачку могу испунити окупационе трупе и управне власти. Тачка два је делом посао економских органа државе, а делом зависи од њених школа, цркве и културних и хуманих друштава и организација. Осим онога што садржи тачка три, треба да се позабаве уопште све бугарске власти као и сви Бугари у овој области појединачно и зато је потребно да се припреми унапред темељито проучени план.

II ОРГАНИ УНУТРАШЊЕ ПОЛИТИКЕ

1. — Све окупационе снаге, са свим својим деловима и целокупним људством до последњег војника. 2. Сви органи државне власти, сви чиновници до последњег вратара или послужитеља. 3. — Културна друштва са свим својим чланством, новине „Моравски глас“ са свим својим сарадницима, све позоришне трупе, певачка друштва, итд.

Prva i druga grupa organa unutrašnje politike su od najveće važnosti, dok se treća grupa ne bude dovoljno razvila. Svi oni koji pripadaju tim grupama i koji su u stalnom doticaju sa stanovništvom treba da rade, ali uvek prema unapred određenom planu, i to svuda: na ulici, na javnim mestima, u crkvi, na pijaćama itd. Što se tiče treće grupe, od nje treba stvoriti jednu moćnu organizaciju koja će imati ogroman uticaj za celu Moravsku oblast. Međutim, lića koja budu članovi ovih grupa, ne treba svoj rad da схвате бирократски него да знају да овакав рад није друкчије могућ него само у народу. Друштвене организације су народне организације и руководиоци и организатори свих тих друштава треба свој живот да проведу међу народом. Улога листа „Моравски глас“, као и позоришних трупa и певачких друштава, је од нарочите важности. Све области треба да им се ставе на службу и да их у сваком погледу помажу. И увек, коликогод се каже да се ради, још није довољно. Та друштва треба да развију огромну активност, да оснују читаонице, биоскопе итд. који ће бити центри бугарске мисли. На тим организацијама је да Бугари из Моравске области науче бугарски језик.

III ОПШТИ ЗАДАЦИ СВИХ БУГАРА: ОФИЦИРА, ЧИНОВНИКА И ВОЈНИКА

1. — Да буду увек свесни свог националног осећања као и улоге коју носе у области. 2. — Да увек поштују име и народност бугарску. 3. — Да увек добро пазе шта говоре јер ће нас по нашим делима народ ценити и по нашем понашању увидети наше право и снагу. 4. — Да буду ватрени у својој пропаганди те да народ постане свестан своје бугарске националности, осећања које је због српске окупације закржљало па се чак и у неким деловима области и сасвим изгубило. 5. — Радити увек свом снагом, свом душом и свим могућностима да овдашњи Бугари науче свој, бугарски језик.

IV ПОЛИТИКА У ПОГЛЕДУ ОВДАШЊИХ БУГАРА

Знатан део овдашњих Бугара састоји се од живља Нишавске долине, Тимока, бугарске Мораве и Велике Мораве. Њихов језик је чисто бугарски дијалект, са неколико литерарних српских речи које су у тај језик ушле преко касарне, цркве и администрације у време српске управе. Сви обичаји и целокупна психологија тога народа је бугарска — ти људи врло добро знају да су у прошлости били део бугарског народа. Сеоско становништво које је много патријархалније него градско боље је чувало те бугарске обичаје и осећања. Извесне области, као Пирот, Бабушница, Бела Паланка, Сурдулица, Власотинци, Врање, Лесковац и Ниш нису толико по-

робљене као област Тимочке долине, па и ова је мање поробљена од извесних крајева Велике Мораве. Због ових разних категорија овдашњих Бугара и наш став треба такође да је различит.

Према сељацима из посрбљених места треба да се покажемо као непријатељи. Не треба им ништа чинити док не постану свесни свог бугарског порекла и док се не изјасне да су Бугари и да деле са својом великом бугарском породицом све радости и све патње. Према другима, који нису србофили, треба да се покажемо као пријатељи, да им идемо на руку, да учинимо све могуће да нас заволе, да им се у свакој прилици укажује пажња, — једном речју, да се према њима односимо као према браћи. Ево, како можемо да покажемо своју добронамерност према овдашњим Бугарима:

1. — Треба их увек сматрати за браћу. 2. — Треба им умањивати реквизиције и порезе. 3. — Треба их подржавати у трговини и свуда где траже нашу помоћ. 4. — Треба их обезбедити храном, петролеумом, сољу, шећером итд. 5. — Треба им олакшати у погледу обавеза према држави: регрутацији, реквизицији, порезу итд. 6. — Треба им обезбедити почасна места на државним националним свечаностима. 7. — Треба их потпуно одвојити од србофила и ангажовати их мало помало за борбу против ових. То је од нарочите важности јер наши успеси неће бити сигурни све док се овдашњи Бугари и сами не почну супротстављати преосталим србофилима.

Ова последња тачка је најважнија и чим један део Бугара из ове области почне да се супротставља србофилима и да се бори против њих — што је прави и први циљ наше унутрашње политике — покрет ће почети да се снажно развија. На тај начин ће успети и развијаће се све наше организације, па, према томе, и цео бугарски национални покрет; у исто време тако ће се будити и национална свест Бугара ове области. Посао ће бити тежак — јер треба знати да се ради о србофилској традицији од 40 година — али национално буђење ће ипак, коначно бити извршено, баш од самога народа, његовом снагом.

Сва наша пажња треба да је усмерена на људе из области који се проглашавају Бугарима и који су наклонени да то буду. На тај начин ћемо имати већи део народа са собом, а за само кратко време имаћемо и мањину. Треба да пажљиво и енергично радимо да тај циљ постигнемо прво у оним областима које се додирују са старом Бугарском, а затим да се постепено проширујемо на запад. Органи бугарске управе у овој области морају сву своју активност посветити овом високом националном циљу. Од овдашњих Бугара, становника Моравске области, треба систематски и енергично тражити следеће:

1. — Да избаци и потпуно забораве извештан број српских речи које су силом увучене у њихов бугарски језик за време

српске окупације у Моравској области, речи чији се списак налази на крају овога акта.

2. — Да говоре и да се увек понашају као Бугари, и да буду поносни на то.

3. — Да искрено учествују у свим нашим радостима, свим нашим светковинама и националним бугарским друштвима.

4. — Да узму видног учешћа у нашој националној одбрани и у напорима за пропагирање осећања за Бугарску међу свима онима који још нису посвећени. У том циљу потребни су нам Бугари из ове области који су већ бугаризирани да служе за пример и да придобију и друге. Ти људи ће бити први борци за ову ствар и цео успех зависи на првоме месту од њихове искренности и упорности. Ово је наше најважније тактичко питање.

Наша пажња треба да је у сваком случају усмерена нарочито према селима: тамо ћемо наћи свој највећи ослонац и подршку. Помоћу њих ћемо моћи да уништимо србизам у градовима — треба, дакле, села супротставити градовима.

Затим се детаљно анализира случај оних који живе у овим крајевима али очигледно нису Бугари. Досељенике из Шумадије и Црне Горе треба натерати да емигрирају назад или их „натерати да говоре бугарски“ тиме што ће се прво они „најутицајнији међу њима натерати да се прогласе Бугарима.“ Власи, који живе у источној Србији, могу и да остану Власи али да се називају или тако или Бугари, а никако Срби. И Власи треба да говоре бугарски, Јевреје, Турке и Цигане, „да би били кориснији“, треба одвојити од Срба и чак окренути противу Срба. „Анализирајући како, ма и мало, све ове малобројне мањине могу бити корисне у борби за истребљење Срба, каже се дословце ово: „У тешком послу истребљења србизма треба да користимо сва средства па ма како била мала.“ — А даље:

XI ЛИЦА ПРЕМА ПОЛУ И УЗРАСТУ

Што се тиче активности разних лица према њиховом узрасту и полу, искуство нам даје следеће драгоцене податке који ће нам послужити и на основу којих ћемо ми, Бугари, схватити како треба да се оријентишемо у својој борби.

Неоспорно је утврђено да су најфанатичнији и најсиловитији шовинисти увек жене. Оне су живи центар српскога духа и оне су најактивнији агенти тајне српске организације. Жене су курири тајне поште, оне су идеолози и организатори, оне су најважнији пропагатори, оне су агресивне и опасне.

Искоришћавајући природну људску наклоност према женском полу — што се доказало и код наших овдашњих Бугара

Моравске области, — жене развијају опасну активност противу свих наших подухвата у тој области. Својим лепим очима, својим потстрекивањем, дајући се добровољно али са планом, овдашње жене држе не једног нашег официра или цивилног функционера, имају на њих велики утицај, користе их да би послужиле српској ствари, да би у исто време могле радити против наше пропаганде.

Време је да се супротставимо томе страшном злу које може да нас кошта једнога дела наше нације, може да уздрма сигурност наше државе. Време је да се прекине са том женском хипнозом и да се јасно сагледа сва природа тога зла и сва његова величина. У погледу жена наша унутрашња политика треба да предузме следеће:

1. — Не треба дозволити ниједној жени да путује, изузев оних које су се показале као добре Бугарке или које су уписане у чланство бугарских националних друштава, или пак, које посећују све наше светковине, всчери, позоришта итд.

2. — Не треба штитити жену или њену породицу осим ако се она изјаснила као Бугарка.

3. — Све жене треба да говоре бугарски и не треба примити никакву молбу, било усмено било писмено, која није на бугарском језику.

У том циљу треба саставити списак свих интелегентних жена које би могле да одиграју неку улогу па ма колико мала она била у погледу српске пропаганде.

Становништво према узрасту треба поделити:

1.— Старци који се сећају свог бугарског порекла. Од њих су за нас добри само они који се изјасне да су Бугари и који активно раде за нашу ствар. Сви остали нису корисни за нас. Они су фанатици као и они који су променили своју веру. Треба да будемо веома љубазни и добронамерни према првима, а према другима да се односимо најстроже. Ови други су за нас најопаснији људи.

2. — Људи 40—50 година старости су по традицији постали Срби, јер су били сувише млади кад је извршена српска окупација. Они су тада били у годинама кад се човек врло лако прилагоди страном духу. Но, ова врста људи је врло способна да се понова прилагоди.

3. — Људи од 36—45 година старости: то су године када је човек најактивнији у свим нацијама, па, према томе, то су људи које треба пажљиво да простудирамо, свакога понаособ и да их потпуно упознамо.

4. — Људи стари 20—36 година су преки као и сви млади људи али они нису толико опасни. Они су још увек сувише млади да би имали чврст карактер, те према томе нису опасни.

5. — Младићи до 20 година су маса сасвим младих људи које је не само лако неутралисати него се још могу и придобити да се боре за нашу ствар.

Што се тиче жена, године код њих не играју никакву улогу, јер је установљена чињеница да су жене једнако опасне у свако доба. Истребљење србизма представља, уствари, истребљење српских жена које су најмоћнији фактор србизма.

XII ЛИЦА ПРЕМА СВОЈИМ ЗАНИМАЊИМА

Унутрашња политика која не води рачуна о различитости карактера, која пак, проистиче од различитости занимања, представља политику која ће се врло брзо срушити сопственим грешкама. У том погледу нам, међутим, недостаје општи план делања у Моравској области, те зато дајемо само првац даљег управљања:

1. — Српски свештеници претстављају суштински израз српскога духа. Треба их држати удаљене од области и не дозволити им повратак. Ако још има кога од свештеника у самој области, треба га одмах интернирати. Изузетак се једино може чинити са онима који се изјасне да су Бугари. Но, они морају носити одежду бугарских попова и читати службу на бугарском језику. Ако је неки од таквих свештеника интерниран, треба га пустити да се врати.

2. — Српски учитељи никада неће постати Бугари те зато, ако остану у области, то није за нас добро. Ради тога треба да остану у интернацији и не треба им уопште давати дозволу за повратак.

3. — Српски чиновници: у њих не треба имати никаквог поверења. Најопаснији су они који су имали велике положаје — окружни начелници, например, те такви не смеју никако остати у области, јер још увек имају знатан утицај на народ.

4. — Сви они који су припадали некој партији и активно учествовали у разним српским политичким партијама пре рата, опасни су. Међу њима су најопаснији они који су припадали Пашићевој странци. На њих треба пазити и приволети их да „емигрирају“ за Бугарску. Либерали — тј. противници Пашићеви — мало су мање опасни. Могу им се дозволити неке олакшице, употребљавати их што је могуће више за борбу против радикала. Треба да се послужимо потстицањем подвојености у политичким партијама да бисмо уништили елементе који су опасни за нас.

Бивше државне или општинске чиновнике, кметове, лекаре, инжењере, агрономе, судије итд. треба пажљиво студирати да би се упознао њихов карактер, али их се треба и чувати. Хотелијере, кафеџије, фотографе, апотекаре, бакале, сајџије, кобасичаре, кројаче итд. — такође треба простудирати и понаособ класифицирати.

7. — Адвокати, публицисти и јавни радници су они који су за време мира представљали најрепрезентативније и најак-

тивније чланове политичких организација. Треба бити свестан степена опасности која нам од њих прети. Уопште треба их се чувати и увек ће бити веома корисно да се интернирају или принуде да сами емигрирају у стару Бугарску или у Србију коју су окупирали Аустријанци. У сваком случају они нам ни по чему не могу бити од користи.

8. — Банкари, мењачи и трговци су, по своје материјалном положају, предодређени, а и способни, да играју знатну политичку улогу подржавајући српски дух код овдашњих народа. Уопште, треба их добро проучавати, а најопасније међу њима треба интернирати.

9. — Трговачки путници, кочијаши итд. су опасни као курири тајне српске организације. Треба их изблиза проучавати и то врло пажљиво. Сви они који су подозриви не смеју вршити овај посао.

10. — Оне који имају синове или чланове породице официре, подофицире или војнике у српској војсци, врло је тешко придобити за нас. Њих треба добро пазити и још боље их се чувати.

11. — Грађани и сељаци. — Сељаци су доста добро сачували бугарске обичаје, дијалект и традиције, много више него грађани. Треба их придобити за нашу ствар и у њима уништити српски дух, а помоћу њих уништити га и у градовима. Од сељака треба да тражимо: да се отворено одреде за нашу страну борећи се са нама против грађанског духа; да кажу да су Бугари; да у свом језику не употребљавају ниједну српску реч коју су присвојили за време српске окупације.

Уопште, сељака треба подржавати морално и материјално. Треба бити предусретљив према њима и потпуно их одвојити од грађана како ови не би имали никакав утицај на њих. Подржавајући сељаке свуда и увек, моћи ћемо очекивати леп успех овог одељивања сељака од грађана.

XIII ЗАДАЦИ СВИХ ОСОБА БЕЗ ОБЗИРА НА ПОЛ И УЗРАСТ

1. — Треба да говоре бугарски, да се зову Бугарима и да обнове своја бугарска осећања која су имала пре српске окупације.

2. — Треба да пријаве све оне који нешто раде против бугарске државе и бугарских интереса.

3. — Треба да буду активни сарадници свих бугарских националних подухвата.

4. — Треба да нам помогну у нашем напору да снабдемо храном област и државу да бисмо могли победоносно завршити рат.

5. — Своја писма и преписку треба да пишу само на бугарском језику.

6. — Треба да прате развој бугарског језика и на тај начин забораве српске изразе.

XIV ЊИХОВЕ ПОВЛАСТИЦЕ

Одобрење за путовање; одобрење за вршење трговине; олакшице у снабдевању; пуштање интернираца на отсуство; ослобађање радника и ратних заробљеника; олакшице у порези, реквизицији итд.; олакшица за станове, итд.

Све ове повластице могу се применити само на оне који се отворено изјасне да су Бугари и који активно узму учешћа у бугарској пропаганди. Моравска област била је бугарска и остаће бугарска. За бугарски народ она је од огромне важности. Без Мораве, Бугарска би била принуђена да се вечито бори за своју властиту храну и да на то троши своје снаге. Она никада не би могла да развије своју националну културу и своје благодатство. Са Моравском облашћу Бугарска ће ући у састав моћних европских држава, као држава достојна поштовања и тражена за савезника.

XV ОНО ШТО ЈЕ НАЈСТРОЖЕ ЗАБРАЊЕНО ЗА СВА ЛИЦА

1. — Реч Србин треба потпуно да се изгуби и нико не сме да је изусти. Сви треба да је потпуно забораве.

2. — Не треба изговарати нити употребљавати српске речи.

3. — Молбе усмене или писмене, не смеју бити узете на разматрање ако су написане на српском језику.

4. — Забрањено је певати српске песме.

5. — Забрањено је говорити против Бугара као и против бугарских власти или закона.

6. — Забрањено је учинити некоме повластицу ма које врсте уколико се ради о србофилу.

7. — Забрањено је рђаво поступати са овдашњим људима (Бугарима) ма они били и сумњиви док се њихова кривица не утврди.

8. — Забрањено је дописивање на српском. Цензура неће пуштати таква писма.

9. — Уопште, забрањени су српски натписи на дућанима, гробовима итд.

10. — Забрањено је давати српска имена новорођенчадима.

11. — Забрањено је давати српска имена улицама.

12. — Сва лица која се обраћају службено бугарским властима треба да то учине бугарским језиком без ичијег посредовања. У том погледу власти треба да буду веома строге.

Ово наређење треба брижљиво чувати и затварати после сваке употребе.

Начелник инспекције,
Генерал-пуковник:
Нарсов

Ађутант. ген. мајор:
Тасев

Начелник штаба, пуковник:
Дарвингов

На протест српских студената у Швајцарској и на апел који су они упутили свим светским универзитетима против бугарских недела у Србији, а нарочито против ове бугарске присилне мобилизације, софијски владин лист „Камбана“ у броју 3241 из 1917. одговара овако: „Одговор Штаба Моравске војно-инспекционе области на српска окривљења. — Срби нас терете за следеће: . . . Седмо: да смо скупљали војнике од народа у Поморављу које смо после обуке слали на Солунски фронт да се боре против своје браће . . . Ми бисмо изневерили у помену на стотине хиљада моравских бораца, умрлих у разним временима за бугарску слободу и независност ако . . . не бисмо допустили Моравцима да испуне свој дуг према отаџбини . . . да уђу под општу бугарску заставу . . . Уопште, ми не можемо и нећемо да третирамо Поморавље и народ у њему друкчије осим као плод од плода и крв од крви Бугарске и бугарског народа.“

Началник Војне инспекције Моравске области пуковник Протогеров, у једној прокламацији народу.¹⁴⁵ говори „између осталог, и о овој регрутацији:

Пре 40 година Бугари из Нишке бугарске области били су на челу бугарског духовног, политичког и верског покрета. Тај је покрет у нашој историји назван „бугарска ренесанса“. На несрећу, ти најбољи Бугари из околине Ниша, из Бугарске Мораве, за време ослобођења Бугарске, отцепљени су од бугарског тла и предати Србима. Али, бог чека и никада не забораваља. За време тих 40 година Бугарска је расла, постала моћна и духовно и војнички и дошла у могућност да ослободи тај део Бугарске Мораве... 2. — Онај ко се не пријави комисији за регрутацију, као и онај који је регрутован а не пријави се својој јединици или се крије, исто као и затвореници

¹⁴⁵ Documents, том I 269, 270.

који су побегли из логора, биће сматран за одметника и судиће му се према закону за одметнике. 3. — Села која буду прикривала хајдуке, одбегле војнике и затворенике, дајући им храну, биће сматрана као јатаци и биће подвргнута казни, тојест људи ће бити осуђени на смрт, куће им спаљене, а породица одведена у интернацију.

О последицама једне такве мобилизације Дерок¹⁴⁶ каже ово:

Како је Краљевина Србија имала око 4 милиона становника, то би могло да се подигне око 400 хиљада регрута (рачунајући 1%). Ако томе додамо број прездравелих од рана и болести и заосталих у току отступања, видећемо да се установи нису преварили кад су ценили да би непријатељ са окупираних територије могао да подигне 60—70 хиљада људи. Међутим, у то доба српска Оперативна војска, после многих губитака које је имала, како услед борби, тако и услед гладовања кроз Албанију, могла је да има око 150 хиљада људи. Однос ова два броја сам по себи казује врло много. А то јесем тога, било баш у оно време кад наша Оперативна војска није могла ниоткуда да попуњава губитке, кад се војска видно смањивала из дана у дан...

Где и како су Бугари мислили да употребе ову овако мобилисану војску, није познато. Можда за позадинску службу (па и радове, рецимо у рудницима) у самој Бугарској чиме би ослободили што више свога људства за фронт, а можда и да те регруте из Србије упуте на неки од фронтова где су се борили српски савезници. Но, највероватније су баш хтели да их растурене по бугарским јединицама и под контролом, упуте на солунски фронт против Срба. Лако је појмити колико би ово био тежак морални ударац за ионако превише намућену српску војску, за војника који би после сваке борбе морао међу мртвима по разбојишту и међу заробљеницима да тражи да није убио сина због кога је и оставио огњиште и био прогнан. Исто тако лако је појмити колико би ово дало размаха бугарској пропаганди пред српским савезницима и пред светом уопште — то што се народ Србије дигао и пошао да се бије против српске војске. Тако би, не само морал те војске, него и њен уг-

¹⁴⁶ Дерок, 20 с.

лед био сасвим компромитован, као и цела њена ослободилачка мисија.¹⁴⁷

После свега овога заиста није тешко погодити узроке крвавих побуна на југу Србије 1917. Све је то онај сељак у сухој шајкачи који гради кућу на ивици шуме, на месту где му је већ неколико сагорело и роди сина па оде у рат да погине, а син остаде да расте за следећи рат, — све је то он могао да трпи само за кратко време. Злочинце једнако као и срамоту. У његовој души по чела је брзо да сазрева мисао на побуну. Без договора, али истовремено, сваки је почео прво да замишљено обилази место у шуми где му је била закопана пушка, а затим — откопао ју је. Револт који је у почетку само тињао на дну озлојеђене душе, почео је да се разгара, да букти. Нико није наредио томе народу да дигне устанак нити га је „инспирисао“ да то учини. „Наредба да ступи у бугарску војску свакога је Србина као стрела усред срца погодила“¹⁴⁸ — пишу сељаци из добродолске општине. А из јабланичког среза: „Наша горчина прелива се, стрпљењу беше крај требало је кидати окове који више од годину дана даве, требало је дати одушку боловима и мукама који су се више од годину дана као мора гомилали, требало је на неки начин скинути терет да би се олакшало намученој души и скинут је... Уместо пред комисију за регрутацију, Срби одоше у шуму...“

Тако је сам народ дигао свој устанак не расуђујући о могућностима нити помишљајући на последице. Србија је прегажена, њена десеткована војска се налазила негде у даљини — поробљени народ чак није уопште тачно знао ни да ли је има. Никаквог изгледа на скори свршетак рата нити неког поузданог знака да ће се он завршити победом савезника. Па, ипак, тај сељак око

¹⁴⁷ Из окупиране Македоније узети су људи у бугарску војску. Они који су били у српској војсци па су одбегли аустријској, предати су бугарској, која их је слала у новоформиране македонске пукове. Према изјави бугарских заробљеника на солунском фронту, у 10. бугарском ополченском пуку налазили су се стари људи и српски војници из нових крајева, а који су били у аустријском заробљеништву (ВРС XV 399).

¹⁴⁸ АВИИ.

чијег се села свако место зове Хајдучки кланац, Збег, Стража или Граница, диже буну, једну од многих које је дизао у својој историји.¹⁴⁹

„Наборне“ комисије се почетком фебруара приближују од Врања према Јабланици и Топлици, а села пред њима се празне и остају пуста и људи одлазе у своје велике и вечите касарне, планине: Радан, Јастребац и Копаоник. Шума почиње да живи. И ноћ. Истовремено се стварају многе комитске чете и полако се повезују и спајају — ниче велика народна буна.

¹⁴⁹ Нема података о томе да је српска Врховна команда из Солуна штогод предузимала у циљу обавештавања иностранства о стању на окупираној територији. Изгледа да се у томе правцу није ништа радило, јер српски војни изасланик у Италији предлаже, септембра 1916., да се путем савезничке и неутралне штампе обавештава иностранство јавност о стању у окупираној Србији, као што чине Белгијанци. (ВРС XVII 7).

VI

БЕСТИЈАРИЈЕ¹⁵⁰

Никада није утврђен тачан број жртава које су за време бугарске окупације пале на устанничкој територији, нити број запаљених кућа, мучења и других зверстава, јер често више није ни остајало очевидаца и сведока да о томе некоме причају. Према подацима којима је Дерок располагао, од стране окупатора је у то време побијено 8.767 особа, а попаљено 43.484 зграде. Ми смо имали прилике да те податке и сами посматрамо.¹⁵¹ То су спискови који су се после рата нашли у рукама резервног капетана Јована Новичевића и, судећи по броју који се скоро подудара, они су били Дерок изворни материјал.

Ти спискови палих жртава у раздобљу 1915—1918. прикупљени су из 123 општине и овако се крећу по срезовима: добрички 2.918, јабланички 1.467, проку-

¹⁵⁰ Некадашње масовне борбе у староме Риму између гладијатора, наоружаних кратким мачем с једне, и изгладнелих дивљих зверова који су на њих пуштани, с друге стране.

¹⁵¹ Спискови се и даље чувају на Семинару за историју народа Југославије на Београдском универзитету.

пачки 1.398, косанички 1.067, лесковачки 717, пчињски 472. копаонички 343, власотиначки 387 — дакле, укупно из 8 срезова 8.769 жртава. Но, као што се одмах види, овде није евидентирана сва устаничка територија чак ни на југу акамоли на истоку Србије. На југу недостају прешевски, јужноморавски и масурички (сурдулички) срез — а само у овом последњем рачуну се да је доведено из свих крајева Србије и стрељано, и то пре почетка устанка, неколико хиљада Срба.¹⁵² Недостају подаци такође за Заплање, области око Ниша и Пирота, затим за Расину, крајеве између Јастрепца. Крушевца и Мораве, алексиначки срез, сокобањски крај, Сврљиг (у околини Сврљига је само у једном селу — Грбавче — стрељано једнога дана око 100 људи). Недостају подаци и за целу источну Србију итд. — све и да не рачунамо ужички крај, Шумадију, долину Велике Мораве, где су Бугари такође починили велика зверства (помиње се да су само у пожаревачком крају тукли плотунском паљбом по 150 у једном конопцу повезаних Срба).

Други недостатак ове анкете јесте то што су општинске власти често сувише уско анкетирале, и поред тога што нису пропуштале да попишу све погинуле, али су сужавале критеријум и бележиле само оне који су убијени, а не и умрли у интернацији, оне који су од последица батина и других злостављања касније умрли итд. Исто тако нису анкетирани они који нису били рођени на односној територији него су се ту затекли и гинули у борбама или и без њих бивали убијани, као што је био случај са избеглицама са Космета или из Македоније, или напросто са људима који су се ту случајно затекли (Бугари су, на пример, скидали са возова и убијали). Још нешто: општинске власти су се очевидно негде задовољавале да попишу само погинуле у време устанка и евентуално

¹⁵² У једном извештају из Сурдулице, који је Рајс прикупио, каже се да је убијање мештана у самом овоме срезу почетком 1918. узело толико маха да је „народ овога краја био угрожен до потпуног истребљења у пуном смислу те речи”.

после њега али не и пре, затим се нису свуда бележиле погинуле жене и деца него само људи, итд.

Скупштински Анкетни одбор који је баш руководио овом анкетом и сређивао и ценио све податке, наводи у свом извештају да је укупан број жртава за време окупације само у рејонима Србије који су били обухваћени устанком (и где је он вршио анкету, утврђујући ону фамозну „кривицу“) излазио на 35.000 душа. Међународна анкетна комисија која је испитивала ове злочине тврди¹⁵³ да је само на југу Србије убијено 20.000 лица.

Ценећи све ове бројеве и податке, број жртава за време бугарске окупације у овим крајевима не може, по нашем мишљењу, никако да буде мањи од 20.000 душа. Бивши грчки посланик у Софији рекао је једном енглеском новинару да је пролазећи кроз Србију добио утисак да је то мртва земља, „отприлике може да се узме да на сто жена долази један човек.“¹⁵⁴

Паљевине и рушевине нису ниуколико заостајале за убијањима него су можда и предњачиле.¹⁵⁵ Читава села су у пламену и диму нестајала са лица земље за један дан. Тако је само у топличком округу спаљено и уништено 55 села.¹⁵⁶ У добричком срезу изгорело је цело село Александровац, у гргурској општини од 320 кућа остале су само две, општине бањска, рачанска, иванкулска, добродолска у косаничком и лукавска у копаоничком срезу више нису ни постојале — број изгорелих зграда само у ових шест општина износио је преко 5.000.¹⁵⁷ Према томе, може се ценити да је и број уништених села, односно запаљених кућа — што су све Бугари радили под изговором војних ра-

¹⁵³ Rapport 4.

¹⁵⁴ ВРС XXIII 639.

¹⁵⁵ Лепо о томе каже послератни извештај општине Медвеђа у срезу јабланичком: „Материјалну и моралну штету немогуће је описати јер то није учињено једном лицу или једној кући, већ је учињено колико има кућа у општини и колико је људи, жена, младића и девојака“.

¹⁵⁶ Извештај Анкетног одбора.

¹⁵⁷ Извештај Међународне комисије.

злога и ради спречавања буне, а некада и без икаквог изговора, из најобичнијег рушилачког беса и мржње према Србима — много већи од онога који је поменуо Дерок.

Сада би требало рећи неколико речи о начину на који су сва ова зверства вршена. Људи који, нарочито после свежих успомена из минулог рата, не воле да читају чак ни суве податке о злочинима акамоли њихове описе, могу бити сигурни да и ми томе послу приступамо са осећањем грозне и да ћемо их поштедети свих оних бестијалности којих су пуне хронике овога доба, прећи ћемо преко свега онога што се може изоставити. Но, понешто се свакако мора и о томе рећи. И ништа од свега овога што ћете прочитати није измишљено, на велику жалост и срамоту човечанства и времена у коме се десило.

Највећи број ових злочина утврдила је и описала Међународна комисија¹⁵⁸ у којој су, поред три Србина, били још и француски делегат Бонасије и енглески потпуковник Х. Б. Мен, који су обадва својеручно потписали овај извештај. Да су њихови подаци тачни навешћемо сам критеријум за испитивање и утврђивање ових злочина за који та комисија каже: „Комисија је водила рачуна само о оним документима којима се непосредно може поклонити вере... То су у првом реду наредбе самих бугарских власти, затим материјални трагови бугарских насиља, разрушена и спаљена села, обележја мучења на људском телу, раке са људским лешевима и костурима итд... Исказе самих жртава Комисија није примала ниједан безусловно и без проверавања... Комисија је добро пазила да бугарску владу не учини одговорном за све оне ствари за које она, строго узевши, не одговара... Јер, међу овим злочинима има и таквих који су вршила лица без званичног карактера... Зато је Комисија на рачун бугарске владе ставила само дела њених сопствених органа, војника и чиновника.“

Неке податке ћемо такође цитирати из анкете доктора Рајса, чувеног швајцарског криминолога и

¹⁵⁸ Rapport.

професора кривичног права на Лозанском универзитету,¹⁵⁹ а један део оваквих података из забележака америчког новинара Вилијама Драјтона који је после рата обишао устаничке крајеве и о резултатима својих испитивања држао предавање у Јунион клубу у Њујорку.¹⁶⁰

Ми нећемо расправљати о међународноправним питањима Хашке конвенције, о гажењу свих ратних закона и правила, непридржавању основних принципа човечности, вандалском спаљивању књига, вређању једне старе културе и о однорођавању читавог једног народа. Нећемо говорити о реквизицијама и контрибуцијама, пљачки, наметима и кулуцима, што је све за кратко време од овога, некад богатог и напредног краја, направило пустош, сагорелу и глуху, по којој су брзо расле шуме и крстарили вуци. Нећемо више говорити ни о интернацији у масама, људи као и жена и мале деце, интернацији чији је једини повод био ако је неко и даље тврдио да је Србин, интернацији која је, према подацима Међународне комисије, захватила из Србије и Македоније око 100.000 лица од којих се пуних 50.000 никад више није вратило, већ је или поубијано на путу, или умрло од мука, болештина и глади, или је страдало у самим бугарским логорима. Нећемо говорити ни о ученама, корупцији, спаљеним домовима и опљачканој имовини, о срушеним школама и црквама, раскопаним гробовима да би се нашло „дебело јер“, најзад ни о онима који су гинули у борби и са пушком у рупи. Нећемо, — далеко би нас све то одвело. Нећемо јер има премного и без тога да се каже.

Ево, прочитајте документ број 15¹⁶¹ — изјаву сељака Дана Ђорђевића, дату пред Међународном комисијом:

¹⁵⁹ Reiss.

¹⁶⁰ Drayton.

¹⁶¹ Documents, том I 33, 34.

„У месецу новембру 1915, тојест у моменту инвазије земље, три бугарска официра дошла су у моју кућу где се налазила моја фамилија коју су сачињавали моја жена, моја ћерка од 12 година и моја два мала сина. Ја сам био осумњичен што сам имао брата у српској војсци. После дужег испитивања, у моме присуству и пред мојим очима и очима моје деце сва три бугарска официра су силовала моју жену. Затим су исто учинили и са мојом ћерком упркос њеног детињег доба и њене вриске. После овога они су питали моја два сина, од којих је један био стар 7 а други 9 година: „Ти ћеш бити једнога дана српски официр?“ Пошто су добили потврдан одговор бугарски официри су им закрнули вратове једноме на десну а другоде на леву страну. Пошто су издржали још многа оваква мучења моја жена, ћерка и синови помрли су за непуну годину дана. Ни ја више немам разлога да живим. . .“

Колико је оваквих црних и страшних докумената остало по Србији казала је једино она тужна народна песма:

*Што је неба да да је лист хартије,
што је мора да је мурећена,¹⁶²
горе да се у пера претворе, —
не би с могло описати јаде,
што Бугари по Србији раде.*

Остала су многа згаришта села где ни петла више било није да запева, а у оним селима где је остало живе чељади није их било довољно да сахране мртве. Марта 1917. Бугари су запалили и потпуно са земљом сравнили село Гајтан и на једној гомили побили око 200 душа, највише жена и деце. Плајтон наводи да је том приликом убијено 20 трудних жена, и да је следећег јутра поред једне жене нађено њено мало дете, које је чудом остало живо, како грчевито покушава да сиса груди своје мртве мајке. Слично Гајтану пострадали су села Шишава и Ломница у власотиначком срезу у којима је сав народ побијен и расељен. Село

¹⁶² Мурећеп (арапски) — мастило.

Барје у лесковачком срезу пострадао је још трагичније — у једну кућу Бугари су затворили 42 лица, међу којима је било 10. дечака и једна жена. кућу су затим запалили те су сви ови јадници у њој изгорели. Такође су у селу Александровцу код Прокупља у једној кући запалили 27 душа. Кућу је опколио ланац војника и цело село је слушало како су ови јадници вриштали сагоревајући постепено. Исто се десило и у селу Црној Бари у власотиначком срезу. У Сурдулици су српске жене које су долазиле из далека да траже своје биле примораване да играју коло баш на месту где су њихови мужеви, браћа и синови били закопани.

У Житном Потоку су живу одрали мајку Петра Стаменковића. У селу Гргуру су ставили на ватру казан воде и у њега стрпали живог Аврама Тодоровића и, док се овај кувао, мрцварили га бајонетима. У Течану су обесили стрмоглавце Јосифа Филиповића, подложили под њим ватру и док се он прљео, Бугари су га кундацима и штаповима ударали по глави „да истресу чаћ“. У Грабовници су вешали људе стрмоглавце и љубали их на тај начин што их је један мотком ударао с једне а други с друге стране. У селу Свињишту две жене су свезали за колац и живе запалили. У селу Петровцу Бугари су девојчици Ивана Петровића забијали под нокте запаљено иверје. Децембра 1917. свезали су у један конопак 57 људи, жена и деце, тукли их и мрцварили цео дан, а увече оставили целу ноћ на снегу те су многи од њих ујутру осванули смрзнути. У селу Доњој Бејацици Бугари су скинули голу Марику Нешовић, оборили је на земљу, пробили јој кроз уста зашиљени колац и тако је приковали за земљу. Крсману Милекићу из Добротића одсекли су десну руку и дали му је да је за Прокупље носи у левој. Један комитски војвода силовао је Дару Каличанин из Коњуше, а затим је, нагу, тукао конопцем који је претходно умочио у топлу воду и на коме су били завезани чворови. Тукао ју је по голом трбуху све док жени није ударила крв на уста, пео и певао док би се она повратила, па опет настављао да је туче. Бугари су грејали пијукe и њима

пекли сељаке, а после их тукли по тим рапама. На друге људе су пуштали огромне полицијске псе који су их растрзали.

Жене су такође пропатили као и људи, и више него то, оне су пропатиле „све што једна жена може да претрпи“. Јер, збиља, жена је подложна физичкој тортури као и човек, али срамоти и душевним патњама много више него он. Војници су их одводили у касарне и тамо држали све док јаднице не би полуделе. Убијали су их ако су се браниле од силовања (ми то све уопштавамо не наводећи поједине страшне историје којима кипти поменута збирка докумената). Силовали су девојчице од 8 и испод 8 година, а оне су после тога умирале (кроз документе смо наишли на 5—6 таквих случајева). Силовали су их, а затим садистички мучили, убијали или бацали у ватру. У тим крајевима има доста села где ниједна жена није остала а да над њом није било извршено насиље. Мајке су силовали у присуству ћерки и ћерке у присуству мајки. Бугарски пуковник Чавдарев одабрао је све заражене војнике и послао их да силују невинне девојке. Ми нећемо даље наводити сва ова недела, нећемо говорити какве су све друге ужасе и срамоту морале те жене да претрпе, како је чак и бугарски владика Мелентије проповедао у цркви да жене не треба да се клоун бугарских војника, јер, „баш и да остану од њих трудне, то није рђаво“. Дозволите да поменемо још само један случај: у селу Петровцу бугарски подофицир Фердинанд Маура, са четири своја војника, ухватио је ћерку Станије Бошковић, свукао је голу, свезао и, пошто ју је тупао по стомаку, »caused his dog to violate her“¹⁶³ (Драјтон).

Вучко Васиљевић из Свињшта четири пута је тучен мокром троструком камцијом, његов осмогодишњи син обешен стрмоглавце, а жена и свастика силоване па упрегнуте у плуг да ору. Риста Лакетић из Дегрмена натеран је да једе печено срце свога сина. У селу Белој Води, у кући Милачића, купили су жене из те породице па их онда пекли на ватри, а кад би

¹⁶³ „Пустио је пса да је силује“.

се оневестиле, избацивали их напоље у снег. То је ишло редом: једне су пекли до несвести, затим избацивали у снег и одатле узимали друге које су се већ биле оствиле те њих настављали да пеку. Биле су и три девојчице од 13, 14 и 15 година и три старије жене од којих једна од 64 године. На оваквим страшним мукама три од њих су умрле исте вечери. Једном сељаку из Раче код Куршумлије направили су крст, натоварили му га на леђа, јадник га је носио тако више од 60 километара до близу Ниша где су га, у селу Чокоту, разапели на тај исти крст.

Најболнији тренутак за време окупације у Сурдулици овако је описан од једног очевица: „... Али потоа није долазила ни са једне стране. И док је ватра гутала села, сељаке, опљачкане и злостављане, гонили су војници у затвор и осуђивали на смрт. У оваквој ситуацији, усред овог ужаса, залупао је добош у Сурдулици, позивајући све становништво да дође на играње на градском тргу. Онај који се не одазове позиву биће оптужен за издају и предат војном суду. Уплашено становништво се сакупило у центру града. Тада стигоше бугарски војници из суседног гарнизона са музиком на челу. Њихов командант, пошто је музика почела да свира и војници почели да играју, позва људе и жене да играју са њима. Нарочито је упорно тражио да играју жене које су биле у жалости и није се хтео удаљити од тога места док није видео да су и жене почеле да играју. Оне су играле плачући а присутни су плакали са њима. То је био најболнији моменат за време бугарске окупације.“¹⁶⁴

Ни деца, наравно, нису била поштеђена. Управо, противу њих се водио тај крвави рат једнако као и противу одраслих. За дете Анђелка Шопића рекли су: „Везуј! оно ште бидна поголем шовинист и комита ол башта!“ Дечацима Дана Ђорђевића: „Ви е ли ште биднете един ден српските офицери?“ Трудне жене су

¹⁶⁴ АВИИ.

ударали бајонетима у стомак „да се не роде ти српски кучићи!“

Бугари нису волели да убијају пушком јер се „арче патроне“, а и „прави се галама“ — њихово омиљено средство био је нож. Затим је био чувен систем убијања мотком коју су звали „бела пушка“. Оборе човека, обично на неку крљу, па затим туку мотком све док не изгуби свест, а онда поливају водом да се јадник освети и настављају да бију док не издахне. Било је тако људи који су пре смрти издржавали и по 100 удараца.

Омиљен начин убијања је такође био да се у једну кућу затвори цела породица, или једна група људи, жена и деце па да се кућа запали те да сви у њој изгоре. Исто тако је за поједина села наређивано не само да се сва до темеља спале, него и да се убије све живо што се нађе ту од одојчета до бабе (случај Гајтана). Најстрашнија ствар је „да је у овим масовним покољима побијено много више жена и деце него људи“.¹⁶⁵ Нељудски инстинкти су били код ових зликоваца не само разбуђени него доведени скоро у стање лудила, те су се и они сами много мучили како да измисле нове начине људског уништења и да тако задовоље своје животињске нагоне, који ни од кога нису били контролисани, него, напротив, још више раширивани. Командант Моравске области, пуковник Дарвингов, кад је с јесени 1917 дошао у Топлицу, рекао је да неће да зна ни за какву милост, него баш да тражи најстрашнији терор. А на једном ручку је изјавио да „најрадије једе печено српско месо“.

О свему овоме Међународна комисија¹⁶⁶ каже: „Слободно се може узети да ниједно убиство није извршено без мучења и злоставе. Један бугарски комита, који је учествовао у једном покољу, каже да се ретко дешавало да ко падне од првог куршума или од првог удара ножа; људи су постепено убијани и умирали у мукама. Многобројни лешеве показују велики број

¹⁶⁵ »Il faut noter que dans ces massacres, on a tué beaucoup plus de femmes et d'enfants que d'hommes«. — Rapport 4.

¹⁶⁶ Rapport 4, 5.

рана. Очевици причају да су поједине бугарске жртве биле пре убиства тучене, вешане и печене; да је било људи који су живи закопавани, или живи затрпавани у бунар и у нужник. Ова мучења објашњавају се не само великом мржњом Бугара према Србима и њиховим злочиначким нагонима, него још и тиме што су Бугари желели да своју жртву пре убијања опљачкају. Да би од ње изнудили што више новаца, метали су је на муке. Злоставе су вршене и независно од убиства. Људи су злостављани из разних разлога: да би се казнили на што страховитији начин што су се усудили да буду Срби; да би се од њих дознало да ли има прикривеног оружја или српских књига и да ли не стоје у вези са српским комитама; да би се изнудио од њих новац, или, просто, да би се протерао ћеф, јер је злостављање било постало садистичко уживање за Бугаре“.

О томе ко је и како вршио ова злочинства, I армија извештава српску Врховну команду 30. октобра 1918. године на следећи начин:

У низу извештаја, које сам имао част да пошаљем о зверствима Бугара, почињем у окупираном делу Србије част ми је доставити следеће:

Крајем јула 1917. године у округ Топлички дошле су бугарске комитеске чете „планински взводи“ и растурени од Прокупља ка Куршумлији и даље Приштини и по крајевима лезе обале Топлице и Јастребца. Главни командант био им је пуковник Дарвингов, који је био у Куршумлији за време највећег терора иначе је био у Нишу. Сем њега био је потпуковник Атанасев, који је стално обилазио: Прокупље, Куршумлију, Белољин, село Драгушу и друге. Њима су биле готчињене „војводе“. Војвода је било много, чија се имена и злочини могу лако прикупити од тамошњег живља. Око Прокупља је чинио зверства Тане Николов; у општини Крушевичкој Тодор Оровчанов, који је месеца јануара премлаћивао (то је прави израз) дневно по 30 људи и жена па их онда вешао; Лазар Иванов је у општини Горњо-Коњушкој и Прекадинској премлатио више од 80 људи и жена, држећи их по три месеца у затвору; Гаврило Стојилов терорисао је села: Коњушу, Пискаље, Прекашницу, Бушницу, Точане, Качу и друга, набијао на колац људе и жене, који су у мукама издисали; вешао је стрмоглавце људе и ложио ватру испод њихове главе; једну стару жену из Прекашнице или Обртнице, пошто је испребијао умртвио је коцем, који јој је сјурио у уста. Њиме и Лазаром много се

хвалио пуковник Дарвингов и потпуковник Атанасев, називајући их својим најбољим јунацима. Војвода Крум и још много њих. — Говорило се да их је било 80 сваки са по 40 до 50 људи.

Сва ова зверства Дарвингов и Атанасев правдали су тиме, што су хтели да убију „српску идеју“. Говорило се, да је ова зверства одобравао и ђенерал Нерезов.

Тукли су и људе и жене „комитски“, како су то они називали а то је значило: жртву свуку, оборе је наузнак, стане јој на сваку руку и ногу по један комита а двојица бију по трбуху. Били су дебелим бичевима или пето или шестоструким конопцима, расквашеним у врелој води, ако већ не стоје стално покишељени. Били су и кочевима и то увек по двојица. Војводе бију својеручно. Вешала су подигнута у Прокупљу, Куршумлији и по свим општинама.

Бугари су убити попа Васу Антића из Концела, пошто су му, живом, драли кожу с главе и отсекли руке. То нису вршили комите, већ војници 25 пука редовне војске.

Достављајући предње податке част ми је умолити Врховну команду, да се у те крајеве намучене Србије пошаље интернационална комисија, која ће све те злочине констатовати.¹⁶⁷

Ето, на овај начин је побијено 20.000 Срба, њихових жена и деча на југу Србије 1915-18. И треба добро знати да ни у једном случају није било ни помена о каквом суђењу или да је макаква оптужница била подигнута. Не, побеснела руља је крваво пировала три године. И не само што није била ни од кога сузбијана у томе, него су јој таква недела и била стављена као главни задатак.

Зашто, поставља се питање. Да ли је то била одмазда за побуну? Само делимично. А основно је било то што су ови људи били Срби, а Срба више није смело бити, они су по сваку цену и што пре морали бити уништени. „Да би се могао бугаризирати овај крај, треба срушити све што је српско и тако на рушевинама србизма да васкрсне бугаризам“ — дословно се каже у оном тајном наређењу генерала Наресова. Најзад, поменућемо и случај бугарског пуковника Калканџијева који је фебруара 1918 био оптужен у Скопљу за убиство једног Јеврејина. Његова је одбрана била оваква: „Ја сам убио много свештеника, народних првака и осталих грађана не размишљајући никада да ли су

¹⁶⁷ ВРС XXX 612, 613.

били Срби, Јевреји, Цигани или Турци, јер имам сва овлашћења од моје владе да убијем свакога ко може бити штетан или само сумњив за Бугарску“.¹⁶⁸ После ове одбране бугарски га је суд ослободио.

Дакле, овај гнусни злочин над целим једним народом није уопште био репресалија због побуне, јер су иста недела Бугари вршили у масама и далеко пре избијања устанка (Врање и Сурдулица), и онде где устанка уопште није било (Пожаревац), па и у време кад од устанка више није остало ни трага ни гласа, 1918. године. То је био један злочиначки, нечовечно смишљен и бестијално спроведен план да се уништи цео један народ.

Шта на крају да се каже о овом великом злочину извршеном над једним народом?

Ми га, наравно, не приписујемо самом бугарском народу нити се можемо сложити са скоро једнодушном оценом којом је јавно мњење у свету онда назвало Бугаре „народом--злочинцем“, и што је нашло свој најблажи израз у овако формулисаној Драјтоновој закључку: »With all respect to these who sit in judgement, I suggest that a ation guilty of such appalling crimes should be most heavily punished. For in the community of nations as in a community of persons, the only safatguard against crime is the punishment of crime; and Law has no meaning unless it is ueheld«.¹⁶⁹

Но, ипак је мало, страшно мало у бугарској војсци било људи који су према намученом српском народу показали не само милости, него и најобичнијег људског жаљења. Премало а да то не буде забрињавајућа чињеница. Јасно је и откуда је то произишло: вековима је бугарска буржоазија (баш као и српска на

¹⁶⁸ АВИИ.

¹⁶⁹ „Са свим поштовањем према онима који суде, сматрам да би нација која је крива за тако страховите злочине, требало да буде најстроже кажњена. Јер, у односима нација, као и у односима појединаца, једина заштита против злочина јесте кажњавање злочина; правни закони немају значаја уколико се не поштују.“

својој страни) тровала тај народ шовинизмом и мржњом према Србима што је нашло свој пун и страшни израз кроз ову окупацију и овај рат. Добро би било да све ово забележи бугарска историја и да добро зна бугарски народ, како би на овим страшним примерима из прошлости васпитавао своје младе генерације као људи који ће знати да се боре против сваког вида ове нељудске науке, и то у самој својој земљи. Они очевидно нису до сада тако васпитани јер су баш синови оних истих Бугара из 1917, касније 1941—1944 починили по Србији, и то нарочито по њеним јужним крајевима, дакле, на истоме месту, у длаку иста она злочинства која су њихови очеви извршили раније.

П Р И Л О З И

- 1 — *Извештај Косте Пећанца*
- 2 — *Саслушање Косте Пећанца пред
Анкетним одбором*
- 3 — *Наређења и неки извештаји војводе
Косте Војиновића-Косовца*

NE CL

ЦЕНТРАЛНИ КОМИТСКИ
ОДРЕДВојводе К. Пећанца
Пов. О. Бр. 107

Прилог 1

ВРХОВНОЈ КОМАНДИ

У вези мога рапорта поднешеног јула месеца 1916. год. Врховној команди за прелаз са Солунског фронта у Србију, ради организације комитских чета, част ми је поднети Врх. команди извештај о мом двогодишњем четничком раду у Србији у следећем:

15 Септембра 1916. године пошао сам са аеропланом из Вертокола и за три сата био сам пребачен у округу топличком где сам се у близини села Механа срез. косанички спустио.

Чим сам се појавио у народу затекао сам овакво стање: Четника одбеглих из свију крајева наше краљевине затекао сам где су избегли и налазили се као одметници по шумама. Сви ти избегли одметници радили су сваки на своју руку, пошто нису имали организацију, нити су хтели од својих другова признати кога за старешину, те као такви биди су опасни, нарочито за наше становништво. Пљачкали су имовне грађане и убијали за новац. Мали број био је наклоњен општој ствари али се морао у мањини губити јер их већина није хтела слушати.

У почетку настао сам свом силом те сам све четнике прво из среза косаничког скупио и организовао, прописао правила по којима требају да се управљају. Опасни који су били штетни, а није било никакве прилике да се могу поправити,

стрељани су по моме наређењу. Оне, који су били ошљачкали наше мирно становништво, када су пришли четничкој организацији, приморао сам их да врате новац оштећеним грађанима. Када сам дошао нисам нашао велике посаде непријатељске војске. Биле су све ошштине поседнуте од стране непријатељско-бугарске жандармерије, али не у великој снази. Шпијунажа од стране нашег становништва била је доста развијена, која је чинила велику штету нашем народу а непријатељу служила за велику корист јер су од њих сазнавали где се и код кога налази државно оружје као и други државни материјал као и за све друго што им је потребно било. Народ се највише жалио на општинске председнике као и деловође. Већином су били то они, који су били и од стране наших власти маркирани као штетни и недостојни људи. Над онима најштетнијима за наш народ, који су тужили за пушке и друге државне ствари, извршио сам смртне казне, јер је народ тако захтевао, а и ја сам увидео и уверио (се) о њиним хрђавим делима. Са овом смртном казном ових невалалаца учинила се велика корист те се више нису овакви типови појављивали, а маса је народа пришла мојој организацији и сматрали су моју наредбу као светињу. Организација је текла овако: Прво ухватим везу са једним сељаком из села и помоћу њега сазovem цело село, тј. старешине кућа и способне и здраве војнике. Ово сам радио ноћу у крајним селским кућама, а у највећој тајности. Када су се били сви сељаци тога села сакупили, одржим говор да не губе наду, да буду стрљиви, јер ће скоро бити ослобођени од ропства. После сваког говора читао сам им правило како треба да се управљају. На мој захтев сви су сељаци показивали, колико који има оружја и муниције, као и које врсте оружја. Списак оружја, муниције и способних бораца сам одмах правило, затим сам одређивао тајне сеоске четовође, тајни сеоски суд који су све спорове и несугласице имали сами међусобно да реше, а не да иду да се туже пред непријатељем. За четнике сам узимао само оне који нису имали никакву могућност да се врате и да живе својој кући, пошто су били од стране непријатеља смртно кажњени.

4. октобра исте године саставио сам се, са једном црногорском четом која је пошла из Црне Горе право к'мени, пошто је у истој чети било школованих и интелектуалних људи као: активни капетан црногорске војске г. Милинко Влаховић, г. Јован Радовић, професор, г. Тошко Влаховић, студ. филозофије, г. Милан Дрљевић, студент права као и други. Ову сам групу задржао при себи, да би их упознао четничкој организацији. 9. октобра исте год. ухватио сам везу са резер. пешад. плоручником г. Костом Војиновићем, који се тада налазио са једном четом у планини Рогозни (Новопазар, Санџак). Та је чета била у јачини од 40 људи: старешина је чете био Коста Војиновић. Пошто је истоме било непознато четовање и четничка организација, узео сам га код себе са целом четом и упознао четовању. До 15. октобра изврших целу потребну ор-

ганизацију готово у целом топличком округу, јер сам по целу ноћ путовао и прелазно више од једне општине. 17. октобра прешао сам у Врањски округ и отпочео рад као и у топличком округу. Свој сам силом радио да што више проширим организацију к' Врањн долином Мораве, јер ми је ту најпотребније било са сваког гледишта. 18. децембра исте год. прешао сам у округ Нишки, тако да је организација била потпуно извршена левом страном обале Мораве, тј. од Гилана па до Сталаћа, реком Расином, Рашка, Ибарском долином (Сапџак), а потребна писмена веза је била ухваћена са свима српским правцима, Србима мухамед. вере, католицима, косовским и пећским. Ову убрзану организацију на оволикој великој територији радио сам у кратком времену по поднешеном рапорту В. команди, јер сам мислио да ће фронт најдаље за три месеца продрети макар до Скопља. Али, нажалост, 3. јануара добих најјаче податке од виђених личности из Ниша да је Солунски фронт коначно пропао, да је неки неред у Грчкој избио, да је Румунија прегажена, у Русији избила буга. Увидео сам да мој задатак не могу извршити онако у каквом сам циљу био послат. Застанем мало у наглој организацији, али да би осигурао народ и ослободио га од неваљалаца, 5. јануара 1917. год. одвојим од моје чете 25 четника. За четовођу исте чете изаберем Милана Дечанског из Војводине, као старог четника из Македонског четовања. Добије задатак да са четом пређе преко Мораве и организује околину алексиначког краја и сокобањску околину.

У почетку нове године 1917. добију све општинске власти наредбу од команданта Моравске инспекционе области из Ниша да направе спискове и полишу све оне способне људе од 18 — 40 год. Иста команда је упутила свима општинама формалне регрутне спискове за упис истих. Када сам ово сазнао и видео спискове како општине раде, видео сам намеру бугарске војне власти, да ће да изврше регрутацију над нашим младићима и способним људима у целој од њих окупираној територији. Због ове регрутације народ се био јако уплашио у свим крајевима и сви су тражили савет. Пошто је ово било крупно питање те нисам могао сам да га решим, то се реших те позва виђене грађане и четнике који су били ван моје команде [да] 25. истог месеца буду на окупу у село Обиљевац у срезу јабланичком близу Лесковца. Истога дана били смо сви на окупу у помесном селу; заступљени су били сви крајеви: округ Топлички, Нишки, Пиротски и Врањски. Они грађани који су били позвани а нису могли доћи, послали су своја писмена мишљења. Број четника и грађана на овом скупу прелазно је више од 300 људи. Када сам отворио седницу одржао (сам) један говор, где сам објаснио циљ скупа и опасност од ове регрутације коју нам непријатељ на силу намеће. У наредби коју су бугари издали за регрутацију стоји да ће сви младићи и способни радо пристати на регрутацију пошто су сви Моравци прави Бугари. На том скупу сви грађани као и четници виђени који су из

тој седници учествовали донели су одлуку да неће нико пристати на регрутацију која им се насилно намеће, па макар сви изгинули. На томе скупу је решено да се на овај начин избегне регрутација: чим комисија дође у општине за преглед регрута, да сваки онај који је уписан за регрута избегне у шуму.

На томе збору су изабране старешине и проглашени су за Комитске војводе: кап. црногор. војске, Милинко Влаховић, резер. пенсад. поручник г. Коста Војиновић, професор г. Јован Радовић и студ. филозофије г. Тошко Влаховић. Исти су добили задатке да иду ради ширења четничке организације и то: капетан г. Милинко Влаховић добио је да командује четатама у Врањском округу, г. војвода Коста Војиновић Ибарско-копаоничким одредом, војвода г. Јов. Радовић, Пиротским одредом и војвода г. Тошко Влаховић, Краинско-зајечарским комитским одредом; добили су наређења да што у краћем року отпутују на одређена места. Упутства за рад добили су писмено. На томе скупу су мене наименовали за шефа Централног комитета, коме се имају сви одреди покоравати и слушати добијена наређења, а поред тога, под мојом личном командом нападао (је) — Топлички и Нишки Округ.

1. фебруара 1917. год. већ је била бугарска комисија отпочела рад за регрутацију у Косаоничком и Јабланичком срезу. Сав мушки сталсж је био избегао по шумама, како способни тако неспособни, услед чега су се све чете много увећале и наоружале.

Бугари видећи ово, потраже помоћ из Ниша као и скупе добровољаца — Арнаута из 500 општина. Арнаути и војници стану нападати на фамилије избеглих, а избегли четници почну штитити своје миле и драге, услед чега су се производиле борбе у многим местима. 3. истог месеца видећи опасност у овоме, позovem све четовође као и виђеније људе из околине који су већ организовани и саопштим да 8 истог месеца буду на окупу у селу Обилевцу, где је и раније била одржана конференција. Измешу 8 и 9 истог мј. стигао сам у поменуто село, где су се већ окупили све војводе, четовође и виђени грађани са својим четницима. 9 истога мј. одржим један збор и на збору изложим сву опасност, која нам предстоји од стране непријатеља, због избеглог народа по шумама. У другом свом говору објаснио сам, да се за сада треба само сакривати, избегавати борбе са непријатељем и Устанак, јер сам предвидео да још није време отпочињати одсудну акцију, тј. устанак, пошто ни са једне стране не можемо добити помоћ. На том скупу све војводе, четовође, четници и грађани — као и из писана појединих који нису могли доћи на скуп — били су противни мом саветовању, и сви су били да се одмах отпочне Устанак. Ја сам се овоме много одупирао, тако да сам дошао у сукоб са свештеником-четовођом Димитријем Димитријевићем, где сам хтео уногребити и оружје да нисам на молбу грађана и четника одустао. Затим је настало гласање за Устанак, само сам

ја и тад ађутант — правник г. Милан Дрљевић гласали против а сви други били су за устанак. Када је изгласан устанак и ја сам морао пристати, само стим да на моје наређење чекају за општи устанак, нашта су и пристали. Истога дана наредио сам да сви четовође и старешине иду што пре на своја одређена места.

10. истог месеца отпочеле су на малим местима јединачне борбе са непријатељем и ако ја нисам био наредио. 11. истог месеца било је заробљено од стране четника-избеглих већи број неприј. војске и неколико коњаника, 11 и 12 истог м. ноћу, моји четници заробе једну коњичку патролу у којој се нађе један званични акт — наредба Команданта Моравске Инспекције Области, у којој наређује свима регрутним комисијама да одмах прекину регрутовање, пошто се народ побунио и да се са народом што боље поступа, а да настану свом силом да се Војвода Пећанац убије или ухвати и пошто се сврши са Пећанцем, да се тек тада отпочне поново регрутација.

Ова наредба ми је дала повода, те сам још исте ноћи написао наредбе свима мојим четовођама као и свима општинама да одмах прекину сваку борбу са непријатељем јер су обуставили регрутацију, а свако, који је избегао врати својој кући. Те моје наредбе су одмах — најкраћим путем разаслаге свима крајевима. Пошто је највише било сукоба у Куршумлијском крају са Арнаутима и Бугарима, то сам лично пошао у тај крај да бих могао лично спречити сукобе између народа и војске непријатељеве.

Између 13 и 14 у ноћ, стигао сам у село Г. Коњуша између Прокупља и Куршумлије, 14 истог месеца добих извештај (добих) из свију крајева, да је моја наредба примљена али је слабо и скоро никакав утисак учинила за прекид непрекидних сукоба. У то време се нарочито водила јака борба у Лесанима и Куршумлији. принуђен сам био да прихватим устанак у своје руке и са мојом — централном четом примим борбу код села Плочника (између Куршумлије и Прокупља) где ми се непријатељ у јачини 263 војника, 3 официра, 2 кандидата и 1 лекар, после једнодневне борбе предао. Од заплетеног оружја је било само пушака, којим сам одмах наоружао усташе-четнике јер већи број усташа није имао исправних пушака.

Варошица Куршумлија је још истога дана била заузета од усташа-четника; велики број војника као и добровољаца — Арнаута је заробљено било. Губитака је било доста с обе стране али више много с непријатељске стране, а нарочито Арнаути су дали највише губитака. Наредио сам био да се са заробљеним: официрима, чиновницима и војницима добро поступа и никако не убијају, јер сам био свестан да је устанак избио пре времена и да ће бити угушен већом навалом неприј., те да би се тако мање дошло до опасности, које ће народ дочекати. [О] овом мом наређењу мало се водило рачуна, јер чим сам се удаљио, усташе су убијали поједине чиновнике, војнике и

официре — оне, који су вршили злоупотребе и насиља из раније, т. ј. пред устанак.

15. фебруара уишао сам са мојим штабом у Куршумлију, где сам одмах увео ред и поставио суд. Истог дана сам ухватио везу са Албанским првацима Лабског краја. 16. II. Арнаути — прваци су дошли на састанак у Куршумлију. У споразуму смо се погодили овако: 1) да ми предаду један извештај број пушка и муниције, пошто је код истих било у довољној количини. Комад једне пушке са 300 патрона плаћао сам 150.— лена, јер је народ који није имао оружја радо давао и куповао. Од мене су Арнаути тражили 50.000 Лена и 12 јахалних коња са прибором за вође и прваке тамошњег краја. Коње сам имао од плена непријатељског а нозац узамјео од грађана из Прокупља и Куршумлије. Истог дана, добих једно писмо из села Трнавe (у близ. Прокупља). У том је селу био скуп свих четника и старешина из околине Прокупља, и на том скупу су сакупљени одржали једну седницу, како су је они назвали „Ратни Савет“, и јављају ми да ће напасти на Прокупље и војску која се налазила у близини вароши. Ово ми је дало повода, те сам видео да се устанак не може одстранити, те наредим општу мобилизацију; одмах раздам свуда прокламације, које су биле још раније спремљене. 17. II. у 4. часа изјутра напад је отпочео на Прокупље и у 10 часова истог дана пре подне са својом четом ушао сам у варош заједно са пок. војводом Костом Војиновићем-Косовцем. У то доба водила се још јака борба са појницима, који се нику хтели предати — у јачини 400 војника са неколико официра и два митраљеза — а који су се бранили из зграде Окр. начелства у Прокупљу. После два часа послао сам једног заробљеног официра и четника мог као парламентарара за преговарање да се предаду. Бугари, који су били у згради Начелства, нису се хтели предати, али су одмах обуставили борбу. Пошто је велики број четника био из околине Рибарске бање одредио [сам] старешину за тај крај и издао му задатак да војску, која је [упућена?] ка Рибарима одмах нападне и прошири устанак што више долином Мораве, као и да прекину пругу око Ђуниса и Сталаћа. Дао сам им потребан број експлозива као и способне људе за тај посао. У вароши Прокупљу сам поставио ред и цело грађанство се придржавало мог наређења. За команданта места у Прокупљу поставио сам резерв. мајора у пензији г. Марка Павловића, који је учинио велику услугу. Један део четника и усташа истог дана сам упутио правцем Ниш — Лесковац — Кочане, да спрече непријатељско надирање ка Прокупљу.

18. фебруара у 5 часова изјутра добих извештај од претстража наших да се једна велика јачина непријат. војске креће ка Прокупљу. Одмах сам кренуо сву снагу и ја пођем са истима у сусрет непријатељу, а војводу сад. пск. Косту Војиновића оставим у вароши ради одржавања реда и да пригуди непријатеља на предају, који није био још предат.

У путу ка Нишу срео сам се [са] непријатељском — бугарском војском на Дебелом брду, које је било поседнуто од наших четника-усташа. Непријатељ се је живо развио за борбу, његова јачина је била 4 батаљона и 4 пољска топа и више митраљеза. Пошто је непријатељ био моћнији од нас у свему, то се реших да ту примим само демонстративну борбу а ја са коњицом од 150 коњаника [и] 300 пешака обиђем његово десно крило; на Дебелом Брду оставим само један танак стрељачки stroj, који да демонстративно напада непријатеља, а мени да (да) могућности да ја са главнином зађем иза леђа непријатељу. На десном крилу непријатеља била је слаба јачина те ту успем да пробијем, заробивши му једну чету војника. Са коњицом успем те му се појавим са леђа у селу Александровцу, где се налазила њихова комора и заштита. Ова заштита и комора била је заробљена од нас. При заробљавању коморе непријатељ је имао и жртве. На нашој страни није било. Када је непријатељ видео да му је комора са заштитом заробљена, одмах се је повукао назад и почео отступати ка Нишу. Са истима смо се сусрели код села Александровца. Прва моја одељска усту — заробљен је велики број војске, митраљеза и два топа. Али пошто је непријатељ у непосредној близини имао резерву доста јаку као и два топа и на јуриш поврате изгубљене топове и митраљез.

Настала је јака борба са ножем с' непријатељске стране, али наши усташи нису имали ножеве. Затим непријатељ се свом снагом продирао је — отступао ка Морави, принуђен је био да гази Мораву јер је пут који води за мост био прекинут. У овој борби изгинуло је са наше стране приличан број усташа али је непријатељ имао дупло већи број губитака.

19. фебруара рано су почели бомбардовати Мерошко Брдо, благе косе које су се спустиле у утоке Мораве. Лева страна Мораве била је поседнута сва од усташа. Непријатељ је планирао топове и посео положај Бубањ и нови казнени нишки завод, одакле су топовима тукли Курвин град, где су били наши четници — запланци; тукли су терен у близини железничких гвозд. мостова, да их не би ми минирали. Наши су успели, да прекину воз у близини Кочане и код Ђуниса. Истог дана добих извештај, да је варошицу Лебане заузео капетан пешад. г. Милинко Влаховић са његовим усташама као и Рибарска бања и околна села, где је командовао чествођа Новица Вељовић; добих извештај да се побунио у корист нашу Гилански крај, да је војвода професор г. Јован Радовић заузео варошицу Власотинце и ослободио 800 наших младих, које су Бугари силом узели за регуте и били у школу исте варошице затворили. Ухватио сам везу са Заплањцима из близине Суве планине, који су ми тражили извесан број оружја [...?] непријатеља пругом Пирот — Ниш. Послао сам једно одељење четника са јаким спремом и експлозивом. Четовођа Мила. Дечански у том времену је водио борбу око Соко-Бање и околине, начинио је непријатељу велику штету у држав.

материјалу. Један се део Сврљешког краја побунио сам иако није имао везе с нама и ступио у борбу са непријатељем. Бугари који су били затворени у згради прокупачког Окр. начелства предали су се војводи Кости Војиновићу.

21. фебруара добих извештај, да се креће јака аустриска војска, правцем Крушевац — Јанкова Клисура. Нисам био рад, да са истима ступам у борбу; издао сам наређење да се са њима избегава сваки сукоб. Одређен је од стране моје један број четника и усташа за Блаце — Јанкова Клисура да ако би исти радили насиља над нашим становништвом поведу борбу против њих. Аустријска посада, која је била у Блацу прешла је границу и ушла у крајеве где су Бугари држали. Из првог краја нису никога дирали од становништва, док нису дошли до села Плочника и Блаца. Ту су почели вршити насиља над становништвом; усташе-четници су били принуђени и приме борбу, принуде их и врате натраг у Блацу и после тродневне борбе заузму Блаце и Јанкову Клисуру. Једно наше одељење је било послато да нападне непријатеља на станици Црвени—Крст у Нишу, што је и урадило. Створило је код непријатеља велику забуну. Ниш је бранила велика непријатељска артиљерија, те сам одустао да, га нападам, јер би било на штету народа и опште ствари. 23-И. 917 год. добих извештај да је непријатељ успео да задобије Арнауте са собом и да су већ почели Арнаути да нападају на нашу стару границу.

24-И. са штабом сам био у Куршумлији, где сам успео да прекинем борбу између Арнаута и наших претстража, које су биле постављене на нашој старој граници због прелаза Арнаута.

26-И. добих извештај да је стигла велика непријатељска вејска у Ниш, Крушевац и Лесковац као и Врање. Од како су наше чете ушле у Прокупље, свакога дана су непријатељски аероплани летели и бацали бомбе у варош Прокупље. Истога дана сам се вратио у Прокупље.

27-И. Обишао сам цео фронт ка Нишу и видео непријатељску снагу у великој јачини. Видећи да се не можемо одупрети, наредио сам да се повлаче све чете са свих положаја [с] леве стране Мораве, и издао наредбу свима општинама да се сви младићи уклоне у шуму од својих кућа док непријатељска војска не прође, што је и урађено.

1-ИИ. 1917 год. непријатељ је заузео Прокупље. Све заробљене војнике као и чиновнике и офицере, које сам за време устанка заробио, оставио сам их у Прокупљу, да се предаду њиној војсци. У то време је Војиновић водио најочајнију борбу са Аустријанцима на Јанковој Клисури, Копанонику и Брусу. Арнаути су били већ отпочели да пале куће нашег становништва. Сву снагу сам пребацио на Арнауте и успео да их пребацим преко границе. Непријатељска војска која је наступила била је у овој јачини: једна бугарска комбинована дивизија доведена је с Румунског фронта, два немачка пука доведена са Солунског фронта, који су нападали Ристовац, Врање.

правцем Медвеђа, и једна аустријска дивизија која је нападала правцем од Сталаћа па до Рашке. Највећи број наших усташа био је достигао до 12.726 и триста шест и четири коњаника, који су коњи заробљени били од непријатеља; 10 митраљеза, 8 исправних а 2 неисправних. Када сам успео да Арнауте вратим, наредио сам свима четницима као усташама, да кад се непријатељ буде приближио нашој старој турској граници, најживо, неосетно, поћу пробију непријатељски фронт и баце се натраг испри. за леђа, стим да се групишу по десетинама и пребаце се у ближа своја села и шуме, да се крију у највећој тајности до даљег наредбења, што су и успели, као и сам ја што сам тако урадио са неколико четника. Непријатељска војска се сва задржала на старој срп. и турској граници и ту се улогорила.

Да би је обмануо и олакшао народу, реших се да обманем ову непријатељ, војску са овим начином: пошто сам имао једног четника који је добро писао француски, те напишемо извештај лажни српској Врховној команди као и савезницима у коме сам навео, како сам, као рањен при отступању наше војске 1915 год. остао код поверених Арнаута, мојих пријатеља, док нисам оздравио; за пошто сам оздравио да сам прешао и обрео се овде у народу. Једном приликом да сам искористио један аероплан који је путовао за Румунију и одмах се јавио у народу и казао како сам дошао с фронта. У томе лажноме извештају изнео сам све варварске слике бугарске што су они радили још пре што сам се ја појавио; наравно да је у том извештају било више написано него што ли је било стварно и у извештају сам напоменуо да ме народ више неће и да ми од истог народа прети опасност. Напоменуо сам, да ћу ићи код мојих пријатеља Арнаута гди сам пре био као рањен и да ћу побунити Арнауте. Ово сам урадио да би омразио Арнауте и Бугаре, а да ми од нашег народа прети опасност, пошто је народ наклоњен Бугарима и силом сам га натерао на устанак. Ово писмо дадох једном ђаку који живи у Куршумлији, а родом [је] из Македоније, а као бугарски чиновник се налазио у Скопљу, одакле је добио осуство за Куршумлију где га је устанак затекао и придружио се мени. У писму је стајало како је исти награђен са 1000 лева, које сам му стварно дао јер их је морао показати у Нишу, дао сам му 200 лева за трошак, у писму сам написао да му савезници даду награду 15.000 динара ако успе да пренесе то писмо. Овом младићу коме је поверено ово писмо, наредио сам му [!] да исто писмо однесе у Ниш, генералу бугарском Протогерову који је био тада командант Моравске области, и преда му, стим да изјави како он као син македонски и велики Бугарин неће да ради на штету Бугарске државе. Ово је писмо већ 5-III. било у рукама бугарског поменутога генерала. Ово је учинило толико много да је одмах прстало свако насиље над нашим становништвом. Мали је број војске остао за одржавање реда у побуњеном крају, а сва она снага војске је прешла преко границе правцем

Приштина за Призрен, да тражи мене, а народу је издата одмах прокламација штампана да се сваки врати својој кући и да се преда оружје, а биће сви помиловани.

7-III. већ се чула артилер. борба између Арнаута и Бугара. Ја са 50 четника тако се вешто прикријем у једној великој планини, добавим хране преко поверљивих људи, а прекинем сваку везу са народом. Бугари су били потпуно убедени да сам се налазио у Албанији код Арнаута. У тајности сам се налазио све до 15 априла исте године., али, пошто је већи број усташа остао напредан у шумама, не знавши за мене да сам у тој близини, настане анархија, пљачка од нашег народа, убиства за новац и разна зверства, јер су мислили да ја нисам у близини. Видећи ову велику пропаст 16. априла појавим се са једном строгом наредбом и извршим неколико смртних казна над тим пљачкашима а ресто помилујем и принудим да врате узете пљачке. Од 15. априла је учестала јака артилер. борба на Солунском фронту. Мислио сам био да ће тада бити офанзива и да ће фронт продрети; реших се, да би спасао наше становништво од коначне пропасти, а донео велике користи офанзиви. Наредим мобилизацију свих четника на дан 23. априла (Ђурђев дан) да сви дођу у планину Видовачу на одређено место. 23 било је на окупу четника 1.243, од тих изаберем 500 најбољих пешака и сто коњаника, наоружам их добро као [и] снабдем са обухом за пут, храном резервном за четири дана и лично под мојом командом поведем их правцем Гајтан — Ристовац у Брањском округу.

1. маја 1917. год. напао сам станицу Ристовац у 4 часа изјутра. Гвоздени мост железнички на Морави минирао и бацрио у ваздух, тако да воз није могао радити за 10 дана. Од поузданих људи сам сазнао да на тој станици има само 50 војника и један официр бугарски. Из првога краја смо побили све бугарске војнике и старешину те војске (једног официра). Али у путу од Ниша стигоше одмах два батаљона немачке војске, који су били на путу за фронт, и ступили су у очајну борбу са нама. Ја бих принуђен те целу резерву коју сам имао, морао сам пустити у борбу као и коњицу. Борба је трајала пуних шест часова. Одмах је [?] аероплана и почели су тући нас и њину војску, јер ме нису могли освојити у овој борби. У овој борби смо изгубили 67 четника и једног четоваћу. Са остатком се кренем ка српско-турској старој граници, пређем реку Пчињу, дођем до Козјака пл. која се налази између Куманова и Паланке; ту је већи број народа пошао замном, познавали су ме пошто сам ту и раније четовао. Сазнадох од тамошњих људи да је наш Солунски фронт непомичан и да се води борба из старих положаја. Ја са четницима пређем у стару Бугарску да извршим један напад и створим једну пометњу код њих. Пређемо преко границе код тромеђе и упутимо се правцем вароши Босилград, тако да смо на варош напали у 3 часа по подне. Успут смо радили онако како су Бугари од нашег народа радили. Варош је запаљена цела, онда смо се вратили другим правцем где сам

и даље палио села. Изашао сам на Власинско језеро и ту сам се задржао више времена, где се њихова велика војска концентрисала. У овоме крају сам пробаовио један месец дана за које сам време и имао приличних борби с непријатељем.

Добио је од мене наређење и Командант Пиротског и Крањинског Комитског одреда да и они упадају у Бугарску и стварају забуну код непријатеља. Исти су то радили, по не у великој мери.

После месец дана неосетно сам се пребацио онст у топлички округ, где је била неописана тишина. Народ је био добио толико морала још више него и прс устанка. Убрзао сам ухватио везу са својима војводама и четовођама. Покушао сам више пута да извештај Врховној Команди пошаљем; то је радио Војвода Војиновић, види се да је један његов извештај дошао до Врховне Команде. За време устанка нису били велики губитци код народа, као и велики број паљевина, рушевина и других штета. Поп Димитрије Димитријевић се бис одметнуо и почео је био радити на своју руку а на штету општој ствари и нашега народа. Над њиме нисам хтео извршити смртну казну, јер би учинио велику кривицу, пошто је имао да одговара за велика недела и злочинства што је учинио.

Октобра месеца један наш аероплан погрешно је пао у ссло Горње Шилово срез Јабланички, тако да га је непријатељска војска одмах ухватила. Ја сам тада био у непосредној близини. Не могу знати зашто се ту спустио а не у планине, где није било непријатељске војске. Од тога дана како је тај аероплан ухваћен најтежи дани су настали за народ у Топличком и Врањском округу као и Нишком. Одмах су дошле бугарске војводе са 64 комитске чете и повећао се број непријатељске војске; почну најогорченија насиља над фамилијама наших четника, тако да су вешали, убијали, пекли, растрзали и на разне муке животе им одузимали. Одмах су после тога свакога дана летели непријатељски аероплани по топличком округу и бацали по планинама прокламације да ће свако бити помилован који се преда од четника, а онај који убије војводу Пећанца добиће награду од 200.000 динара. Врло су често долазили сукоби између наших чета и бугарских комитских чета. Код четника наших отпочео је опадати морал пошто су им фамилије почели убијати и на разне муке мучити, као куће палити и другу имовину уништавати, те услед тога већи број четника се предаде а и већи је број четника изгинуо у борби. Будем принуђен 26 октобра 1917. год. да позovem оно ресто четника и четовођа и наредим: ко мисли да се преда нека иде што пре да се преда а ко не онда да се одвоји на страну. Тако је и урђено. Велики се број одвојио за предају, а око 110 четника остало је који се не мисле предати живи. Одмах сам им саопштио и распоредио у мање групе и наредио им да се удаље из округа топличког и врањског, да не би народ у томе крају страдао више због четника. Од ових чета су отишле две чете за Црну Гору. Војвода Коста Војиновић није хтео при-

мити наређење да напусти Топлички округ, него је и даље ту остао, где је после месец дана погинуо у борби од Бугара код села Гргура.

Она чета Бугара која је убила војводу Косту Војиновића добила је награду 90.000 лева. Војвода Тошко Влаховић је погинуо октобра мца 1917. год. у борби са непријатељем у Гајтан планину.

26. октобра издао сам растуреним четатама писмена упутства од моје стране да прекину сваку везу са народом и да живе на хајдучки начин. Ово сам урадио да би олакшао народу. После неколико дана је погинуо Цветко Оташевић код кога су бугари нашли та упутства која се односе на хајдучки живот и доста је помогла и олакшала народу, јер су бугари видели да немамо више везе са народом.

Ја са мојом четом сам прешао у аустријску територију округа Крушевачког, где сам целу зиму провео најбедније у мом животу и што може жив човек провести. За мене са мојим четницима знали су само два моја пријатеља који су били сиротног стања.

У половину марта месеца 1918. год. опет сам се вратио у топлички округ, где сам исто тако у тајности живео све до 15. августа исте год. Затим изгуби наду да ће и ова зима без офанзиве и успеха проћи, те се пребацим у Новопазарски Санџак у аустријску територију, тамо нађем неке познанике и једну малу палу чету и останем да живим у Горњем Ибру у највећој тајности. Од 26. окт. 1917. год. непријатељ није имао никаквих података где се налазим.

Ова ме је офанзива затекла у помесутом крају за коју писам могао ништа сазнати; када сам сазнао, доцкан је било да се пребацим у Моравску долину, да им пресечем железничке мостове и осујетим отступницу. За овај циљ имао сам прикривеног 200 ком. динамита и 400 пушака за које сам само ја и моја два четника знали. Када сам сазнао за офанзиву урадио сам све оно што сам могао урадити о чему је извештена Врховна Команда, мојим ранијим рапортом октобра месеца ове године.

Пре него што сам се ја појавио у народу непријатељ је чинио ова зверства. Убио је масу свештеника, професора, учитеља и видених људи без икакве кривице. У селу Урошевцу, срезу пољаничком извршен је покољ над становништвом 1915 године. У селу Трновом Лазу и Лазаревцу, округу топличком, стварали су лажне афере само да би га довели до кривца, створио му кривицу само да му новац одузме. Аустријанци већ тако нису радили; када су неког убили, извели [су] неку пресуду писмену како то он заслужује својом кривицом, а Бугари већ то нису радили, него су убивали како је коме нећ био.

Пошто ја још немам тачан број губитака у окрузима где је био устанак, то не могу поднети извештај о губицима. Комисија која настоји ради скупиће детаљне податке.

За време четовања од 1916 па до садашње офанзиве имали смо борба са непријатељем на овим местима:

20. септембра 1916 год. имали смо борбу са непријатељом на Белом брду (Коплоник); губитака је било са обе стране ту је борбу водио војвода Коста Војиновић са његовом четом.

6. октобра исте год. једна наша чета сукобила се са непријатељем близу Коплоника. Наших губитака је мало било а са непријатељске много више.

11. октобра вођена је борба са непријатељом; овом нашом четом која је водила борбу командовао је истом четовођа Урош Гудински.

14. октобра вођена је борба између чете војводе Косте Војиновића и непријатеља у близини села Блажева. У тој борби непријатељ је био јако потучен и заробљен већи број војника, коморе, коња, и другог материјала. Истог дана је вођена борба са непријатељским војницима; овој нашој четици је командовао четовођа наредник арнаут Рамадан Незировић из Приштине. Борба је вођена у близини Приштине.

16. октобра четовођа Милан Дечански водио је борбу са непријатељом у близини Грсајача (Јастребац); губитака наших у овој борби нису имали.

25. октобра 1916. год. вођена је јака борба близу Ртња са непријатељом. Овом нашом четом је командовао четовођа звани Хајдук Вељко, како га [је] тамошњи народ називао.

2. новембра 1916. год. једна наша чета под командом четовође Мика Моравач водио је борбу са непријатељом у близини Мрамора испод Јастребца.

7. новембра 1916. год. вођена је борба у селу Магово, срез Косаонички између чете војводе Косте Војиновића и непријатељске војске.

10. новембра 1916. год. вођена је борба између наших чета и неприј. војске у срезу Јабланичком под командом четовође Милона Ђуровића, где је у тој борби убијен бугарски срески начелник, који је био велика звер и душманин Срба.

15. новембра исте год. сукобио сам се ја са мојом четом са непријатељском војском близу села Петровца у Врањском округу; борба је трајала 4 часа; губитака је било са обе стране, али са непријатељске много више.

22. новембра 1916. год. четовођа Тодор Митић, са својом четом сукобио се са непријатељ. у близини Кукавице планине где је непријатељ претрпιο велике губитке.

5. децембра 1916. год. у селу Трстену у Врањском округу једна наша чета под командом Синадина Јанковића четовође сукобила се са непријатељем; у овој борби је непријатељ изгубио 7 мртвих војника а 12 рањених који су заробљени од наших четника.

12. децембра 1916. год. четовођа Јеротије Ђенадић је водио борбу са непријатељом у близини Јанкове Клисурс (Јастребац).

22. децембра 1916. год. ја и моја чета сукобили смо се више пута са Ил. Плана (Јастребац) са непријатељском војском; у тој

борби смо заробили 6 непријатељ. војника; од наших није било губитака.

3. јануар 1917. год. вођена је борба целог дана између чете капетана г. Милинка Влаховића и неприј. војске у планину Гајтан. У овој борби је непријатељ претрпιο велике губитке.

9. јануар 1917. год. вођена је борба под командом четовође Милана Дечанског у Дрвену; од наше стране није било губитака.

7. фебруара наша чета под командом четовођа Цветка Оташевића и Илије Радоњића сукобила се са неприј. војском и бугарским жандармима — Арнаутима у близини Куршумлије; у тој борби су рањени наша два четника.

Све ове борбе што су вођене пре устанка, вођене су у удаљеним местима од села, те села нити народ није због тога имао рђаве последице. Моје наредбе биле су најстрожије да се борба не прима са непријатељом, али услед великих потера морало је доћи до борбе.

У борбама са непријатељом које смо имали од 1916. па до садашње офанзиве показали су се као најхрабрији четници, и то:

1. Војвода Коста Војиновић, пагинуо, родом из Вучитрна;
2. „ Јован Радовић, проф., родом из Црне Горе отрован у Сарајеву;
3. „ Тошко Влаховић, студ. фил., погинуо 20-X 1917 г., родом из Црне Горе;
4. Атив. црногор. капет. Милинко Влаховић, родом из Црне Горе;
5. Четовођа Машан Стојковић, погинуо 20-IX-1917 г. на Јавору, родом из Пасјаче, Прокупље;
6. „ Милан Дечански, погинуо, родом из Војводине;
7. „ Димитрије Беговић, погинуо, родом из Доброг Дола, ср. Косанички;
8. „ Цветко Оташевић, погинуо, родом из Куршумлије;
9. „ Ђуро Вуковић, погинуо, родом из Пећи;
10. „ Тоша Митић, погинуо родом из Лесковца;
11. „ Синадин Јанковић, погинуо, родом из Медвеђе, срез Јабланички;
12. „ Миливоје Раичевић, погинуо, родом из Куршумлије;
13. „ Никола Бојановић, окр. моноп. надз., погинуо, родом из Куршумлије;
14. „ Мика Моравац, погинуо, родом из Мрамора ср. Нишки;
15. „ Милан Киковић, погинуо, родом из Азбренице, ср. Добрички;
16. „ Воја Марјановић, погинуо, родом из Крушевца;

17. .. Радисав Павић, погинуо, родом из Арбанашке, ср. Прокупачки;
18. .. Цветко Данчевић-Косовац, погинуо, родом из Вучитрна — Косово;
19. .. Рамадан Незировић, Арнаут, погинуо, родом из Приштине;
20. Четник Тодор Несторовић, погинуо, родом из Доњег Ибра;
21. Четовођа Урош Рудинац, из Санџака, погинуо;
22. Четник Нестор Вукоичић, погинуо, родом из Куршумлије;
23. Четовођа Радисав Тошић, родом из Бајашнице, ср. Прокупачки;
24. .. Панае Данчевић, родом из Вучитрна—Косово;
25. Четовођа Станко Миленковић, родом из Прокупља;
26. .. Милан Дрљевић, родом из Црне Горе;
27. .. Новица Шукић, родом из Доброг Дола, ср. Косанички;
28. .. Ђока Белојевић, родом из Црне Горе;
29. .. Братимир Милачић, родом из Беле Воде, Прокупље;
30. .. Милорад Перовић, родом из Јабланичког среза;
31. .. Алекса Андрић, родом из Прокупља Бериље;
32. .. Арсеније Косанчић, родом из Црне Горе;
33. .. Сава Петровић, родом из Петровца, ср. Лесковачки;
34. Четник Сава Радовић, родом из Црне Горе;
35. .. Ђуро Дрљевић, родом из Црне Горе;
36. .. Вучина Лазовић, родом из К. Митровице;
37. .. Вукмир Миленковић, родом из Вучитрна — Косово;
38. Четовођа Никола Џаковић, погинуо, родом из Ставца, ср. Прокупачки;
39. Четник Иван Новичић, погинуо, родом из Дегрмена, ср. Косанички;
40. .. Раде Мицовић, погинуо, родом из Мердара, ср. Косанички;
41. .. Мираш Гарић, погинуо, родом из Мердара, ср. Косанички;
42. Четовођа Светозар, Костић, погинуо, родом из Реснице, ср. Добрич;
43. Поп Радивоје Вучинић, погинуо, родом из Концела;
44. Поп Срећко Поповић, погинуо, родом из Ибра — Колашин;
45. Четовођа Никола Влаховић, умро у Пећи, родом из Црне Горе;

46. „ Георгије Владимировић — Рус, погинуо, родом из Астрахана — Русија;
47. „ Михајло Ђукић, погинуо, родом из Црне Горе.

Од изгинулих као и живих има још велики број храбрих четника, које нисам записао. Ако буде потребан списак свих тих лица, могу накнадно поднети.

Предњи извештај о мом досадашњем раду за време чествовања од 1916. год. па до садашње офанзиве, част ми је поднети Врховној Команди.

19-XII, 1918. г.
Београд

Командант усташких трупа,
устанички Војвода, Коста Пећанац¹⁷⁰

¹⁷⁰АВИИ, кут. 78, рег. бр. 5.

Прилог 2

Рађено 10 августа 1919 год.
Лесковац

ЗАПИСНИК

саслушања г. Косте Пећанца пред Анкетним одбором
о узроцима побуне у Топличком окр. и околини у 1917. г.

Опште питање:

Зовем се Коста Миловановић-Пећанац, родом из Пећи, стар
40 год., резервни капетан II класе.

На стварно питање каза:

После нашега слома у 1916. год., кад смо дошли на КрФ
појавило се питање у моме луку о томе како би требало по-
слати неко поверљиво лице у окупирану Србију да види како
непријатељ поступа са нашим народом; а по потреби и органи-
зацију четничку изврши и извештаје влади и врховној ко-
манди шаље. Одређен је био неки црногорски — у нашој војсци
официр Вуковић да ту мисију изврши и он је мени упућен
да му држим предавање о начинима како ће доћи до сазнања
свега онога што му се у дужност ставља. Приметио сам још
првог дана рада са њим да му се оваква деликатна мисија не
сме поверити зато што је по темпераменту плаховит и све што
му се каже сматра да зна и ја сам извесно закључак да би он
ову мислу изводио без довољно такта и размисљања па би
ствар само упропастити могао. Зато сам поверљиво известио
команданта да му такву мисију не би требало поверити.

После овога по моме се ништа више није радило док смо били на Крфу.

Кад смо у мају месецу 1916. г. отишли у Солун, ја сам дуго размишљао о тој ствари, да се неко пошаље у Србију и у месецу јуну или јулу исте године поднео сам свој реферат — предлог на који би се начин могло отићи у Србију и шта би се могло предузети. За ово ми је давало повода писање по новинама да су се већ у Србији појавили четници, па из бојазни да они као неорганизовани не учине какву глупост, упутио сам тај свој предлог врховној команди. И једнога дана будем позват у врховну команду и тамо ме упиташе би ли ја пристао да идем за Србију и под којим условима. Тражили су од мене да им о томе поднесем свој реферат, што сам ја и учинио. У реферату сам тражио да ме у Србију пошаљу на два и по до три месеца пред офанзиву и то на аероплану и назначио сам у реферату место где треба аероплан да ме спусти. Протекло је за тим неко време и једног дана у августу месецу када сам био на фронту код Бевђелије добио сам наређење да одем у врховну команду. Кад сам отишао тамо рекли су ми да треба већ да идем за Србију само је потребно да се извезбам у летењу у аероплану. Ради тога придодати су ми неки француски и српски инжењерски официри. Ја сам са тим веома био брзо готов, а и само летење брзо сам научио у околини Вертекопа.

Пред полазак био сам у врховној команди где ми је у име врховне команде генерал-штабни пуковник Данило Калафатовић као шеф оперативног одељења врховне команде дао упутшта и како треба да радим кад будем прешао у Србију.

14. септембра по старом кал. на сам дан Крстовдан 1916. год. добио сам у врховној команди неколико хиљада прокламација Есад паше на турском језику да их растурих међу Арнаутима да буду с наше стране и да нашу сваку акцију помажу. Даље, тада ми је речено да, када наши буду пробили непријатељски фронт и нашли се близу Скопља, прекинем пругу по могућности између Ристовца и Лесковца, да уништим по могућству три објекта првенствено тунеле и мостове; да пре но што рушење наредим, наредим да се из те близине где ћу експлозију вршити, становништво исели. За тим да кварим и обичне ћуприје од обичне грађе, нарочито оне које се не могу брзо оправити. Да побуним Арнауће и пресечем пругу Скопље — Качаник па ма где то било. Да срушим једну ћуприју Ниш — Пирот у сићевачкој клисури и мост код Сталаћа. Све [ј]е ово са планом имало да се изврши јер рушење тих унакршних објеката јачко би збунило непријатеља а нашем би фронту силне користи учинило. Овлашћен сам да саопштим свима обвезницима нашим који су при евакуацији и 1915 г. застали у Србији, да узму учешће у самој организацији па и у евентуалном устанку ако желе да им се опрости кривица. За извршење овога ако ми треба пара да зајам учиним код народа нашег јер то нисам могао понети

са собом. Дали су ми тада свега 10 наполеона за спрему а 10 наполеона за пут нашта сам им признаницу дао. Најзад, речено ми је, и то да ако успе Румунија да се пребаци на нашу територију да се ја преко краинског округа са свима нашим четата и свима способним обвезницима пребацим у Румунију ради заједничке акције против непријатеља.

Наредено ми је да ћу добити знак кад требам акцију да отпочнем. Тај ће ми знак бити дат аеропланом који ће пуштати дрвене празне плакате [траке] метар дуж, и 60 см. ширине. Дотле никакву акцију [да] не предузимам већ само концентрацију изведем и организујем све одметнике — четнике који [су] се већ били појавили у шуми с тим, да сви слушају моју команду све донде док не би дошао који виши официр коме би ја предао дужност. По могућностима да шаљем извештаје влади и врховној команди о непријатељској војсци и њеном кретању као и о стању нашега народа.

Све ми је ово саопштио усмено Г. Калафатовић.

И 15 септембра 1916 г. у 6 сати изјутра пошао сам аеропланом из Вертекопа поред Кајмакчалана са једним пилотом француским. У осам сати и три четврти изјутра стигао сам на место звано Равне Ливаде код села Механе среза Косаничког. Пут је дакле трајао 2 сата и $\frac{3}{4}$.

Пилот је продужио пут за Румунију да би траг заварао. После 10 мин. од када сам ја сишао и одмарао се појавило се неколико четника — одметника и довикивали се да пођу и потраже писмо које је можда пилот оставио тамо где се спустио. Чуо сам их и познао да су то наши и ступио са њима у везу. То су били моји војници који су остали при евакуацији, тј. не војници из моје чете јер сам ја моју чету целу превео већ војници из II пука у коме сам и ја био. Од њих сазнам стање непријатељске војске као и то, да је непријатељ повукао велике контингенте — посаде војске као и посаде из унутрашњости и упутио их на фронт румунски због објаве рата од стране Румуније. Сазнам и то да је непријатељ имао врло мало посаде своје као и то да има и један мали део од наших обвезника који [су] се припремили за жандаре.

Мој долазак муњевитом се брзином пронсо кроз народ онога краја и пошто сам ја имао веома кратак рок за организацију, то сам ја позвао све виђеније људе из окр. Топличког и Врањског ради договора. Од њих сам сазнао кад су дошли ради споразума да у народу има доста пушака, муниције и експлозивни материјал. У то време четника — одметника било је доста у шуми али без организације — и сваки је од њих радио на своју руку. Позвао сам их све да ступе у споразум самном и сви који су имали изгледа да ће да се поправе остали су у организацији, приморани су да врате новац који су насилно узимали од народа, а они који су толико били искварени да нису давали наде да ће се поправити а при том су ве-

лика зла дела народу починили — стрелјао сам, јер примена друге казне нпр. затвора није могло бити.

За време од три месеца враћено је народу 34 опљачканог му новца а $\frac{1}{4}$ тог новца задржато је на издржавање чета. Опљачканог новца је било од прилике $\frac{1}{4}$ милиона дин.

У народу је било велико веровање да сам ја од владе до-нео новаца за поделу сиротињи. Међутим, ја сам од владе имао свега 10 наполеона те сам хтео не хтео принуђен био дати народу и своји 4.000 дин. јер је захтевао увид отаџбине да народ види да се о њему влада стара, па сам принуђен чак био и говорити да то влада даје.

Била је оскудација у храни те је требало притећи народу новчано ради исхране, и ја сам се тога ради обратио на више-није људе и добио 15.000 дин. зајма ради поделе народу а пу-стио сам глас да је то влада послала. Помагао сам народ — сиротињу лично где год сам лично могао доспети а и слао сам, а где писама могао издавао сам виђеним и имућним људима [путства] да се сиротиња и чиновничке фамилије помажу.

На Кopaонику нашао сам војводу Косту Војиновића — из чете Војина Поповића али без икакве организације са једном четом од 35 људи. Чим сам се са њим састао издао сам му [наре-ђење] још на првом састанку и упутио да ништа сам не ради што би нанело штету народу. Извршио сам доста смртних казни за које сам имао доста непобитних доказа да су народу штете донели и да народу прете. Све су казне тајно извршене да се лешеве ни од кога не могу наћи. Ово због тога да се не би сазнало о организацији која је морала остати тајна.

Имао сам везе са овим варонима: Прокупље, Лебане, Лесковац, Врање, Соко Бања, Алексинац, Ниш, Крушевац, Приштина, Куршумлија, Пећ, и Митровица. Ступио сам у споразум са Арнаутима и био у њиховој средини у Косовском округу. Позајмио сам за 50.000 дин. да ми даду 4.000 пушака са по 300 метака.

У почетку 1917 год. из свих крајева добијам вести, а то сам и из новина видео, да је Румунија пропала; будсм. изве-штен да је и солунски фронт пропао а Грци у позадини бунили те се непријатељски фронт није могао пробити и најзад да је у Русији избила револуција под вођством Керенског и про-глашена република а цар збачен. Видевши све то дошао сам до закључка да је мој задатак проманио циљ и зато сам обу-ставио организацију народних чета за устанак.

Биће од интереса за анкету на који сам начин вршио ор-ганизацију чета. То сам радио овако: скупим грађане из више села или из једног ноћу у заклонитом месту где сам им држао говор. У говору сам нарочито истицао да буду присебни да не губе паду на ослобођење јер ће му ослобођење скоро доћи а ради одушевљења говорио сам им да нам добро стоји код Би-теља и да су ту и наши савезници који нас увек добро пома-жу; да одустану од шнијунаже и доставе један другог, да све спорове између себе суди суд који они сами изаберу јер ће

тај суд правичније судити но да им суди непријатељ, да се од интернирања и других дажбина спасавају новцем, да се узajамно помажу и одржавају и да новчано помажу сиротињу и чиновничке фамилије; да се све прикривено оружје извади; очисти, спреми и подмаже, да [се] спреме муниција и експлозивни, да један другом позајме оружје ко има више, чак су они који су већу количину имали добивали и награду; да између себе изабере једног старешину који ће водити чету која се звала сеоска или општинска чета. Наредио сам да њихов суд који они буду између себе одредили никаке смртне казне не може извршавати док мене не изведе и јаке доказе о кривици не поднесу са 6 потписа виђених грађана. Да се покоравају бугарским властима, по могућству дају што год могу али опет не све јер би се то приметило да се по чијем говору не даје а то би имало рђавих последица, и најзад да сва лица — четнике који немају моју легитимацију са мојим печатом ухвате и мени спроведу.

Петог јануара 1917 г. стигло наређење да се образују народне регрутне комисије, да се праве спискови по општинама за позив способних грађана од 18—45 година. Ово је усколебало народ доста јер се видело шта Бугари намеравају, питали су ме из свих крајева: Нишког, Топличког и Врањског окр. шта да се ради са овом регрутацијом. Ово је било врло крупно питање за мене и ја га нисам могао сам решити. За то позovem већи број виђених људи из разних места и на разним местима одржим савет са њима шта треба да се ради. Моје је мишљење увек било и то сам на свима саветовањима истицао да се ни покоју цену не пристане на регрутацију. Јер по моме схватању било би убитачно по нашу нацију, јер би се утврдило бугарско мишљење да је Поморавље њихово. Сем тога на регрутацију би изашло 60—70 хиљада људи и, најзад, бојао сам се да ће кад чују наши војници на фронту изгубити морал и клонати духом и почну се предавати; или ако то не би урадили, они би се крвно завадили између себе: солунци и ови нови бугарски војници кад би се доцније састали. У томе су ме сви једногласно помагали. Ни један апсолутно није био за регрутацију. Баш они крајеви за које се мислило да су уз Бугаре они су баш били најодлучнији у томе. Има доста случајева где по неки није имао никог за регрутацију, па су и они били одлучно против регрутације нпр. Прока Чавић из Прекадина.

У месецу фебруару отпутовала је бугарска комисија у Куршумлију да регрутује. Да би Бугари у овоме успели они су код Арнаута организовали једну банду против Србије и мене и позвали је да помоћу ње изврше регрутацију.

Ова ствар, за мене врло важна, нагнала ме је те сам у селу Обилићи у кући Милутина Драговића нар. посланика скупио све виђеније људе и виђеније четнике од којих су доцније изабрани за војводе и одлучено је да се дигне устанак. Ја сам то сузбијао али уза се имао сам Гос. Дрљевића а

сви су остали били за устанак. Да би то осујетио и да би се ствар расплинула ја четнике испошаљем за Књажевца и Пирот те да на тај начин тамо упутим најватреније поборнике за устанак али се и тиме није могло да постигне јер су заробљенања већ отпочела, и отпочети се морало јер се није имало куда.

То је све било 9 феб. 1917 г. као што рекох у кући посланика Драговића. Ту је утврђен и програм рада. Професор Радовић проглашен је за војводу и упућен за пиротски окр. а професор Тошко Влаховић за команданта краинског округа да тамо оду и изврше организацију. Ово сам учинио у циљу да њих као јаче потстрекаче удалим те да на тај начин сузбијем струју за устанак. Капетан Влаховић и поп Димитрије Димитријевић остали су за врањски округ. Коста Војиновић одређен је за Копаничко-ибарски одред. Тог дана извршене су и две смртне казне на два четника: Мирком Добричанином братом поп Секуле Добричанина и Михаилом Н. зато, што су узели иском Дини, Грку, кафеџији из Косанчића 12.000 дин. од којих 8.000 дин. му враћено.

Почев од 8/II, па и 9 и 10 фебруара 1917 г. отпочеле су местимичне борбе у срезу јабланичком. Четници су ми доводили по 10—15 заробљених Бугара које сам ја пуштао и упућивао за Лесковац а нисам их стрељао. Ове местимичне борбе појавиле су се зато што је свет одбегао у шуму у великом броју и што су хтели разрачунавање сами на своју руку, а сем тога у разним четима и код разних четовођа — војвода било је и четника који немају моју легитимацију, а такви су и могли подбости народ на борбу пре моје наредбе. Издао сам строго наређење да се одмах умире и чекају моје наређење. Ради умирења послао сам им поп Димитрија и Влаховића.

У путу 11 фебруара 1917 год. сукобио сам се ја лично са бугарском коњицом која је ишла из Дубова ка Јабланичком срезу. Потучем се са њима и заробим неколико коња и војника; неколико је погинуло а остали се разбегли. То ми је био први сукоб са Бугарима откако сам овамо дошао.

Између 12 и 13 фебруара био сам у селу Пасјачи где ми четници доведоше бугарску патролу од 3 војника, код којих претресом нађем поверљиво наређење бугарске Врховне команде, које наређење било израђено на машини, те ми је и улесало веру да је аутентично, где врховна команда наређује свима комисијама регрутним и командантима да се одмах одустане од рсквизиције и злостављања народа; да се на леп начин народ покуша за њихову ствар [придобити] јер се — вели се у наређењу — осећа да ће се дићи побуна под вођством Пећанчевим који је ту. На завршетку вели се у наређењу „да се свом силом настане да се пронађе и убије Пећанац а после ће се регрутација наставити и извести на бољи и лакши начин“.

Ова наредба дала ми је повода те сам одмах издао најбржа наређења за угушење буне. Целе ноћи радио сам и из-

давао наређења да се сви врате кући и оружје прикрију јер неће бити интернирана нити терања у војску. Шест и три наређења за толико општина написана су и послата. Овим наређењима народ није придавао никакву важност, чак сам од поп Димитрија добио и прекор како сам се брзо охладио. У путу дознадох да се борба води око Куршумлије куда сам се и упутио, а на уласку у саму варош дознадох да је устанак букнуо у целом срезу Косаничком. Појurio сам лично сам да угушим устанак, али у путу за Куршумлију, између среза Косаничког и Прокупачког наиђох на борбу где се народ бори са пола батаљона бугарске војске. Бугари су били заузели положај Плочник, а то је онај положај где је [кнез] Лазар 1372 г. потукао Турке. Ударио сам са коњицом Бугаре у леђа и принудио на предају. Са заробљеницима сам поступао добро јер сам знао да ће устанак као брeran пропасти.

У Куршумлију сам ушао 16 фебруара 1917 год. где сам био бурно дочекан и од народа и од устаника а Војиновић је ушао 14/II. У своме одпоздраву рекао сам народу да је превагдио, али кад је ствар већ отпочела и ја се придружјем. У томе чу се из народа „па доче ћемо да трпимо“? У томе добијем вест да је и Лебане блокирано и да се очајна борба води у целом Јабланичком срезу.

Да би спасао ова два места — Лебане и Куршумлију — решим да устанак проширим те да дам маха да се умешају и стране силе и заинтересују. Издам прокламацију за општи устанак, али народ и без мога наређења почео већ напад и на Прокупље где су се водиле уличне борбе, ма да моје наређење никад није било за уличне борбе, већ само за блокирање, јер уличне борбе доносе велике жртве за нападача.

Пошто сам поставио власти у Куршумлији кренем за Прокупље и 17 фебруара 1917 год. и сам уђем у Прокупље где сам на улазу дочекан од грађанства. Доласком мојим у Прокупље обуставим уличну борбу и на миран начин натерам Бугаре на предају. Са заробљеним Бугарима поступао сам лепо, а то сам и грађанима препоручио и ови су послушали мој савет и наред је брзо угушен, што се у револуцијама ретко дешава.

Фебруара 18 дознам да се из Ниша креће велика бугарска војске са артиљеријом. Кренем напред са организованом четом. Утом нам стиже и помоћ из Крушевачког округа, велика потпора из Сталаћа и Рибарске бање. Израдио сам план одбране и распоред самих устаника. Ја сам држао долину Топлице са центром где сам се сукобио са бугарском војском на Дебелом брду и Александрову селу. Пробио сам десно непријатељско крило и пошао ка Нишу. Два батаљона бугарске војске видећи то напусте положај и врате се и уз велику борбу на Мрамору буду натерани да побегну к' Нишу. Пребацим једно одељење коњице ка Црвеном крсту да маскира напад од Црвеног крста, управо да изведу демонстрацију. Моје предње одељење дође до пруге и ту се задржи по моме наређењу.

19 фебруара наредим да се повуку сво одолења на леву обалу Мораве и држе се али да се даље не напада.

20 феб. пало је Рибаре и Бугарска војска заробљена, а наши су продужили у правцу Сталаћа. Рачунао сам да ће ме непријатељ победити долином Топлице али он успе да ми пробије лево крило које се наслањало на Јастребац, јер је ту свом снагом која је дошла из Румуније напао.

21 феб. стигну Арнаути из Косовског и Митровачког краја ради преговора, да и они тамо дигну устанак. Захтеви њихови били су сведени на то да они само пад Ниша чекају па да заузму Мигровицу, Приштину и Пећ. Ја то раније нисам учинио а могао сам без по муке заузети Ниш да сам хтео; сада пак по њиховом захтеву нисам га могао заузети због јачине бугарских трупа које су дошле. Непријатељ се бранио артиљеријом из града, Новог казненог завода и из Бубња. У томе се појави побуна и са десне стране Мораве, из Заплања, Сврљига и.т.д. и непријатељ би-принуђен да преполови своју снагу и баци је тамо. Три покушаја његова да пређе Мораву одбијени су од нас ту код Мрамора и околине.

Непријатељска војска била распоређена овако: Сталаћ до Кукавице планине са леве и десне стране Морав; два немачка пука била су у околини Гилана, а ти пукови дошли су са солунског фронта. и најзад једна аустроугарска дивизија од Сталаћа правац Брус — Рашка — Санџак, јер се један део био побунио у том крају.

У почетку буне у округу Топличком било је моје наређење да се на аустријској окупираној територији Србије ништа не предузима нити што отуд узима и лљачка. Аустријанци су дошли Бугарима у помоћ и близу села Плочника сукобили се са нама, но враћени су на Блаце и у Јанкову Клисуру где је вођена очајна борба. У овоме устанку биле су очајне борбе са Бугарима на Гребцу и у Јанковој Клисури са Аустријанцима.

На дан 25 феб. 1917. год. бројно стање пушача било је 14.272 пушкe разнаг система.

Феб. 26 добијем извештај да су се Арнаути поколебали и побунили и почели ме нападати с леђа од стране наше границе. И ја издам 27 феб. наређење за опште повлачење и без икакве борбе у правцу ка Куршумлији те да сузбијем Арнауте. Све заробљенике оставили смо у Прокуњу и селима неповрћене. Успем да вратим Арнауте пошто су били напалили нека села наша.

Видећи да се не могу даље држати ја седнем и напишем једно лажно извешће упућено тобож нашој врховној команди и то на француском написано; уствари оно је написано да дође бугарском команданту дивизије генералу Тасеву у Ниш, као да сам одступио ка Призрену и да сам рањен и остао у Албанији и они понашају тамо војску са артиљеријом и ова нападне Албанске планине.

Као што се види то је писмо имало успеха. Ја инак са неколико својих оданих пријатеља потајно се повукао и од 10 мар. до

10. априла 1917 г., сем неколико моји пријатеља, није нико знао да сам ту, већ је сваки веровао да сам ја отишао на фронт, како сам ја уосталом и пустио био глас.

Али дознам да су остали четници у великом броју почели пљачкати и убијати народ за ситницу. На савет неколико трговаца и пријатеља који су самном били поново се пријавим тј. појавим, и то сам учинио и објаснио народу да сам поново са аеропланом с фронта дошао. Са неколико смртних казна ред је повраћен.

После месец дана од устанка морал се код народа повратио толико да [је] то збиља било чудновато. То је вероватно зато што је свака кућа имала свога у шуми и народ је долазио као да ништа није било ни попаљено.

По прикупљеним подацима остало је после устанка 2.574 четника у окрузима Нишком, Топличком и Врањском.

Извршио сам поново организацију чета четника који су остали и распоредио их у 34 чете по разним местима због тешкоће исхране у којој се тада оскудевало. Дисциплина се није могла баш брзо поправити због оскудације у храни а контрола се јака није могла ни водити јер су чете јако биле разбачене.

У том времену чуло се јако бомбардовање с фронта. Скупим један мали савет од чиновника и трговаца који су били код мене и посаветујем се са њима да би добро било да из четника издвојим све оно што није добро и непоправимо па да са њим одем тобож на фронт, а у ствари био ми је циљ да пређем бугарску територију. Тога ради наредим на Ђурђевдан концентрацију свих чета у Видовачи планини — дошле су све чете сем Војновићевих 200 четника који нису дошли. Из целокупног броја четника издвојим — изаберам 600 четника непокорних и непослушних.

Априла 24 кренем преко Врањског округа, пређем неопажено стару грануцу и 1 маја 1917 г. по старом нападном Ристовац, срушим Љуприју [и] стануцу и побијем 52 војника и њиховог старешину. У том стигну два воза Немаца и борба отпоче на нож где ја изгубим 72 четника. Пробијем се и продужим (у) правцу Козјака више Куманова и одатле пошаљем једно оделење ка Кратову са задатком [да извиди] да ли је пробијен солунски фронт. Дознам 5 маја да фронт није пробијен, [те] се реших да свом снагом, а придружило ми се још 132 четника из нових крајева око Куманова са једним свештеником на челу, кренем правац за бугарску границу ка варошици Босиљград, са намером да нападнем Софију. При уласку у стару бугарску нисам палио али сам уништио од живља све оно што је вредело. После мале борбе заузмем Босиљград и спалим га до темеља. Продужим правац Велики Извор лут Софије и уђем за 63 км., а затим се вратим лево бочно куда сам палио сва села докле год нисам на границу према Власини изшао. Ту је дошла велика бугарска војска да спречи напад и уништавање. Ово је успело да се војска из окупационих крајева повукла да брани саму Бугарску и за месец и по дана било је

спокојство у целом окупационом крају јер војске није било. Од интереса је забележити да сам при упаду у Бугарску имао прилике да видим да су наши четници наилазили на одело своје браће која су стрељана од Бугара тамо око Сурдулице одмах по њиховом уласку 1915 г.

Пиротски и Крајински одред слали су своја оделења у Бугарску да стварају неред, али су [били] од малог значаја.

Највеће сам штете наносио непријатељу са тајним организованим изврћањем возова без експлозије а то сам радио на тај начин што сам шине рашрафљивао на малим кривинама, помоћу франц. кључа и једне нарочите ђускије специјално за тај посао. Тако сам размицао и једну и другу шину међу којима сам додавао по једно парче гвожђа да се не би састале услед наилазећег воза и његовог терета. То је увек избацивало возове из колосека и тим причињавало велике штете. Томе нису могли ући у траг.

Ово је све рађено до августа месеца 1917 год. док нису ухватили једно писмо упућено Радовићу где сам му наредио како да се штета непријатељу наноси. То је писмо сам генерал Тасев носио по народу и читао га речима „тешко је молити победник побјеђеног али ја сам принуђен молити Пећанца да ово престане.“

Са свима четничким организацијама имао сам и одржавао сам везу увек и брзо. У половини месеца августа ухватио сам везу и са четницима из Ерцеговине којих је доста било као и један део Ужичког округа. Послао сам им правила за рад, али (је) чета која је то носила изгубила у близини Ивањице у неком селу. Са Црногорским четама ухватио сам везу али [су] те чете биле без значаја јер нисам стигао да извршим организацију.

По повратку из бугарске донели смо доста новаца и свуда смо плаћали народу. Нико нигде није ручао цабе, јер је сваки четник имао више од 30.000 дина. пошто смо из бугарске донели више од 500.000 дина.

Касом никад нисам руковао, већ је тиме руковало финансијско лице порезник Угриновић из Београда.

У октобру месцу дознао се да је аероплан пао са неким официром Илићем у Пустом Шилу, где су несрећом и били заробљени. Говорило се тада да је Илић донео око $\frac{1}{2}$ милиона динара и план за цео рад, али све је то пропало јер је по несрећи он одмах заробљен, а аероплан и новац запаљени.

Тада је настало најкритичније време за народ и четнике јер је дошло шест и више чета од најгорих зликоваца које су вршиле страхан терор нарочито према четничким породицама.

Морал код четника опао је, почели су се предавати и одавати своје другове и главније људе, а велики је број четника и погинуо.

Организован је цео народ против мене под притиском бугарских власти.

Пошто нисам могао повратити морал код четника нити четама управљати јер су чете биле растурене, ја будем принуђен и прсеђем на аустријску територију у почетку 1918. год. Где сам остао до половине марта 1918. г. Тада се опет вратим у Топлички округ са својих 12 другова, где сам остао до 15 августа 1918. г. без икакве штете по народ. Испријатељ није знао да сам ја ту.

Помислио сам тада да ни те јесени нема наде на пробијање фронта, решим се да одем у Санџак, где ме је и наша офанзива затекла. Организовао сам одмах чете, заузео Пећ и друге вароши и прокламовао... Црне Горе и Србије; предао Французима 12.000 заробљеника међу њима више од 600 официра и виших и нижих; предао им материјала у више милиона динара као и готовог новца 500.000 дин.

За сво време ове акције издавао сам наређења да се нигде не плачка.

У Прокупљу је образован комитет противу мене од тамошњих грађана са задатком од бугарских власти да ме пронађу. Ја сам знао за то, зато сам и издао наређење да сви против мене говоре, грде само нек се спасава народ.

Знам да је члан тога комитета Таса Китић био у бугарском преком суду. Да ли је кога тамо спасао или је намерно гледао уништавати тамошњи живаљ не знам.

За све време акције извршио сам 173 смртне казне међу којима је било из разних округа, ту је било и робијаша пуштених са робије. За сваку смртну казну сачињена је смртна пресуда од три судије међу којима је било и правника. Те пресуде, уколико су биле код мене, налазе се у одбору за злочинства, бугарска зверства, а један је део те архиве и уништен.

За све време ове акције учињен је дуг око 300.000 дин. Ту улазе и реквизиције стоке и позајмице код општина, од које суме обавезан сам ја 50.000 дин, а за остало нисам обавезан већ је то обавезна држава ако хоће да врати.

Толико сам имао да кажем ради обавештења анкете о узроцима побуне, а додајем да овако велики устанак не би био да ја нисам дошао ради организације чета. Вероватно би многи из овога краја, који је насељен Ужичанима, Пећанцима и Црногорцима и устали, али би тај устанак био неорганизован и био би од малог значаја.

Тако исто додајем и то да је овај устанак [лишио] Бугаре намераване регрутације и у осталим окрузима, а тиме је спасена част наше нације, јер да је регрутовање изведено Бугари би се јавно хвалили да је Поморавље њихово, да је ту њихов елеменат који се регрутовању није противио.

Молим са своје стране да анкета има све ово у виду и да било у извештају скупштини било на други који начин ода

хвалу и признање народу овога краја који се жртвовао за спас
части народне. Поред тога да му се што пре материјално при-
тегне у помоћ ради подизања кућа и порушених читавих села
и ради обнове његове привредне снаге.

Коста Пећанац

Оверавају:

за секрстара,
члан,

Драг. В. Симић

члан анкетног одбора,
Никола М. Марковић¹⁷¹

¹⁷¹ АВИИ, кут. 79, рег. бр. 15.

НАРЕЂЕЊА И НЕКИ ИЗВЕШТАЈИ ВОЈВОДЕ
КОСТЕ ВОЈИНОВИЋА-КОСОВЦА.

(лично их је унео у посебну свеску без наслова)

ИБАРСКО-КОПАОНИЧКИ
Грб

КОМИТСКИ ОДРЕД
К. Јов. ВОЈИНОВИЋА-Косовца
20. II 1917*

Штамбил, са државним грбом Србије, налази се и на осталим документима. Датуми су по старом календару. Бројне ознаке (1—70) су редакцијске. (Оригинал у Државном архиву НР Србије).

Распоред трупа за операцију према Блацу

I четов. МИЛОШ МИЛОШЕВИЋ, са четама ка Златарима низ Расину.

II четов. ЈЕРОТИЈЕ ЂЕНАДИЋ, са четом у истом правцу.

III четов. ВУЧКО ПАНТИЋ, са четама доћи до Лепенца, одатле ка селу Вражогрнце и ту заћи непријатељу за леђа

Ухватити везе са свима околним четама. Као и четама Копанничког одреда, које ка Брусу...

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

* У посебној свесци, без наслова, Коста Војиновић је лично уписивао ова наређења својим потчињеним, као и важније извештаје.

26. II. 1917.

Четовођи ВУЧКУ ПАЊТИЋУ

Б л а ц е

Примио сам твој извештај и према њему ти наређујем, да са свима четима одржаваш везу и да наредиш Милошу да најенергичније напада непријатеља.

Ја идем за Копаоник да са трупама нападне Брус, Александровац и да пођем ка Крушевцу. Са мнош до 28-ог одржавати везу до Блажева, а за даље јавићу.

Овамо је свуда добро. Борба се води на Вукањи и Гребцу.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 11, $\frac{1}{4}$ часова

2

26 II 1917

Четовођи ЈЕРОТИЈУ ЂЕНАДИЋУ

П о л о ж а ј

Примио сам твој извештај од 25-ог ов. мсс. и исти разумео. Ја ти упућујем ВОЈУ МАРЈАНОВИЋА, он ће добити једно одељење и упутиће се низ Расину. Ја сада идем за Блажево и за неки дан ударићу са свима трупама на Брус, Александровац и даље за Крушевац. Одржаваћете са мнош везу преко Вучка. Овамо је свуда добро. На Копаонику јуче 3-4 Шваба је погинуло.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 11, $\frac{1}{4}$ часа

3

26 II 1917

Четовођи МИЛОШУ МИЛОШЕВИЋУ

4

Са четима одржавај везу како са непријатељем тако и са свима четима. Најенергичније нападај непријатеља и дању и ноћу. А ја ћу за неки дан са четима Копаоничким напасти Брус, Александровац и поћи ћу ка Крушевцу.

Свуда је добро — само јуначки напред.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 11, $\frac{1}{2}$ часа пре подне

358

26. II 1917.

5

ЧЕТОВОЋАМА!

Што се тиче исхране војника поступићете овако. Слаћете требовања команданту места у Прокупљу за хлеб. А док та храна не стигне наређивати општинама да се оне о томе старају. Требовања благовремено слати.

Војницима забранити одвајање из чета и скитање по селу, иначе ћете ми ви бити одговорни.

Свима на потпис — вратити!

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 11, $\frac{1}{2}$ час пре подне

26. II 1917.

6

Команданту батаљона „РУДАРСКЕ ЧЕТЕ“

П о л о ж а ј

Према наређењу одмах крените за Прокупље, а што се тиче Арнаута то ће, ако буде било потребно, трупе из Копаника помоћ дати и исте сузбити. Потребно је за сада извршити неки маневар према Нишу и одмах ће се Батаљон вратити.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 11, $\frac{1}{2}$ часа по ноћи

27. II 1917.

7

Командиру чете ИБАРСКО-КОПАОНИЧКОГ ОДРЕДА

Ја сам данас стигао у село Спанце и сутра ћу бити у Жучу. Наредићеш свим четама да се сакупе и да ми се бројно стање поднесе. Чим стигнем ја ћу сакунити све српске чете и организовати.

Одамх ми јавите како стоји са ситуацијом и где се сада Аустријанци налазе.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 7 часа пре подне

27. II 1917.

8

Потпоручнику АЛЕКСАН. ПИПЕРУ

У случају да се мора — према Пећанчевом извештају — напустити тај положај на коме се налазиш, поћи ћеш са 1 ми-траљезом и са доста муниције, коњичким одељењем и нашој комитском четом к мени у састав. Ја ћу се налазити у близини Бруса. Ја сам пошао за Копаоник, одатле ћу за Брус, њега ћемо — у име Бога — заузети и бранити.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

27. II 1917.

9

КОМАНДАНТУ МЕСТА

Б л а ц е

Одмах ме по овим ордонансима известите како је на по-ложају (.....) односно ситуација као и на оближњем фронту.

Ја се крећем за Копаоник а одатле за Брус.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 11 часа пре подне

28 II 1917.

10

Четовођи ком[итске] ч[ете] наред. РАДОМИРУ ГАШИЋУ

Са комитском четом и сеоским четама Жучке општине као и једним делом сеоских чета Луковске општине крснућеш преко села Жарева, Брђана до Тршановца и посети висове око Грабовница. И ту ћеш ухватити везу са патролама потпоручн. Јсврема Димитријевића. Код села Жилци посетићеш патролама пут ка Крушевцу. И ту очекивати даља наређења. Посети по-ложаје Грабовнице и ухватити везе на Лепенцу до 2-ог марта у 4 часа пре подне.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 12. час. пре подне

28. II 1917.

11

Четовођи комит. чете потпоручнику ЈЕВРЕМУ ДИМИТРИЈЕВИЋУ

Са четом комитском крени преко Огледње у правцу Ливадско присоје, и поседни положаје с ове стране реке код Савићских кућа до Остраћа.

Г-н потпоручник Ђамиловић са осталим сеоским четама и једним одељењем комитета поћиће преко Кнежева и Шапи Дола на Ливађе и Влајковце преко Паљевшичког Брда. Нар. Радомир са четом комитском и сеоском четом општине Жучке крениће преко Жарева, Брђана, Тршановца за Брус, и код Грабовнице ухватиће везу са четама Блацким које се налазе код Лепенца. Ти ћеш одржавати везу са г-н потпоручником Ђамиловићем и Радомиром.

Ја ћу се налазити са штабом између села Лепенца и Дупца. Најенергичније нападнути непријатеља и тући га на сваком кораку. На осталим свим фронтovima је добро.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 12 часа пре подне

Чим сам чуо борбу послао сам ти К. Вучковића у помоћ.

28. II 1917.

12

МИЛОРАДЕ!

Ја са коњаницима овога момента стигох у Копаоник и већ вам направио цео распоред за напад на Аустријанце и Брус. Из Блага овде су се они повукли у Клисуру и ту су страдали. Изгинули су им готово сви официри.

Наредио сам да сеоска чета Жучка крене ка Брусу са комитском четом, а да то четно одељење твоје општине остане на граници од Мадљике па до Чира. Из Новог Пазара добих извештај да Аустријанаца нема и значи да су сви овде. И Арнаути просто не знају шта ће, пошли би радо противу нас, али их јако топови са Македонског фронта плаше. Они са нама преговарају да ударе са нама на Бугаре. Траже жита, пара — гладни су. Ово што има побићемо лако. На целом фронту је добро. Најенергичније настани да се што боље народ организује.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 12, 1/2 часа пре подне.

Команданту I батаљона Ибарско-Копачничког
г-ну потпоруч. ЂАМИЛОВИЋУ

Пошто Вам је наређење упућено ппоруч Јеврему Димитријевићу и наред Радомиру Стефановићу познато — у погледу напада који се има извршити према Аустријанцима у правцу Бруса — Влајковца — па како и Ви као командант њим морате имати извесну команду и над сеоским четима у погледу кооперације то Вам наређујем:

I. Да као командант тих трупа одржавате везу са обема комитским четима Јеврема и нар. Радомира, и да им потребна наређења издајете.

II. Пошто су Аустријанци према извештају чствоваће Косте Вучковића оступили, то ћете Ви са сеоским четима како наоружаним тако и ненаоружаним и одељењем КОМИТА кренути прско Кнежева и Шапи Дола на Ливађе и Влајковце. (Ниже Ливађа бићу на самоме путу који води за Брус од Брзећа) и гонити непријатеља у томе правцу. Циљ је да се Влајковци опколе — односно општина, да се посада похвата, и затим ударити на Брус. Постарати се да се жице телеграфске и телефонске поску, као и старати се да се непријатељ што више ноћу напада и са свих страна и тиме једно сдџи му отступницу, а друго, задавати му страх. Храну за војнике за сада реквирирати из села с тим да им се има дати признаница и да им се каже да ће добити од нас доцније жита.

За свако неиспуњење заповести Ваше од стране млађих имате право убити га.

Ја ћу се са штабом својим и коњицом налазити између Лепенца и Блаца. О свему ме извештавати. План за заузимање Бруса сами ћете извести према приликама. Исти се мора прво са свих страна посести, па затим одредити час напада да то буде једновремено на свима тачкама, и са свим четима. Нико не сме без наређења вашег напад извршити.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 1 час по подне.

На полјини: Одмах подизати народ СРПСКИ на оружје који је у Аустријској територији.

Војвода К. Војиновић

За чување границе Медјика — Чир према Арпаутима одредио сам чете села Лукова.

28. II 1917.

14

Господину ппоруч. МАРКУ МАРКОВИЋУ

Са сеоским четама Жучке општине кренућете се најбрже и најпречим путем ка Брусу. Од ваше целокупне снаге даћете као помоћ како наоружане тако и ненаоружане, већи део нареднику комитске чете Радомиру Стефановићу, кога ћете Ви још колико ноћас наћи у селу Жареву, код Ранкове куће, а Ви ћете са осталим кренути преко Коштуце за Брђане и Брус — и ту чекати наређење за напад, од г-на ппору. Тамиловића.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

У 14 часа пре подне

На полеђини: Хватати везу са четама Блацког одреда у Лепенцу.

28. II 1917.

15

КОМАНДАНТУ МЕСТА

К у р щ у м л и ј а

Одмах ме известите шта има новог код Вас, и да ли имате каквих важних извештаја. Позовите Пећанца и питајте га како стоји са ситуацијом на свима фронтovima. Нарочито према Прокупљу од Гребца, и код г-на капетана Влаховића.

Ја сам данас био на Копаонику, скупио сам све чете како серске тако и комитске и данас смо имали борбу на Кошарама са Аустријанцима.

Исти су потучени — митраљез један заробљен је. Мислим да су и топове оставили, јер смо их са свију страна тукли, Јеврем ппоручник отишао је у потеру. Издао сам наређење да се сутра Брус нападне. Потребно ми је да знам шта се тамо ради?

Реците им да се не плаше, само напред — победа је наша.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

1. III 1917

16

КОМАНДАНТУ МЕСТА

Б л а ц е

Наредите тамошњем народу да се сав организује и да брани своје домове. Непријатељ је клонуо духом. Моје комит-

ске чете ка Брусу туку непријатеља на сваком кораку — и ништа му топови и митраљези не помажу.

Само напред у име Бога — ничега се не бојте.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 7 часа пре подне.

1. III 1917.

17

Драги Ацо!

Овамо је добро — наши Четници гурају. Непријатељ је клонуо. Већ сами говоре да се са нама не могу борити. Са митраљезима поћи на Влајине ту ћу ја бити. Видим да ћемо ми опет спасти ситуацију.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

У 7 часа пре подне.

1. III 1917.

18

Четовођи МИЛОШУ МИЛОШЕВИЋУ

По цени свога живота и свију Вас задржите се на положајима око Блаца.

Ја са свима четама крећем у томе правцу од Лепенца. Непријатељ — Аустријанац — потучен је на Копаоник у оступа.

Само давати отпора а не оступати. Иначе ћу вас све ја без изговора побити.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

1. III 1917.

19

Четовођи ВУЧКУ ПАНТИЋУ

Скупи чете и задржавај непријатеља који је слаб, а само је могао доћи дотле услед никаквог недавања отпора са ваше стране. Ја сам са четама комитским у Копаоник у потукао

ШВАБЕ и крећем се ка Брусу а одатле ка Блацама да им ударим за леђа. Задржаћете се на положајима око Блаца.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 7 часова пре подне.

1. III 1917.

20

О Б Ј А В А

за четника ОГЊАНА МИЛУТИНОВИЋА, из В. Плана, кога шаљем ради скупљања четника. Ко му се не буде одазвао, има право убити га.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

1. III 1917.

21

КОМАНДАНТУ МЕСТА

К у р ш у м л и ј а

Примио сам новац као и извештаје. Све је се то десило што није било чврсте руке да управља.

Моји комити на Копаонику туку ШВАБЕ, — ја мислим сутра у име Бога у Брус. Не губите наде, победа је са наше стране.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

У 7 часова пре подне.

На полеђини: Пошаљите ми потковице. Наредите преко ордонанса Гргурској општини да кулуком одмах оно жито изнесу.

1. III 1917.

22

Команданту ИБ-Копаоничког батаљона ппор. ЂАМИЛОВИЋУ

Одмах ме известите о ситуацији. Пипера ппоручника чим стигне послаћу вам у помоћ са митраљезом. Јавите ми где се

налазите, да би знао. Ја ћу доћи на средину између Вас и Радомира, а то је ЖАРЕВО.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 7 часова пре подне.

1. III 1917.

23

Господину шпоручнику РАДИВОЈУ ДЕЉАНИНУ
Команданту батаљона

Са вашим батаљонима спречаваћете непријатељу продирање ка Куршумлији. Ја се са целим мојим одредом налазим на Копаонику. Борбе са Аустријанцима у току ових дана на целоме фронту повољно су свршене по нас.

Мада је непријатељ имао топове и митраљезе ипак су моје храбре комитске чете — које не умеју отступати, непријатеља потукле и натерале га у бекство — заробивши им муницију, комору, војнике и остало.

Ја мислим колико сутра да заузмем Брус и затим и Крушевац.

Само храбро у име Бога — он је са нама.

Извештавајте ме преко Мерџеза.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 6, 1/2 часа по подне.

2. III 1917.

24

ВОЈВОДИ К. ПЕЋАНЦУ!

Драги имењаче, примио сам твоје писмо и исто разумео, што се тиче новца било је и великих издатака општинама и др. Свега је мени остало око 30.000 дин. И теби сам прошлог пута дао 13.000 дин. Сада ти по Дрљевићу шаљем 10.000 (десет хиљада) динара. А ресто сам задржао код себе. Наредио сам да ми се жито извуче у планину а и експлозивни материјал да ми се одмах испошаље. Ја просто не знам шта се то тамо ради.

Што се тиче мога одреда — ситуација је за ових последњих дана — после огорчених борби по нас врло повољна. Непријатељ је на Мрамору до ноге потучен, изгинули су као мрави, има и [.....] официра. Сви су изгледи да су ноћас сви похватани у Прошевачкој реци јер сам им отступницу

пресекао, а и код Бруса још од јуче налази се моја стара комитска чета и исти је опкољен

Имамо и заробљеника. Заробили смо 2 кола материјала, апотек. и др. ствари.

Чим будем заузеле Брус проширићу организацију и у Аустријској целој територији и идем право на Крушевцац — Сталаћ.

Тада ће се та сва војска мерати без борбе од Прокупља повући, да брани пругу. Само ти немој тако клонути духом као сада, већ весели и храбри народ. За ово последњих дана борби нисам имао ни мртвих ни рањених, види се просто да је Бог с нама.

Ја те молим да са мном непрестано одржаваш везу и са г капетаном и да ме о свему извештаваш.

Поздрави све — нарочито г-на Милана председника, и реци Прокупљанима иска не клону духом док су чете Војиновића живе.

САМО НАПРЕД У ИМЕ БОГА.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

Код мене је само 1 митраљез дошао. Види шта је са другим.

2. III 1917.

25

Команданту батаљона Ибарско-Копачичког одреда
поруч. ГАМИЛОВИЋУ

Ја сам са 24 коњаника и 1 митраљезом дошао у Жарево код Ранкове куће. Ту ћу да ухватим везу са Радомиром и Јевремом. Извести ме одмах где би могао доћи и где би митраљез најпотребнији био, као и о ситуацији.

Шта је све заплешено од Аустријанаца? И шта сте са тим урадили? Има ли муниције?

Радомир је отишао ка Брусу. Требао би распоредити чете пошто су се они повукли са најбољих положаја тако да им пресеку отступницу изнад Влајковца код [.].

Потребно је да се Брус што пре заузме.

САМО ХРАБРО.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 11, 1/2 часа пре подне

2 III 1917

26

Ппоручнику комитском ЈЕВРЕМУ ДИМИТРИЈЕВИЋУ

Положај

Одмах ме по коњичким ордонансима известите, где се са четом сада налазите, као и како стојите у погледу оружја и муниције.

Најснергичније гонити непријатеља и недати му времена да се ма где утврђује.

Ја сам и митраљез довео са собом, и њиме ћемо дејствовати.

Потребно је да се Брус заузме до 3-ег изјутра. Они немају велику снагу а и морал душевни пао је код њих, јер виде да са комитама Српским није лако борити се.

Јави ми да ли има заробљеника и плена?

Само напред храбро, победа је наша, Бог је са нама.

Како Симан а и сви остали,

Држи везу са ппоруч. Ђамиловићем.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 12 часа пре подне

2 III 1917

27

Командиру сеоске чете нар. КОСТИ ВУЧКОВИЋУ

У име Врх. команде а према решењу Комитета производите се у чин рез. ппоручника за показану ХРАБРОСТ И ПОЖРТВО-ВАЊЕ у овом УСТАНКУ.

Ја сам дошао са митраљезом па како немам послугу спремну и нишанције, то ћеш ми одмах испослати неколико храбрих војника који су служили у митраљеском одељењу.

Хвала милостивом Богу кад са наше стране нема никаквих жртава.

Чујем да су се и сеоске чете врло храбро показале.

Брус морамо по сваку цену заузети још ноћас или сутра у зору.

Само храбро. Бог је са нама.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 12 часова пре подне.

3 III 1917

28

Четовоји комитске чете нареднику РАДОМИРУ ГАШИЋУ

Одмах ме извести зшто ниси поступио према моме наређењу да са четом поседнеш путеве код Бруса и Грабовнице, да пресечеи телефонске и телеграфске жице на путу за Крушевца и Благце.

Ако то до сада ниси урадио урадићеш одмах, јер се Аустријанци нагло повлаче Брусу а одатле ће Крушевцу.

Још синоћ је Јеврем пошао у потеру за њима. Дакле, Брус се мора по сваку цену колико још данас заузети.

Ја сам са ковањницама и 1 митралезом довао до (.) а сада се крећем за Влајковце.

Према јучерашњем извештају поруч. Ђамиловића непријатељ је потучен до ноге, мртвих има на 150 војника и 4 официра. Дакле, угледајте се и Ви на њих. Бог је са нама јер је толико њих Ауст. пало мртвих и рањених а са наше стране нико нити рањен нити погинуо.

Само напред у име Бога. Не дати им да се утврде код Бруса.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

У 7 часа пре подне.

3 III 1917

29

Командиру Жучке сеоске чете

Са четом ћете се одмах кренути према наређењу Команданта баталјона поручника Ђамиловића за село Брђане и одатле за малу Грабовницу и тамо се спојити са комитском четом нар. Радомира Стефановића. Пресећи ћете све телефонске и телеграфске жице на путу за Крушевца и друга места. Брус посесити са четама обема од друма који води за Крушевца на до Мале Грабовнице. Остале чете ће преко Велике Грабовнице такође пресецити непријатељску оступницу и посесити ноложаје. Тако да се непријатељ просто не може ни утврдити нити пак где отступити. Јер је данас главно иотући непријатеља а не заузети варош.

За сваког неизвршење наређења биће ми командир одговоран. За непослушност убити свакога, као и оног ко у војнике уноси неуспокојавајуће гласове лажне.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

У 11 часа пре подне.

24 Топлички устанак

369

3 III 1917

30

Команданту батаљона ппор. ТАМИЛОВАЋУ

П о л о ж а ј

Ја сам са митраљезом дошао у село Влајковце. Ту сам нашао чету села Жуча и упутио је ка Радомиру за Малу Грабвицу.

Јави ми цео твој распоред као и данашњу ситуацију, како је код Јеврема и где је он са комитама.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац
у 11 часа пре подне.

3 III 1917

31

Ппору. ПИПЕРУ!

Са митраљезом заузми положај и коњаницима. Ако она чета није [.] отишла нека се врати. Њино наступање овамо нема никаквог значаја јер су већ опкољени.

Ја ћу доћи у Брзећу, што буде било јавићемо ми о њиховом кретању мораће бити упознат и ппоручник Ђамиловић као и Јеврем. Одмах ме извести да ли је то њина патрола или какво одељење

Коста Вучковић са четом је на Мрамору и ја ћу сада к њему отићи, да и са том четом ударим доле, ако буде требало. Чим се на Брус буде напало одмах ће се ова њина одељења морати повући, јер ће им бити онда наши за леђима.

Са митраљезом ухвати неки добар положај да можеш тући пут.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац
у 1, 1/2 час по подне

3 III 1917

32

Четовођи ппоруч. КОСТИ ВУКОВИЋУ

Ја ћу доћи са г-ном лекаром ппоруч. аустријским Др Васом Царићевићем, који је сада као наш заробљеник, ради прегледа територије на којој је борба вођена, као и о тачном обавештењу

и ситуацији са те стране Белог Брда. Распоред за напад на Брус извршио сам и бесумње да ће се колико ноћас исти извршити. Моја коњичка патрола коју сам послао ка Брусу известила ме је да се непријатељ налази више Бруса, али он ће морати бити победен. Потребно је да се ти са својом четом ту за сада налазиш, а и мене извести где ћу те до довече наћи.

Сви су изгледи да су они изгубили вољу за ратовање, а и готово сва им је млада снага заробљена и побијена. Према изјави зароб. лекара то им је све што су могли испослати.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

У 12 часа пре подне

Види шта је са лекаром и комором.

3 III 1917

33

Команданту батаљона Ибарско-Копачничког одреда
поруч. ЂАМИЛОВИЋУ

Примио сам твој извештај и исти сам разумео.

Ја сам Радомиру најенергичније наредно да од Мале Грабовнице нападне на Брус. Из Влајковца сам форсираним маршем упутио сроску Жучку чету ка Радомиру да отуда на непријатеља нападне. И Јеврема сам известио да напада непријатеља и Пипер је к њему отишао са митраљезом јер је се непријатељ к њему кренуо.

Ја сам данас на Мрамору код Косте. Овамо је заробљен један официр-лекар — Србин и има завојнога материјала.

Рањенике слати у Брзеће. Овамо је за сада добро. Гледају да пошаљем муниције за митраљезе.

Ти ухвати везу са Пипером. Изгледа ми да је та војска према теби само у циљу заштитнице отступнице уз Расину. Главно је сложено напасти на Брус. Са шпијунима ћемо лако. Шаљи ми извештај на Мрамор. Ја ћу излити организацију.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 5 час. по подне.

3. III 1917.

34

Ппоруч. ПИПЕРУ!

Ја сам на Мрамору. Ђамиловић ме је известио да је заузео вис Кочинску Косу код самога Бруса.

Према томе се и Ви управљајте. Шаљи ми по храбрим ордонансима извештаје. Изгледа да непријатељ топовима штити само отступницу. Брус се мора по сваку цену заузети. Отступница Ваша биће Мрамор, ако би било потребе.

Непријатељ је клонуо и изгубио офицере, а и вољу за борбу јер види сам да се са нама тешко борити. Ђамиловић тражи митраљез, види те се споразумите.

Булајића, а и све коњанике, употреби у борби а и пшачке.

Само храбро напред.

Поздрави ми Јеврема, Симана, Јању, Милуна, Арсу — и све моје храбре четнике нека ме не обрукају сада — већ нека покажу чији су били четници.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

У 5 часа по подне.

3. III 1917.

35

Поруч. А. ПИПЕРУ!

Ако непријатељ навали таквом снагом да га је немогуће одбити борићете се до ноћи и отступите за Криву Реку преко Ливађа. Ја ћу бити у Брзећу. Доктора ћу повести са собом и рањеници могу доћи к њему. Ппор. Косту Вучковића шаљем к теби, па се одатле споразумите. Ја мислим да се непријатељ креће само у правцу ка Липовцу и према томе нема потребе слати његову чету Ђамиловићу.

3. III 1917.

36

Команданту ппоруч. ЂАМИЛОВИЋУ

Наредио сам г-ну Кости Вучковићу да се крене вама у помоћ. Такође и Жучка сеоска чета отишла је ка Радомиру да од Малог Грабовнице нападне на Брус. Морамо се за сада сви борити па шта Бог да. Ја сам се известио тачно да непријатељ ниуком случају нема више војника од 2 батаљона са појачањем ако га је добио.

То су војници последње одбране који су већ клонули духом.

Борити се са пожртвовањем и немојте питати колики је непријатељ већ само где је. Не треба да вас плаши топовски пуцањ, који никаквог дејства нема.

Ако будете приморани на отступање повуците се ка Брзећу а сдатле Кривој Реци.

Ја ћу се налазити у непосредној Вашој близини.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 10 часа по ноћи

3 III 1917.

37

Г-ну поручнику К. ВУЧКОВИЋУ

Са четом вашом одмах крените у помоћ — појачање поручнику Ђамиловићу који се налази на Кочини, пошто за сада не прети никаква бојазност од стране Белог Брда.

Ово ћете одмах извршити.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 10 часа по ноћи.

Понесите завојног материјала и што више аустријанске муниције ако је заплењена.

К. Јов. Војиновић

3. III 1917.

Господ. поручнику А. ПИПЕРУ

38

П о л о ж а ј

Наредио сам Кости Вучковићу да са четом оде у помоћ поруч. Ђамиловићу. Ти остани са Јевремом и одржавај везу са мном у Брзећу. У случају да мораш отступити ти отступи ка Брзећу, али ми претходно јави. Непријатеља нема више од 2 батаљона, и он је просто клонуо духом. Јави ми по ордонансима где се и на коме се положају налазиш.

Ја ћу бити у Брзећу.

Немојте клонити духом, морамо сви напред па што Бог да. Непријатељ је расцепљен и немоћан је за макакав јачи отпор. Што чешће ме извештавајте, да бих вам могао дати упутства за даљи распоред.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

У 10 часа по поноћи.

Отступница ће нам бити на Криву Реку.

Четовођи МИЛОШУ МИЛОШЕВИЋУ

П о л о ж а ј

Данас ћеш испослати патролу да дође претседник Гргурске општине Војин Пантић, и да понесе акта по којима му је исплатио жито, пасуљ, маст и гас из команде (места) Прокупачке, да се исто склони за исхрану комитских чета као и списак коме је и колико жита дато на чување. Пошто је то жито државно то се исто сматра као тако и за све то морају се сутра полагаати рачуни српској Врховној команди.

То жито имаће право узимати ради исхране само оне чете које се сада налазе још у целости и под мојом командом. Иначе други нико. Кома је дато жито на чување не сме исто издавати никоме без мога одобрења писменог, која ће чувати да би доказао и оправдао издатак.

За сваку неисправност у издавању истог биће одговорни и материјално као и морално.

Претседник ће и даље бити дужан о истом житу водити рачуна, иначе ће ми исти бити одговоран. Ти си дужан спречавати пљачке по селима које су почели вршити поједине чете и поједини војни обвезници. И тако мени достављати. Са мном ћеш одржавати везу.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

3. III 1917.

40

А. ПИПЕРУ

П о л о ж а ј

Ако непријатељ навали таквом снагом да га је немогуће одбити и да је узалудно борити се, онда нека се те чете држе преко дана до саму ноћ и затим повући за Криву Реку преко Ливађа. Ја ћу бити у Брзешћу. Доктора ћу повести са собом и рањенике пошаљите к нама. Ппоруч. Косту Вучковића шаљем к теби па се одатле споразумите, да ли је потребнији Ђамиловићу, или теби, јер и сам Ђамиловић јавља да се непријатељ креће у правцу ка Вама — односно Липовцу.

Тако ћемо се наоружати и снабдети са муницијом па ћемо их опет у име Бога тући.

Ухвати везу са ппоруч. Ђамиловићем и немој предузимати ништа да га не известиш.

Непријатељ кад буде видсо да му је немогуће продрети он ће клонути, треба га само овако ломити и бочним патролама нападати.

Што мање трошити муницију већ их просто чекати док не приђу близу.

Извести о свему ппоруч. Ђамиловића.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 3. часа по ноћи

3 III 1917

41

Ппоруч. КОСТИ ВУЧКОВИЋУ

П о л о ж а ј

Са четом се одмах крени у Влајковце Пиперу, ту се налази ппор. Јеврем са четом, и Жучка чета која је у Грашевцу на положају распоређена. Ви одмах сложено нападните непријатеља, имајте везу и са Ђамиловићем а и крајње је време да и Радомир са те стране њих нападне. Ту је и митраљез. Наредио сам да се муниција подели међу собом према томе ћеш и ти од твојих одвојити и дати мало четницима. Не треба без циља пуцати већ само у месо.

У случају да би морали отступити онда ћете то учинити у правцу Криве Рече, преко Ливађа. Али то само у крајњој нужди.

Непријатељ је у јачини 1 батаљона и то није ништа.

Држаћемо се преко целог дана. Доктор ће бити у Брзећу или Ливађу и ту шаљите рањенике ако их буде било.

Непрекидно одржавајте везу са Ђамиловићем и ако му је нужна помоћ, пошаљите му макар пола.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 3 часа по ноћи

3. III 1917.

42

О Б Ј А В А

за ВУЧЕТУ ШУЛЕВИЋА, који се поставља за кмета села РАВНИШТА, сваки се мора одазивати његовом позиву, и слушати његова наређења.

Све војне обвезнике слаће мени.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

Команданту батаљона г-ну поручнику Ђ. ЂАМИЛОВИЋУ

Одмах са четом да се крене правац Иричић преко Блажева. Оставићеш заштитнице од сеоске чете.

За Војводу, ађутанта, Александар Питер

4. III 1917.

44

Ппоручнику КОСТИ ВУЧКОВИЋУ
командиру сеоске чете Блажевске

Добио сам твој извештај и из истог видим да нико није знао шта ме је извештавао. Пипер ми јавља како му је исмогуће остати. Борђе Ђамиловић тако исто чак шта више како пукови иду на њих колонама, а од Радомира никаквог извештаја а према томе морао сам дати наређење о повлачењу.

Не јављаш ми где се налази Ђамиловић и на коме је полагају? Јави ми ако си ухватио везу са Радомиром, где се налази и шта је урадио. Ја ћу се постарати да за моју комитску чету набавим муницију па да их опет пошаљем на полагај.

Ти ћеш ме о свему извештавати. Што се тиче са оне стране Копанника налази се мало њине војске и у Јелакцу неки Арнаути. Али се само утврђују, изгледа ми да се боје да их не нападнемо. Те Арнауте сигурно води Берам из (.....)—али је исти тражио пре неки дан да се са мном састане.

Ти лепо опет извиди где је се непријатељ кренуо — да би тачно знали где су. Неко ми рече да су у Шошићу били јутрос Аустријанци.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

4. III 1917.

45

КОСТИ ВУЧКОВИЋУ ппоручнику
командиру сеоске чете

П о л о ж а ј

Ако Непријатељ буде покушао да пође ка Блажеву извештићте ме, као и о тачној његовој бројној јачини. Чим будем

са муницијом снабдео комитску чету Јевремову послаћу је противу непријатеља. Ако је непријатељ само од 200 људи то га можете ви са плоруч. Ђамиловићем напасти. Ухватите везу са њиме и саопштите му ово.

Такође и поруч. Марко Марковић нека са вашиом четом и са Вама у споразуму оперише противу непријатеља.

Ако Вам буде био потребан митраљез јавићете где да га упути. Непријатеља је главно изненада напасти и он је већ готов на отступање. Јавићете ми да ли врши каква тирјанства над нашим народом.

Радомиру треба јавити да активно са целом четом нападне на непријатеља.

Шаљите ми и Ви а и г-н Ђамиловић што чешиће извештаје.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 10 час по ноћи

4 III 1917

46

Ппоручнику МАРКУ МАРКОВИЋУ

За вашу лабавост у вршењу дужности одговорним чиним Вас лично, а са војницима који према моме наређењу нису поступили бићу немилосрдан у извршењу казне.

Изроди и кукавице нису ми потребни.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 10 часа по ноћи

4 III 1917

47

Команданту батаљона плоруч. ЂАМИЛОВИЋУ

П о л о ж а ј

Са вашим људима а у споразуму са поручником Костом Вучковићем нападните непријатеља. Пратићете његово кретање. Са друге стране Копаоника нема неке веће војске.

Ја сам одредио комору која ће ићи за муницију. Отступница нека вам буде Ђелавица.

Нека Вис не плаши број непријатеља, јер квалитет и тога није никакав и Јеврема ћу одмах упутити чим га снабдем са

муницијом. Гледајте бар да до сутра вече непријатеља задржите где се сада налази.

Радомир треба што активније нападати непријатеља.
Чекајте ме извештавајте.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 10 часа по ноћи

4 III 1917

49

Нареднику комитском РАД. СТЕВАНОВИЋУ

П о л о ж а ј

Најенергичније напади непријатеља са свом снагом који се креће према ШОШИЋУ. Наредио сам г-ну поруч. Кости Вучковићу да га и они нападне.

Непријатељ је малаксао и изгубио вољу за борбу — треба га само изненадити с преда и с бока и он је готов.

Ти си узео сле најбоље четнике и ниси се ових дана нигде активно показао. Дакле, одмах удари непријатеља у бок и ухвати везу са г-ном Вучковићем и Ђамиловићем.

Само храбро — без икакве бојазности на ћемо непријатеља победити.

Известићени ме одмах шта си све до сада према мојим наређењима учинио.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 10 часа по ноћи

4 III 1917

50

О Б Ј А В А

за поруч. Јов. БУЛАЈИЋА који се шаље да најбржим путем кулуком испоставља муницију РУСКУ, СРПСКУ и турску до села Жалице.

Као и да нареди да се све жито у Гргурској општини пренесе на Сагоњево и смести код појединих сељака за исхрану четних усташких.

О свему ме најбржим путем извести.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 7 часа пре подне

Б Е Р А М Е

Ја сам ти још пре по Мини поручио да се састанемо и споразумемо. Ти видиш да је се сада цео СРПСКИ НАРОД уедињао противу Бугара и Аустријанаца, јер нам никакву срећу не донесе као ни вама Арнаутима. Ти можда знаш да је наша војска близу и Руска, Француска, Енглеска и Италијанска, као и Есад паша.

Сви Гиљански Арнаути су са нама и боре се против Бугара.

Тако и из Лаба су са нама.

Ти си чуо да смо ми узели Прокупље, Куршумлију, Лебане па чак до Крушевца. И све смо Аустријанце у Копаонику потукли до ноге.

Дакле, ако желиш да скупим Арнауте и да заједно ударимо на штабе онда ти ја дајем БЕСУ дођи код мене у Иричиће да се споразумемо. Даћу Вам пара и жита за Ваш војнике, Ви ћете добити за официра српског и војводу од нашег Краља.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

РАДОМИРУ ГАШИЋУ, нареднику комитском

П о л о ж а ј

Са целом четом се крени у правцу Жарево — Шониће и ту ухвати везу са поруч. Гамиловићем и поруч. Костом Вучковићем. Пратићете кретање непријатеља и тући га на сваком кораку. Ја сам у Иричићу.

Поручио сам Бераму да се састанемо, и споразумемо, и за муницију сам испослао коње.

На осталим фронтима врло добро је.

Аустријанци изгледа да не маре више на нас нападати. А ако то почну има само да изгину.

Држите се само храбро.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

Команданту сеоских чета општ. Блажевске, Жучке и Луковске
Овим Вас наименујем и постављам за команданта сеоских
чета горе именованих Општина. Наредићете свима команди-
рима дотичних сеоских чета да Вам даду — поднесу тачне
спискове војних обвезника. Ви ћете са тим сеоским четама ко-
мандовати и исте распоредити према свом нахођењу. Сви мо-
рају бити спремни да јаки отпор даду непријатељу, ако мисле
да своје домове и чељад спасу. Ти ћеш са четама бранити по-
ложаје у ове три општине. Што се тиче Арнаута ја ћу се
колико данас састати са Бераном и обећати им а и дати до
20.000 динара, те да пређу на нашу страну. Он је сам долазио
Рањеловој кући и питао да ли има БЕСА да га не би убили
да се састане са мном. Ја ћу те известити шта будем урадио
а ја са комитским четама морам продрети у њину позадину
где нема војске, и тамо направити дар-мар и тиме ћу одавде
привући сву војску на себе која се сад овде налази.

Ти ћеш сеоским четама поставити способне командире
који ће морати слушати твоја наређења.

За свако неизвршење твојих наређења казнићу сваког смрћу.

Ти ћеш ми бити одговоран за све неиспуњене наредбе дате
ти с моје стране. Свако ко буде избегавао у борби убити. Ако
утекне забележити му име и мене известити. Ја ћу са тобом
увек одржавати везу као и ти са мном. Наредићу да ти се (из)
општине Гргурске изда жито за исхрану војске.

Муницију ћу ти послати колико год будем могао.

Ако си похватао оне који су спроводили комору пошаљи ми
их одмах. Нареди Љуби који се налази на Белом Брду да са
тобом одржава везу и нека одмах испошаље оне инструменте
лекарске, иначе ћу га казнити смрћу, јер је он крив што је се
то разграбило јер је њему све исправно предато.

Нар. Радомир Гашић ако је у близини нека са целом че-
том дође одмах к мени у **Иричиће**.

Пронађи оно жито заплењено у Левићу и дај га да се умље
за хлебац.

Ја ћу сутра кренути одавде знаћеш где ћу бити

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

Шаљи патроле до ЖУЧА али не војнике из те општине.

5. III 1917.

54

Наред. РАДОМИРУ ГАШИЋУ

Одмах са свима четницима крени за Иричић. А из сеоске чете војнике предај команданту сеоске чете поруч КОСТИ ВУЧКОВИЋУ.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 12. часа пре подне.

6 III 1917.

56

Нареднику УРОШУ САВИЋУ

П о л о ж а ј

Овим се производиш у чин наредника с тим да узмеш чету сеоску да је организујеш како у твоме селу тако и у целој општини Луковској. Са истим војницима којима ћеш бити командир бранићеш домове својих потчињених са појединих вицова од непријатеља који нас је све до голе душе опљачкао и упропастио. Одржаваћеш везу са поруч. Костом Вучковићем чија ћеш наређења неминовно извршавати.

Сви војни обвезници мораће се покоравати твојим наређењима, ко не буде то урадио имаш право убити га, као и свакога ко ти побегне.

Данас ми до последњег морамо се борити и гинути за своју слободу и свој род.

Нисте хтели ићи у Бугарску војску па сада нећете ни у своју, е то не може. Од два зла мора се бирати једно.

Само сложно и са вером у Бога па ће све добро бити.

На целом фронту је добро, нарочито, македонском.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 11 часа пре подне.

7 III 1917

56

О Б Ј А В А

за г-на аустр. пор. Др ЦАРИЋЕВИЋА** који се са три војника упућује у Брус.

** Аустријски лекар заробљен од Војиновићевих одреда.

Исти ће се од наших чета са предусретљивошћу провести, као и остали војници. У погледу хране, биће кметови сла дужни набавити им по најумеренијој цени.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

5 III 1917

57

Н А Р Е Д Б А

У ИМЕ Њ. В. КРАЉА СРБИЈЕ И ВРХОВНЕ КОМАНДЕ и решењем ЦЕНТРАЛНОГ КОМИТСКОГ ОДБОРА производи се у чин рез. поручника наредник МИЛЕНТИЈЕ ВИРИЈЕВИЋ, из В. Плана, за показану храброст и пожртвовање у Срп. Народном Устанку, против Бугара, Аустријанаца и Арнаута.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

58

17 III 1917.

СВИМА ПРЕТСЕДНИЦИМА ОПШТИНА

Данас сам ухватио два жандарма бугарска који су имали у задатак да саопште на попис свима претседницима општина Прокулачког среза (околна) да се сви Срби од 17—45 година пријаве на комисијски преглед, ради служења војске и помоћи Бугарској; противу своје браће и КРАЉА који се боре за слободу наше миле и драге ОТАЏБИНЕ са нашим моћним савезницима.

Нажалост неки претседници општина потписали су се да ће све такве привести комисији; као претседник општ. МЕЂУХАНСКЕ — ДОЂО РЕЧИЧКА — ПРЕТРЕШЊАНСКЕ, ДРАГУШКЕ, СВАРЧАНСКЕ, ПРЕКОПУЧСКЕ и ВЕЛИКО ПЛАНСКЕ, итд.

Наређујем Вам да ниједнога таквог не смете привести комисији бугарској, у противном побићу Вам сву чељад и Вас, запалићу Вам докове и све Ваше имање Српској Држави принаше.

Непријатељ отстуну ових дана са Македонског фронта и ово му је последње средство да би још неки дан живот проужио.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

СВИМ ВОЈНИМ ОБВЕЗНИЦИМА У ОКОЛИНИ ЈАСТРЕБЦА

Дознао сам да поједини обвезници са пушком у руци пљачкају и за новац пресретају наше грађане под видом КОМИТА. Таква дела неће ниједан честити Србин да врши већ само лопуже. Тим гнусним поступком стварају мржњу нашег народа према комитским организованим четам, које до данас нису такве злочине према своме народу примењивале и народ је принуђен да од непријатеља тражи заштиту и тиме открива наше кретање, и услед тога и поједини поштени сељани страдају.

Овим вам наређујем да најбрижљивије пазите на такве лопове, исте хватати и по могућности мени спровести, у противном, ако се дело докаже, убити га и мени податке доставити.

Скрећем пажњу свима војним обвезницима, да се непријатељ нагло повлачи са Македонскога фронта услед велике савезничке офанзиве и наше војске, као и да се нико не сме непријатељу предавати, јер ће сваки такав бити кажњен најстрожијом казном, као издајник своје отаџбине.

Када се буду српски краљ и Врховна команда вратили у своју привремено напуштenu домовину, тада ће се сваком таквом све имање и покретно и непокретно одузети у корист државе.

Ово вам је последња опомена с моје стране, и више вам нећу добрим начином исту достављати, већ ћу још од данас са мојим комитским четам судити свакоме преступнику без разлике.

Нарочито ће ми бити одговорни претседници, кметови и писари, а и командири чета, ако буду неактивно радили и не буду предузели све мере да се спречи предавање обвезника непријатељу — нарочито данас када су сви изгледи да ће наша војска доћи најдаље у року од месец дана.

И ја сам предузео све мере да спречим пљачке и предавање обвезника, а дужност је сваког правог Србина да то исто чини.

На потпис свим претседницима општина и командирима чета.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 10 часа пре подне.

20 III 1917

60

Претседнику општине Жучке, Ликовске, Блажевске

Наређујем Вам да не смете поступити према наређењу бугарском о пријављивању обвезника на преглед. Нарочито сада

кад НЕПРИЈАТЕЉ у бекству отступа са Македонскога фронта, и када се свакога часа-дана надамо савезницима и НАШОЈ ХРАБРОЈ ВОЈСЦИ, и када су нам исти већ учинили оно с чиме прете ако се не изврши наређење, не будете ли извршили моје наређење најгрознијом казном комитском казнићу све.

Ја ћу и даље стати на пут да Бугари [не] изврше интерирање, и митраљезом косићу и децу и жене свију издајника, а и њих саме.

Ово на потпис саопштити и осталим пом. општинама и наређење ми натраг вратити.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

21 III 1917

61

Командиру Копаничких сеоских чета
поруч. КОСТИ ВУЧКОВИЋУ

Бесумње да си поступио према моме наређењу датом ти 5. ов. месеца. Ја сам те при поласку из Иричића у истоме селу чекао до 7 часа пре подне али ти ниси дошао мада сам ти хтео дати још неке потребне инструкције.

Из Сеоца сам прешао у Топлицу где се и сада налазим, без обзира што је тада непријатељска војска била многобројна.

За ово последњих неколико дана прошла је велика непријатељска војска од Приштине за Блаце и даље са тешком артиљеријом — великом комором колском и коњском. Из поузданог извора дознао сам да је велика САВЕЗНИЧКА ОФАНЗИВА на свима фронтовима отпочела и да НЕПРИЈАТЕЉ ОТСТУПА.

Од пуштених, интернираних од стране Аустријанаца неких овдашњих сељака који су пре неки дан преко Ниша дошли, дознао сам да је у Ниш са фронта дошла велика Немачка, Ауст. и Бугарска војска. Дакле, значи да они отступају. Сада шаљем потролу да испита Ибарски пут да ли и њиме непријатељ отступа? Према томе су сви изгледи да ће се Србија до Бурђевдана ослободити, зато се не сме нико Бугарима предати, ко то учини, ја ћу му све живо побити, кућу запалити и имање одузети.

Добро сви очи отворите, известићеш ме о свему као и о ситуацији на Копанику.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 9 часа пре подне

Четовођи ВУЧКУ ПАНТИЋУ

П о л о ж а ј

Пошто је устанак наш извршен, многи су мислили да је он и угушен; то су многи помислили само слабог карактера људи, који су и прошлих година у оваквим тешким по наш народ моментима брзо били клонули духом, постајали су велике кукавице и као такви су и свога краља изневјерили и нису са својом браћом хтели да се боре за слободу свога рода до последње капи крви, противу непријатеља који нас је све у црно завио.

Ти исти изроди нису се боље показали ни у овом устанку, па шта више поред свега наговарају поједине обвезнике да се предају Бугарима, па да истима послуже противу свога краља и отаџбине. Непријатељ, да би примамиио и лакше похватио народ који се са оружјем налази у планини, и [. . . .] употребљује разна лажна објашњања а и претње. Сад пошто су све попалили они прсте паљењем кућа оних који се не предају. И ћорав може видети да непријатељ бега са македонског фронта и да му није у рачун да оволики народ са оружјем остане и да их после у леђа бије, па је зато и запео са претњама, то поједини наши обвезници не виде и колебају се.

Да би се предавању стало на пут и да би се народ могао сачувати од интернирања, НАРЕЂУЈЕМ:

I. Да се сви војни обвезници јаве својим сеоским старешинама,

II. Да ми све сеоске старешине поднесу спискове четника — име, презиме и место. Да би исти добили објаве.

III. Обвезници могу радити своја имања, али само ако им каква опасност не прети. На сваки позив старешине морају се одмах одазвати.

Све старешине сеоске ће одржавати везу са мном и моја наређења извршавати.

IV. Ти ћеш бити као четовођа чете комитске и преносићеш сеоским четима моја наређења.

Са четницима ћеш настати да спречиш предавање Бугарима. Ко се преда запалиће му се кућа, покретна имовина одузети у корист чете, а и тај ће бити убијен ко се буде предао. Спречаваћеш плачке које су почели неки лопови сеоски вршити под именом комитета.

Претседници општина такође ће бити одговорни ако не буду спречили народу да се непријатељу предаје.

Шпијуне убијати, а саслушање о делима мени слати.

Са мном одржавати везу.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

у 3 часа по подне

26 III 1917

63

Командиру сеоске Жучке чете
поручнику МАРКУ МАРКОВИЋУ

Направићеш одмах списак обвезника твоје чете и поднећеш ми га да би издао објаве, ради спречавања пљачке која је последњих дана дошла до врхунца. Ко се после тога буде нашао без објаве одмах ће се убити. Настаћеш да се не сме нико предати бугарским властима, јер ће одговарати као издајници Отаџбине и према њима ће се најстрожије према комитском закону поступити.

Обвезницама ћеш дозвољавати да крадом поору колико могу, али опет да се на зборно место враћају.

Претседници и кметови морају се покоравати твојим наређењима, ко се успротиви убићеш га и мене известити.

Само лудак би се решио на предају тада када су они готово све [. . . .] сада плаше оне који се не буду предали.

Са мношћем одржавати везу и примаћеш моја наређења.

Непријатељ се повлачи и ми морамо бити сви на окупу и последњих дана морамо им загрозити позадину.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

12 IV 1917

64

Поручнику РИМИЗУ АЛИ ДРАГИЋУ

Примио сам твој извештај као и бугарске прокламације.

Остаћеш доле докле ја за неки дан не будем тамо дошао. Са народом поступај лепо немој да се на тебе жали, као и са војводом поп Митом одржаваћеш везу. Известићеш ме по некоме шта има доле ново, и да ли долазе аероплани наших савезника, као и то да ли са истим подају каква писма.

Распитаћеш се за Пипера где се сада налази. Не тражити од народа неке гозбе, већ се најсромније хранити, као што то ја радим.

Поздравља те,

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

29 III 1917

65

Н А Р Е Ђ Е Њ Е

Старшини села Барбатовца

Шаљем ти објаве за обвезнике војне, које ћете им свима дати. Исти ће морати објаве чувати и ко се буде без ње ухватио биће стрељан.

Бугарима се не сме нико предати. Они сада и последњу снагу жртвују само да народ покупе. Држите се још неки дан, и наша ће војска са савезничком доћи.

Сељани нека са пушкама поступе по моме наређењу, које сам ти усмено саопштио.

Непријатељ је покушао данас да ме ухвати, пошто ме је са Аустријанцима опколио, али му није испало за руком. И ту су умешани прсти издајнички наших сељака. То им је што све могу док гора озелени.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

29 III 1917

66

Нареднику МИЛУНУ САВИЋУ

Шаљем ти објаве које ћеш раздати војним обвезницима. Исте објаве мора сваки чувати, а ко се без исте буде ухватио биће стрељан.

Непријатељу не сме ниједан обвезник жив пасти у руке. Ти ћеш поступити према моме датом ти усменом наређењу.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

17 IV 1917

67

Претседнику Гргурскс општине

По доносиоцу ове цедуље послаћеш ми 200 кгр. жита **пшеничког** за исхрану четника. Исто жито сакупићеш од сељана који ма је предато на чување. Не будеш ли испунио наређење — **последнице сви ћете свосити.**

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

8 VI 1917

68

Ппоручнику РАДИВОЈУ ДЕЉАНИНУ

Шума

Са овим наређењем упућујем вам и ове Ваше четнике: 1) нар. АПОСТОЛА ЗДРАВКОВИЋА; 2) подн. ФИЛИПА ЗДРАВКОВИЋА; 3) нар. БОЖИДАРА МИЈАЈЛОВИЋА; 4) СВЕТИСЛАВА

ЗДРАВКОВИЋА; 5) ДРАЖИМИРА МИЛУТИНОВИЋА који су ухваћени у кући шпијуну Тодосија Милетића из Добраиња, којом је приликом он умакао.

Сви су изгледи да су се исти хтели помоћу њега предати Бугарима, те су омегани.

Зато ћете повести истрагу и мене известити о резултату.

Исти тврде да им Ви нисте саопштили у марту месецу да они к мени на Каљају дођу, а међутим, Ви сте мени рекли да сте им саопштили моје наређење, али да они нису хтели доћи. Пошто су и непријатељски војници-комите обучени у сељачко одеело и под видом српских комита крстаре по селима, то сам издао наређење да све сеоске четовође снабду своје људе који се у шуми налазе са објавама.

Зато ћете ми у року од 5 дана послати списак ваших људи, ради издавања објава, ко се без ње исте буде ухватио биће одмах стрељан.

Употребите сва средства да би се могао Тодосије ухватити, мотрићете и сазнати куда обично иде и у кога има поверења.

Са мнош глсдајте да ухватите везу и исту одржавате, да је тога било не би се десио случај ономадашњи и он би сада био покојан. Ја ћу бити у овој околини још неки дан а затим ћу сићи за Топлицу.

Ако будете видели поп Миту реците му да одмах к мени дође.

Јуче су били пл. Рајичевић и Милић код мене. И ви би са њима могли по неки пут доћи. Немојте губити дух и вољу на рад и немојте да вам је само девиза као Пећанцу да се само добро кријете, већ би требало и са народом имати тешке везе, па и поред опасности која Вам прети; и спречавати предавање сбвезника претсед. општина.

Поздравља Вас

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

12 VI 1917

69

Војводи ДИМ. ДИМИТРИЈЕВИЋУ

П о л о ж а ј

Примио сам Ваша два писма и иста примио к знању. Што се тиче Рамиза ја сам већ издао потребна наређења, а што новац од мене тражите немогуће ми је толику суму Вам дати из тог разлога што сам без истога и ја остао, јер и сами знате да ја код себе имам око 100 четника, а то треба издржавати.

Затим и са арнаутским првацима ступио сам у споразум да и они са мнош нападну на Аустријанце и напусте границу

стари где се сада налазе и за то остварење потребна ми је већа сума новаца.

Ја сам остао на 4.000 динара, а са том сумом не могу ни чете издржавати а камо ли ма шта предузети, а и Ви знате да се без новаца не може ништа успети.

Поред мојих четовођа издржавам и војводе Пећанца четовође, а он се прави невешт, и кукавички се од народа и нас крије. Зар тако треба да ради изасланик „Врховне Команде“ . . . ?

Ја мислим да је његова дужност да те помаже а и он је примио новаца од мене а и бссумње донео из Бугарске наше „Врховне Команде“.

Ја ћу кроз десет дана доћи доле па ћемо се споразумети односно новца.

Дознао сам од председника општине да је Грчка објавила рат Бугарима, као и то да је долазио неки пуковник у Куршумлију и држао предавање.

Из овога се види да су пропали, па да им је као нож у прсима „комита“.

Мене су неколико пута опколили са војском из Блажева — Куршумлије и Лаба па и пре неки дан али нису смели да приме бербу.

Чекајте ме, имао бих са Вама да се много чему поразговарам. Шта је са Пипером, да ли се зна где је г-н капет. Влаховић.

Поздравља Вас Ваш,
Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац

18 V 1917

70

КОСТИ ВУЧКОВИЋУ

Куршумлија

Примио сам извештај од 18-ог о. мес. и исти разумео. Чим будеш добио ово наређење одмах ћеш ухватити ЗАРИЈУ АНТОНИЈЕВИЋА и МИЛУНКУ и спровести ми их.

Известише ме да има Бугара у Куршумлији у великом броју, изгледа ми да се концентришу за бегане [. . .] сам такође примио.

Ви гледајте да се што пре вратите; од Арнаута сазнао сам да је Скопље од наших савезника заузето већ пре десет дана, као и Феризовић. Са шпијуном Деспотом Вучићем поступио сам као и са осталим шпијунима.

Ја ћу се налазити у овој околини. Милорад ће знати. Због исхране четника и других потреба — потребно је да се што пре вратите.

Војвода Коста Јов. Војиновић-Косовац
Појас и клинце из Жарева не заборавите.

[Faint, mostly illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page]

[Faint, mostly illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. — Архива Главног генералштаба бивше југословенске војске о Топличком устанку која се налази у Војном историјском институту ЈНА.
2. — Централни државни историјски архив (ЦДИА) Софија.
3. — Војно историјски архив (ВИА) Софија.
4. — Архив Генералног гувернемана који се чува у Архиву Народне републике Србије.
5. — Топлички Архив — Прокупље.
6. — Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914 — 1918, књига VII, XV, XXI, XXIII, XXIV, и XXX, Београд, 1931 до 1937 године.
7. — Стенографске белешке са Солунског процеса „Црној руци“.
8. — Стенографске белешке Народне скупштине. Дебата на 93 редовном састанку, држаном 12 априла 1918 на Крфу.
9. — Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915—1918 par les Bulgares en Serbie occupée. Tome, I, II et III. Paris 1919.
10. Enquête faite par M. R. A. Reiss.
11. — Rapport de la commission interalliée, spécialement désignée pour constater les violations des conventions de la Haye et du Droit international en général commises de 1915 à 1918 par les Bulgares en Serbie occupée. Beograd, 1919.
12. — Разни чланци у „Политици“, „Правди“ и другим листовима.
13. — Сретен Динић, Бугарска зверства у Врањском округу, I и II књига, Београд, 1922.
14. — Миленко А. Марковић, Топлица у прошлости, Ниш, 1933.

15. — **Божо Поповић**, О Топличком устанку, Лесковац, 1927.
16. — **Љубо Јовановић**, Побуна у Топлици и Јабланици, Београд 1919.
17. — **Јован В. Дерок**, Топлички устанак и оружани отпор у окупираној Отаџбини 1916—1918, библиотека „Ратника“, Београд, 1940.
18. — **Михаило Милинковић**, Топлички устанак 1917, Ниш, 1927.
19. — **Божа Павловић**, Топличка споменица Београд, 1934.
20. — **Kleinkrieg — Geschichtliche Erfahrungen und künftige Möglichkeiten von Arthur Ehrhardt**. Ludwig Voggenteiler Verlag, Pozdam 3 izdanje 1944.
21. — **William A. Drayton**, Report on Bulgarian atrocities in Serbia — Union Club, New York.

С А Д Р Ж А Ј

Страна

ПРЕДГОВОР	— — — — —	7
ПОСВЕТА	— — — — —	11
I НЕКОЛИКО ГЕОГРАФСКИХ, ИСТОРИСКИХ И ДРУГИХ ПОДАТАКА О КРАЈУ ГДЕ ЈЕ УСТАНАК ИЗБИО	— — — — —	17
II СТАЊЕ ПОД БУГАРСКОМ ОКУПАЦИЈОМ	— — — — —	28
III ПИТАЊЕ ОКО ПОДИЗАЊА УСТАНКА	— — — — —	57
IV ДОГАЂАЈИ И БОРБЕ ДО ПРОГЛАШЕЊА УСТАНКА		81
1. Стање у устаничким крајевима у време доласка Косте Пећанца	— — — — —	81
2. Догађаји до одлуке за Устанак	— — — — —	99
3. Састанак у Обилићу 8—9 фебруара 1917 и одлука о дизању Устанка. Организациона и материјална питања	— — — — —	112
V УСТАНАК	— — — — —	125
1. Ослобођење Куршумлије	— — — — —	126
2. Ослобођење Прокупља	— — — — —	133
3. Развој Устанка и ток догађаја на осталим подручјима — стварање слободне територије	— — — — —	139
4. Ослобођење Топлице и борбе за њену одбрану	— — — — —	156
5. Борба под руководством Косте Војиновића од 26 фебруара до 1 марта	— — — — —	170
6. „Комитска држава“	— — — — —	173

7. Организација устаничке војске на ослобођеној територији — — — — —	175
8. Како су устаници гледали на диверзантске акције — —	178
9. Како су устаници гледали на слободну територију — —	180
10. Вође и концепције Устанка — — — — —	182
11. О женама — борцима у Устанку — — — — —	186
12. Угушење устанка — — — — —	186
а) План непријатеља — — — — —	186
б) Ток догађаја — — — — —	191
13. Устанак по бугарској оцени — — — — —	200
VI ДОГАЂАЈИ И БОРБЕ ПОСЛЕ УГУШЕЊА УСТАНКА	214
1. Злочини окупатора на савладаној устаничкој територији	214
2. Активност и борбе Косте Војиновића по угушењу Устанка	216
3. Војиновићева преписка са непријатељским командама —	228
4. Излазак Пећанца из скривнице и напад на Босиљград	241
5. Односи између Пећанца и осталих комитских војвода после угушења Устанка — — — — —	246
6. Борбе последњих комитских одреда до одашиљања извештаја за Солун 23. јула 1917 — — — — —	251
7. Бугарски подаци о дејству устаничких чета по угушењу Устанка до августа 1917 — — — — —	268
8. Извештај Косте Војиновића српској Врховној команди на Солунском фронту — — — — —	276
9. Лагано гашење Устанка јул-октобар 1917 — — — — —	281
10. Смрт Војиновића и крај Устанка — — — — —	295
VII БЕСТИЈАРИЈЕ — — — — —	313
П Р И Л О З И — — — — —	327
1. Извештај Косте Пећанца — — — — —	327
2. Саслушање Косте Пећанца пред Анкетним одбором — —	327
3. Наређења и неки извештаји војводе Косте Војиновића -Косовца — — — — —	358
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА — — — — —	391